

hugo

137

hugo
mizerabilii

★★

«Victor Hugo a fost un artist revoluționar... În drama și în romanele sale poetul introduce tipuri umane rămase neînfrățite mai înainte, omul în căderile și înălțările lui, în luptă cu societatea care-l condamnă pentru vina la care-l constringe, împiedicându-l apoi să se regenereze. O dată cu Hugo pătrunde în literatură poporul, cu bucuriile, durerile, minile și acuzațiile lui. Când, în 1846, poetul primește scrisoarea unui marchiz, un vechi prieten al familiei, care îi reproșează orientarea poeziei lui, Hugo îi răspunde cu lungul poem în versuri din culegerea *Contemplațiilor*, intitulat *Scris în 1846*, care afirmă cu o mare vervă sensul general al creației lui: „N-am avut decît o singură idee în minte, spune Hugo, să servesc cauza umană. În dramă, în proză și în versuri, am pledat pentru cei mici și nenorociți... Dar cum în felul acesta am supărat pe mulți, în lumea de jos mi s-a spus poate: mulțumesc!“»

hugo

TUDOR VIANU (*Arta lui Hugo*)

editura minerva

Vol. I-V, Lei 25

Coperta : *Victor Feodorov*

victor hugo

mizerabilii

ROMAN

★ ★

TRADUCERE DE
LUCIA DEMETRIUS ȘI TUDOR MĂINESCU

NOTE EXPLICATIVE DE
N. N. CONDEESCU

BIBLIOTECA PENTRU TOȚI ● 1971
EDITURA MINERVA ● BUCUREȘTI

PARTEA A DOUA

COSETTE

C A R T E A Î N T Î I A

WATERLOO

I

CE SE POATE VEDEA VENIND DE LA NIVELLES

Acum un an (în 1861), într-o frumoasă dimineață de mai, un drumeț, cel ce povestește întâmplarea de față, venea de la Nivelles și se îndrepta spre La Hulpe. Mergea pe jos. O luase printre două rînduri de copaci, pe o șosea lată, pietruită, care șerpuia pe niște dealuri înșirate unul după altul, înălțînd drumul și scoborîndu-l, întocmai ca niște valuri uriașe. Trecuse de Lillois și de Bois Seigneur Isaac. Spre apus se zărea clopotnița acoperită cu țiglă din Braine-l'Alleud, care seamănă cu o oală întoarsă. Lăsase în urmă o pădure pe un dîmb, iar la o cotitură de drum lăturalnic, lîngă un fel de spînzurătoare putredă, pe care sta scris : *Vechea barieră nr. 4*, o cîrciumă, pe fațada căreia se putea citi : *La răscruce de vînturi. Echabeau. Cafenea particulară.*

După vreo mie de pași de la cîrciumă, se pomeni în mijlocul unei vîlcele, unde se află o apă care trece pe sub arcu unui podeț din marginea drumului. Grupul de arbori răzleți și foarte verzi, care năpădesc valea pe o parte a drumului, se împrăștie de partea cealaltă prin livezi și se îndreaptă cu gingăsie și fără nici o rînduială înspre Braine-l'Alleud.

Acolo, în dreapta, la marginea drumului, se afla un han ; o trăsurică pe patru roți stătea în fața ușii,

În jurul lui un morman de araci pentru hamei, un plug, o movilă de măracini uscați lângă un gard viu, niște var care fumega într-o groapă pătrată, o scară în dreptul unui șopron vechi, cu pereții de nuiele. O fetișcană plivea într-o holdă pe deasupra căreia zbură, adus de vînt, un afiș mare, galben, pesemne al unei reprezentatii dintr-altă parte, de la vreo serbare cîmpenească. Pe după colțul hanului, în dreptul unei bălți, în care se bălăcea un cîrd de rațe, se pierdea în măraciniș o potecuță prost pietruită. Drumețul o luă pe acolo.

După vreo sută de pași făcuți pe lângă un zid din veacul al XV-lea, acoperit de o streășină de olane puse în muchie, ajunse în fața unei porți de piatră boltite, așezate pe o temelie dreaptă, în stilul sever Ludovic al XIV-lea, încadrată de alte două basoreliefi. O fațadă fără podoabe domina această poartă; un perete perpendicular pe fațadă ajungea aproape pînă la poartă, făcînd cu ea, dintr-o dată, un unghi drept. Pe pajiștea dinaintea porții zăceau trei grape, printre care creșteau de-a valma toate florile de mai. Poarta era închisă. Avea două obloane hodorigite, împodobite cu un ciocan vechi și ruginit.

Era o zi însorită; prin crengile copacilor trecea un freamăt molcom de primăvară care părea că vine mai degrabă de prin cuiburi decît din văzduh. O păsărică sprintenă, pesemne îndrăgostită, cînta în neștire în vîrfurile unui copac.

Drumețul se aplecă și se uită cu băgare se seamă la piatra din stînga, unde văzu, în partea de jos a porții, o spărtură rotundă, destul de mare, care semăna cu golul unei sfere. În clipa aceea, canaturile se dădură la o parte și ieși o țarancă.

Îl văzu pe călător și își dădu seama la ce se uită.

— O ghiulea franțuzească a făcut asta! zise ea. Și adăugă: Și ce vezi colo, mai sus, în poartă, lângă

pironul ăla, e gaura făcută de una mai mare. Asta n-a străpuns lemnul.

— Cum îi spune locului ăstuia ? întrebă drumețul.

— Hougomont, spuse țărâna.

Drumețul se ridică. Făcu câțiva pași și se uită peste gard. În zarea depărtată, printre copaci, zări un fel de colnic și pe colnicul ăsta ceva care, din depărtare, părea un leu.

Se afla pe câmpul de luptă de la Waterloo.

II

HOUGOMONT

Hougomont a fost un loc al morții, cea dintâi pică, cea dintâi împotrivire întâlnită la Waterloo de acest mare pădurar al Europei care se numea Napoleon ; cel dintâi nod sub lovitura securii.

Era un castel și nu mai e decât o fermă. Pentru un cercetător al trecutului, Hougomont este *Hugomons*. Castelul fusese clădit de Hugo, sire de Somerel, care înzestrase și al șaselea paraclis al mănăstirii din Villiers.

Drumețul împinse poarta, trecu pe lângă o caleașcă veche de sub un portic și intră în curte.

Cel dintâi lucru care-i atrase atenția în curtea asta fu o poartă din veacul al XVI-lea, care închipuia o boltă ; în jurul ei totul era năruit. Aspectul monumental se naște adesea din ruină. Lângă boltă se deschide într-un zid o altă poartă unghiulară, din timpul lui Henric al IV-lea, și prin care se vedeau pomii unci livezi. Lângă poarta asta, o groapă de gunoi, niște hîrlețe și niște lopeți, câteva căruțe, o fîntînă veche cu lespede de ei și cu scripetele de fier, un mînz care zburda, un curcan înfoiat, o capelă cu o

clopotniță mică, un păr înflorit cu ramurile întinse peste zidul capelei — iată cum arăta curtea pe care a visat s-o cucerească Napoleon. Această bucată de pământ, dacă ar fi putut pune mâna pe ea, i-ar fi dat, poate, stăpânirea lumii. Niște găini scormonesc cu ciocul în țărână. Se aude un mîrîit : un dulău își arată colții, ținînd locul englezilor.

Aici, englezii au fost vrednici de admirație. Cele patru companii de infanterie de gardă ale lui Cooke au ținut piept timp de șapte ceasuri unei armate îndîrjite.

Privit pe hartă, în plan geometric, cu clădirile și cu zidul împrejmuitor, Hougomont se prezintă ca un fel de dreptunghi neregulat, cu un unghi retezat. E tocmai locul în care se află poarta dinspre miazăzi, păzită de zidul acesta de pe care se poate trage de-a dreptul în ea. Hougomont are două porți ; poarta dinspre miazăzi, a castelului, și poarta dinspre miazănoapte, a fermei. Napoleon trimisese împotriva Hougomontului pe fratele său Jérôme ; diviziile Guilleminot, Foy și Bachelu se opriă aici ; aproape întreg corpul de armată al lui Reille intră în luptă și fu sfărîmat ; ghiulelele lui Kellermann se irosiră toate în fața acestui eroic colț de zid. Brigada Bauduin izbuti să străpungă Hougomontul pe la nord în vreme ce brigada Soye abia putu pătrunde nițel pe la sud, dar fără să-l poată lua.

Clădirile fermei sînt așezate în marginea de sud a curții. O parte din poarta dinspre nord, sfărîmată de francezi, stă atîrnată pe zid. Sînt patru scînduri bătute în două grinzi, pe care se mai văd urmele atacului. Poarta dinspre miazănoapte, spartă de către francezi, și căreia i s-a pus altă bucată în locul tăbliei atîrnate pe zid, dă spre fundul ogrăzii ; e tăiată pătrat într-un zid a cărui temelie e de piatră, iar partea de sus din cărămidă, și care mărginește

ograda înspre nord. Este o poartă obișnuită, pentru caruțe, ca la toate fermele, cu două canaturi late, făcute din scînduri grosolane ; dincolo, niște pășuni. Încăierarea pentru această intrare a fost înverșunată. Pe ușorul porții au rămas vreme îndelungată tot soiul de urme de mîini însîngerate. Acolo a fost ucis Bauduin.

Viforul bătăliei stăruia încă în această ogradă ; grozăvia ei se vedea bine ; vîlmășagul adînc al încăierării s-a întipărit aici ; viață și moarte ; parc-a fost ieri. Zidurile sînt în paragină, pietrele se năruie, spăturile țipă, găurile sînt ca niște răni ; copacii, aplecați, scuturați de fiori, parcă se căznesc s-o ia la fugă.

În 1815 curtea asta avea mai multe clădiri decît astăzi. Unele dintre ele, care între timp au fost date jos, alcătuiau un fel de întărituri, unghiuri și colțuri de echer.

Aici se baricadaseră englezii. Francezii au pătruns înăuntru, dar n-au izbutit să se mențină. Lîngă capelă se înalță, prăbușită, mai bine zis spintecată, o aripă a castelului, singura urmă ce mai dăinuiește din castelul de la Hougomont. Castelul a slujit ca un fel de foisor, iar capela ca citadelă. S-au nimicit unii pe alții. Împușcați din toate părțile, din dosul zidurilor, din podurile hambarelor, din fundul pivnițelor, prin toate ochiurile ferestrelor, prin toate gîrliciurile, prin toate crăpăturile dintre pietre, francezii aduseseră snopi de nuiete și dăduseră foc zidurilor și oamenilor ; gloanțelor le-au răspuns prin foc.

În aripa surpată, prin ferestrele zăbreлите, se văd încăperile dărăpănate ale unui grup de locuințe din cărămidă ; infanteriștii englezi stătuseră la pîndă în aceste încăperi ; scara în chip de spirală, crăpată de sus pîna jos, seamănă cu interiorul unei scoici sfărîmate. Ea are două caturi ; asediați pe această

scară, înghesuiți pe treptele de sus, englezii le tăia-seră pe cele de jos. Sînt lespezi mari, albastre, aruncate morman în niște urzici. Vreo zece trepte sînt încă prinse de zid ; pe cea dintîi se află săpată forma unui trident. Treptele astea, la care nu se poate ajunge, se țin bine la locul lor. Restul pare o falcă fără dinți. Mai sînt acolo și doi copaci bătrîni ; unul e uscat, celălalt, cu trunchiul ciuruit, înverzește în aprilie. De prin 1815 a început să crească străbatînd mijlocul scării.

S-au măcelărit în capelă. Interiorul, în care domnește iarăși liniștea, e ciudat. Nu s-a mai slujit aici de la măcel. Cu toate astea, altarul a rămas în picioare, un altar de lemn grosolan, pus pe-o temelie de piatră necioplită. Patru pereți văruiți, o ușă în fața altarului, două ferestre arcuite ; pe ușă, un crucifix mare de lemn ; deasupra crucifixului, o fereastră pătrată, astupată cu un braț de fîn ; jos, într-un colț, o veche cercevea cu toate geamurile sparte : așa e capela. Lîngă altar se află pironită o statuie de lemn a sfintei Ana, din veacul al XV-lea ; capul pruncului Isus a fost retezat de o schijă. Stăpîni o clipă pe capelă, pe urmă izgoniți, francezii i-au dat foc. Flăcările s-au întins peste tot în această dărîmătură ; a fost un adevărat cuptor ; ușa a ars, podelele au ars, dar Hristosul de lemn n-a fost mistuit de flăcări. Focul i-a ars picioarele, din care nu i se mai pot vedea decît niște cioturi înnegrite ; pe urmă s-a stins. O minune, spun cei de prin partea locului. Copilul Isus cu capul retezat n-a avut norocul Hristosului de lemn.

Pereții sînt plini de iscălituri. Lîngă picioarele lui Hristos se poate citi acest nume : *Henquinez*. Pe urmă, altele : *Conde de Rio Maior*, *Marques y Marquesa de Almagro (Habana)*. Se găsesc și cîteva nume franțuzești cu semne de exclamare ; semne de mînie. Pe-

retele a fost vărut din nou în 1849. Națiunile se bat-jocoreau aici unele pe altele.

Chiar de la ușa acestei capele a fost ridicat un cadavru care ținea în mână o secure. Acest cadavru era sublocotenentul Legros.

La ieșirea din capelă, se vede în stînga o fîntînă. În curte sînt două. Te întrebi : de ce nu mai are fîntîna asta găleată și lanț ? Pentru că nu se mai scoate apă din ea. Dar din ce pricină nu se mai scoate apă din ea ? Pentru că e plină de schelete.

Ultimul om care a scos apă din această fîntînă a fost Guillaume van Kylsom, țaran din Hougomont, care era grădinar acolo. La 18 iunie 1815 familia lui a fugit și s-a adăpostit în pădure.

Pădurea din jurul mînăstirii Villiers a ascuns timp de cîteva zile și nopți pe acești nefericiți fugiți de la casele lor. Și astăzi încă anumite urme, ușor de recunoscut, cum sînt trunchiurile bătrîne ale arborilor arși, ne arată locul unde au fost acele biete tabere pline de groază, pierdute în fundul hățișurilor.

Guillaume van Kylsom rămăsese la Hougomont „să păzească castelul” și se pitulase într-o pivniță. Englezii dădură peste el. Îl scoaseră din ascunzătoare și lovindu-l cu latul săbiei, luptătorii îl siliră pe omul asta înspăimîntat să-i servească. Li se făcuse sete. Guillaume le dădu să bea. Din această fîntînă scotea el apă. Mulți au bătut acolo înghițitura lor cea din urmă. Fîntîna din care s-au adăpat atîția morți trebuia să moară și ea.

După bătălie lumea se grăbea să îngroape cadavrele. Moartea are felul ei de a întuneca biruința și după glorie, aduce ciuma. Tifosul e un adaos al triumfului. Fîntîna era adîncă : au făcut dintr-însa un mormînt. Au fost aruncați acolo trei sute de morți. Cam cu prea multă grabă. Erau oare morți cu toții ? Legenda spune că nu. Se zice că în noaptea urmă-

toare s-au auzit din fîntînă glasuri stinse cerînd ajutor.

Fîntîna a rămas stingheră în mijlocul ogrăzii. Trei ziduri, jumătate din piatră, jumătate din cărămidă, îndoite ca laturile unui paravan și închipuind un turnuleț pătrat o înconjoară din trei părți. Cea de-a patra latură e deschisă. Pe-acolo se scotea apa. Zidul din fund are un fel de spărtură, aproape rotundă, pesemne o gaură de obuz. Turnulețul avea un tavan din care n-au mai rămas decît bîrnele. Fierăria, care sprijină zidul din dreapta, are forma unei cruci. Cînd te apleci, privirea ți se pierde într-un cilindru adînc de cărămidă, năpădit de întunecime. De jur împrejurul fîntînii, toată partea de jos a zidurilor e acoperită de urzici.

Fîntîna nu are în față lespede de lată, albastră, care slujește ca un fel de margine tuturor fîntînilor din Belgia. În locul lepezii albastre e o grindă de care se sprijină cinci sau șase butuci de lemn, noduroși și țepeni, care par niște oase mari. Nu mai există nici găleată, nici lanț, nici scripete; dar mai există jgheabul de piatră care slujea pentru scurgerea apei. Apa de ploaie se strînge aici și din cînd în cînd cîte o pasăre din pădurea din apropiere coboară să bea, pe urmă își ia din nou zborul.

O casă, între ruinele acestea, casa fermei, e încă locuită. Ușa ei dă spre curte. Lîngă tăblița frumoasă a unei broaște gotice, ușa are un mîner de fier în chip de trifoi, așezat de-a curmezișul. În clipa în care locotenentul hanovrez Wilda a apăsat pe mîner ca să se adăpostească în fermă, un soldat francez din geniu i-a retezat mîna cu o lovitură de secure.

Bunicul familiei care locuiește aici era fostul grădinar van Kylsom, mort de multă vreme. O femeie cu părul cărunț ne spune :

— Eram aici. Aveam trei ani. Surorii mele mai mari îi era frică și plîngea. Ne-au dus în pădure. Pe mine mă ținea mama în brațe. Toți puneau urechea la pămînt ca să asculte. Eu făceam ca tunul și ziceam : „Bum, bum !“

O poartă a ogrăzii, cum am mai spus, dă în livadă. Livada e grozavă.

E alcătuită din trei părți : am putea spune chiar din trei acte. Partea întâi e o grădină ; partea a doua e livada, iar a treia, o pădure. Toate aceste trei părți au o împrejurire comună ; spre intrare, clădirile castelului și ale fermei ; în stînga, un gard viu ; în dreapta, un zid ; în fund, un alt zid. Zidul din dreapta e din cărămidă ; cel din fund e din piatră. Întîi intri în grădină. E în pantă, plantată cu coacăze, e plină de buruieni și se sfîrșește cu o terasă monumentală de piatră, mărginită de stîlpi învolți. O grădină seniorală, în stilul franțuzesc dinaintea lui Lenôtre¹ ; astăzi, numai dărîmături și bălării. În partea de sus a stîlpilor sînt niște globuri care par ghiulele de piatră. Au mai rămas în picioare patruzeci și trei de stîlpi ; ceilalți sînt trîniți în iarbă. Aproape toți sînt ciuruiți de rafale. Un stîlp sfărîmat zace pe parapet în-tocmai ca un picior rupt.

În grădina asta, dincolo de livadă, pătrunseră șase voltijori² din I-iul regiment de infanterie și, nemai-putînd să scape, încolțiți și alungați ca niște urși în vizuină, primiră lupta cu două companii hanovreze, dintre care una înarmată cu carabine. Hanovrezii se urcaseră pe balustradă și trăgeau de sus. Voltijorii, răspunzînd de jos, șase contra două sute, curajoși, neavînd alt adăpost decît tufele de coacăze, țînură piept un sfert de ceas pînă să fie răpuși.

¹ Arhitect-peisagist din secolul al XVII-lea. A amenajat, între altele, parcul palatului din Versailles.

² Infanteriști de elită (în armata franceză dinainte de 1870).

Urci vreo cîteva trepte şi, din grădină, ajungi în livada propriu-zisă. Acolo, pe locul ăsta de cîţiva stînjeni pătraţi, o mie cinci sute de oameni au fost secerăţi în mai puţin de un ceas. Zidul pare gata să reînceapă lupta. Cele treizeci şi opt de metereze făcute de englezi la înălţimi deosebite se văd şi azi. În dreptul celui de-al şaisprezecelea se află două morminte engleze de piatră. Numai zidul dinspre miazăzi are metereze ; pe acolo se dădea atacul principal. Zidul ăsta era acoperit în afară de un gard viu, foarte înalt ; francezii ajunseră în faţa lui, crezura că nu e vorba decît de un gard viu, îl trecură şi dădură peste zid, obstacol şi capcană, cu infanteria engleză în spatele lui, cu cele treizeci de metereze vîrsînd foc toate deodată, un potop de şrapnele şi de gloanţe ; brigada Soye fu nimicită aici. Aşa a-nceput Waterloo.

Cu toate acestea, livada a fost cucerită. Neavînd scări, francezii s-au căţărat cu unghiile. S-au dat lupte corp la corp pe sub copaci. Toată pajiştea de-aici a fost scăldată în sînge. Un batalion din Nassau, alcătuit din şapte sute de oameni, a fost nimicit. Partea din afară a zidului, asupra căruia fuseseră concentrate cele două baterii ale lui Kellermann, e ciuruită de gloanţe.

În mai, livada se înviorează ca oricare alta. Cresc aici gălbenele şi părălute ; iarba e înaltă ; o pasc caii de plug ; deasupra aleilor atîrnă nişte frînghii din păr de cal, pe care se usucă rufe, silindu-i pe trecători să plece capul ; umbli prin paragină, iar piciorul ţi se înfundă în muşuroaie de cîruiţă. Printre bălării se vede un trunchi de copac scos din rădăcină, culcat la pămînt şi care înverzeşte. Maiorul Blackmann s-a rezemat de el cînd şi-a dat sufletul. Alături, sub un arbore înalt, s-a prăbuşit generalul german Duplat, scoborîtor al unei familii franceze

care s-a refugiat după revocarea edictului de la Nantes¹. Lînga el se încovoiaie un măr bătrîn, bolnav, legat cu un bandaj de paie și de humă. Aproape toți merii sînt gîrboviți de bătrînețe. N-a rămas unul să nu fi fost lovit de-un glonț sau de-un șrapnel. Livada e plină de scheletele pomilor morți.

Corbii se rotesc printre crengi. În fund se află o pădure plină de viorele.

Bauduin mort, Foy rănit, focul, măcelul, carnajul, un rîu de sînge englez, de sînge german și de sînge francez, amestecate cu îndîrjire, o fîntînă plină de cadavre, regimentul din Nassau și regimentul din Brunswick nimicite, Duplat ucis, Blackmann ucis, infanteria engleză mutilată, douăzeci de batalioane franceze din cele patruzeci ale corpului lui Reille decimate, trei mii de oameni trecuți prin foc și sabie, ciopîrțiți, măcelăriți, împușcați — numai în dărîmătura asta din Hougomont ; și toate astea, pentru ca un țaran să-i poată spune astăzi unui trecător : „Domnule, dacă doriți, dați-mi trei franci și vă povestesc ce-a fost la Waterloo !“

III

18 Iunie 1815

Să ne întoarcem în urmă (e un drept al povestitorului) și să ne oprim iarăși asupra anului 1815, și chiar puțin mai înainte de epoca în care începe acțiunea povestită în partea întâi a acestei lucrări.

¹ Edict dat în 1598 de regele Franței Henric al IV-lea prin care se acorda protestanților libertatea cultului, în afară de Paris și alte cîteva centre mari. Edictul a fost revocat în 1685 de Ludovic al XIV-lea la cererile insistente ale iezuiților. Sute de mii de protestanți (calviniști) au părăsit atunci Franța, refugindu-se în Anglia, Olanda, Elveția și Prusia.

Dacă n-ar fi plouat în noaptea de 17 spre 18 iunie 1815, viitorul Europei ar fi fost altul. Cîteva picături de apă mai mult sau mai puțin au adus declinul lui Napoleon. Pentru ca Waterloo să fie sfîrșitul Austerlitzului, providența n-a avut nevoie decît de un pic de ploaie; un nor care s-a ivit atunci pe cer, fără nici un rost în acel anotimp, a fost de ajuns ca să năruie o lume.

Bătălia de la Waterloo (și asta i-a dat lui Blücher timpul necesar să sosească), n-a putut începe decît la ceasurile unsprezece și jumătate. De ce? Pentru că pămîntul era moale. A fost nevoie să se aștepte pîna se va usca puțin, pentru ca artileria să poată manevra.

Napoleon era ofițer de artilerie și vedea totul sub acest unghi. În esență, acest strălucit căpitan era același om care, în raportul către directorat asupra Abukirului¹, spunea: „*Una dintre ghiulelele noastre a ucis șase oameni*“. Toate planurile sale de luptă sînt făurite numai în funcție de proiectil. Cheia biruințelor sale: a concentra toată artileria asupra unui singur punct. Socotea strategia generalului dușman drept o cetățuie și o bătea cu tunul. Hărțuia fără încetare punctul slab cu șrapnele; începea și sfîrșea bătăliile cu tunul. Tirul făcea parte din geniul său. Străpungerea careurilor, spulberarea regimentelor, spargerea fronturilor, zdrobirea și împrăștierea maselor, totul se reducea pentru el la a lovi, a lovi, a lovi fără încetare — și sarcina asta i-o încredința ghiulelei. Metodă de temut și care, unită cu geniul, l-a făcut

¹ Localitate de pe coasta mediteraneană a Egiptului, în fața căreia flota engleză a nimicit la 1 august 1798 flota franceză care-l transportase pe Napoleon Bonaparte și armata sa expediționară la gurile Nilului. Victorie a lui Napoleon asupra turcilor (1799).

de neînvîns, vreme de cincisprezece ani, pe acest încruntat atlet al încăierării războinice.

La 18 iunie 1815 el se bizuia cu atît mai mult pe artilerie, cu cît se bucura și de superioritatea numerică. Wellington nu avea decît o sută cincizeci de guri de foc, pe cînd Napoleon avea două sute patruzeci.

Închipuiți-vă un teren uscat, artileria putînd să se miște, acțiunea începută la șase dimineata. Bătălia ar fi fost cîștigată și sfîrșită la ora două, deci cu trei ceasuri înainte de atacul prusac.

Care-î partea de vină a lui Napoleon în pierderea acestei bătălii? Poate fi oare învinovățit cîrmaciul de naufragiu?

Nu cumva neîndoișorul declin fizic al lui Napoleon se agrava, în vremea aceea, prin vreo zdruncinare lăuntrică? Cei douăzeci de ani de războaie sleiseră oare deopotrivă tăișul ca și teaca, sufletul ca și trupul? Începuse oare să-l stingherească pe căpitan veteranul? Într-un cuvînt, așa cum au socotit mulți istorici de seamă, geniul acesta se întuneca? Se lăsa oare cuprins de mînie, ca să-și ascundă sie însuși propria sa slăbiciune? Începea să se clatine sub amăgirea unui îndemn spre aventură? Ajungea, lucru grav pentru un general, să nu-și mai dea seama de primejdie? Există oare la categoria asta a oamenilor mari, realiști, pe care i-am putea numi uriași ai acțiunii, o vîrstă de miopie a geniului? Bătrînețea nu are nici o înrîurire asupra geniilor idealiste; pentru oameni ca Dante și ca Michelangelo, a îmbătrîni înseamnă a crește; pentru cei ca Hannibal și ca Bonaparte — însemnează oare a descrește? Să fi pierdut Napoleon adevăratul simț al biruinței? Să fi ajuns a nu mai fi în stare să-și dea seama de primejdie, a nu mai presimți cînd i se întinde o cursă, a nu mai deosebi marginea șubredă a prăpas-

tiilor ? Nu mai simțea apropierea catastrofelor ? El, care altădată cunoștea toate căile izbînzii, și care, de la înălțimea carului său cu fulgere, ți le arăta cu un gest suveran, era oare atît de buimăcit încît să ducă în prăpastie furtunoasele sale legiuni ? La patruzeci și șase de ani să fi fost el cuprins de o supremă nebunie ? Acest conducător titanic al destinului nu mai era decît un mare nechibzuit ?

Nu sîntem de această părere.

Planul său de luptă era, după mărturia tuturor, o capodoperă. Să pornească de-a dreptul asupra centrului liniei aliate, să facă o spărtură în dușman, să-l frîngă în două, să împingă aripa britanică spre Hal, iar aripa prusacă spre Tongres, să reducă pe Wellington și pe Blücher la două frînturi, să pună mîna pe Mont-Saint-Jean, să cucerească Bruxelles-ul, să-l arunce pe german în Rin și pe englez în mare. Asta urmărea Napoleon în această bătălie. Pe urmă se va mai vedea.

Se înțelege de la sine că nu avem pretenția să facem aici istoria bătăliei de la Waterloo. Una dintre întîmplările care au dat naștere dramei pe care o istorisim, se leagă de această bătălie, dar scopul nostru nu este descrierea ei, care, de altminteri, a fost făcută — și făcută în chip magistral ! — dintr-un punct de vedere de către Napoleon însuși, iar din alt punct de vedere de către o pleiadă întregă de istorici.

Cît despre noi, îi lăsăm pe istorici să se certe ; noi nu sîntem decît un martor de la distanță, un trecător pe aceste meleaguri, un cercetător aplecat pe-acest pămînt frămîntat cu sînge omenesc, socotind poate aparențele drept realități ; nu avem dreptul de a înfrunta în numele științei o întregă înlănțuire de fapte în care se găsește fără îndoială și un element amăgitor ; nu avem nici experiența militară,

nici priceperea în materie de strategie, care ar putea să justifice un sistem ; după părerea noastră, la Waterloo, un lanț de întâmplări neprevăzute îi covârșeste pe cei doi mari căpitani ; iar dacă-i vorba de soartă, acest acuzat misterios, noi judecăm cum judecă poporul, judecător naiv.

IV

A

Cei care doresc să-și închipuie exact bătălia de la Waterloo n-au decît să facă, în gînd, pe pămînt, un A mare. Piciorul din stînga al literei A e drumul spre Nivelles ; piciorul din dreapta e drumul spre Genappe ; liniuța dintre ele e drumul desfîndat de la Ohain la Braine-l'Alleud. Vîrful literei A este Mont-Saint-Jean ; acolo e Wellington ; punctul din stînga de jos e Hougomont ; acolo se află Reille împreună cu Jérôme Bonaparte ; punctul din dreapta de jos este Belle-Alliance ; acolo se află Napoleon. Puțin mai jos de punctul unde liniuța lui A întîlnește și taie piciorul din dreapta e Haie-Sainte. Exact în mijlocul liniuței se află punctul unde s-a spus cuvîntul hotărîtor al bătăliei. Acolo a fost așezat leul, simbolul involuntar al eroismului suprem al gîrzii imperiale.

Triunghiul din vîrful literei A, cuprins între cele două picioare și liniuță, e podișul Mont-Saint-Jean. Toată bătălia s-a desfășurat pentru el.

Aripile celor două armate se întindeau spre dreapta și spre stînga drumurilor dinspre Genappe și Nivelles ; d'Erlon — ținîndu-i piept lui Picton, iar Reille — ținîndu-i piept lui Hill.

Mai sus de vârful lui A, în spatele podișului Mont-Saint-Jean, se află pădurea Soignes.

Cît despre cîmpia propriu-zisă, închipuiți-vă o bucată întinsă de pămînt, foarte accidentată ; fiecare cută domină cuta următoare, iar toată laolaltă urcă spre Mont-Saint-Jean și se înfundă în pădure.

Două oștiri dușmane pe un cîmp de bătaie sînt doi luptători. E ca o luptă corp la corp. Unul vrea să-l doboare pe celălalt. Se folosesc de tot ce le iese înainte ; un tufiș devine un punct de sprijin ; colțul unui zid este un meterez ; în lipsa unei cocioabe care să-i acopere spatele, un regiment o ia la fugă ; o supătură de pămînt, o diferență de nivel, o potecă așezată de-a curmezișul, o rîpă, o pădure, pot opri pe loc călcîiul acestui uriaș care se numește o armată și-l pot împiedica să dea înapoi. Cel ce iese din cîmpul de luptă, pierde bătălia. De aceea, comandantul care poartă răspunderea e nevoit să cerceteze cel mai mic pîlc de copaci și să cunoască bine cea mai neînsemnată cută de teren.

Cei doi generali cercetaseră cu luare-aminte cîmpia de la Mont-Saint-Jean, cunoscută astăzi sub numele de Cîmpia de la Waterloo. Cu un an mai înainte, Wellington o examinase cu prevăzătoare agerime pentru eventualitatea unei mari bătălii. Pe locul acesta, pentru duelul din ziua de 18 iunie, Wellington se simțea la largul său, pe cînd Napoleon se afla la strîmtoare. Armata engleză era pe înălțime, iar cea franceză era în vale.

Ar fi de prisos să-l descriem aici pe Napoleon călare, cu ocheanul în mîna, pe colina de la Rossomme, în zorii zilei de 18 iunie 1815.

Înainte de a-l descrie noi, l-a văzut toată lumea. Cu profilul său liniștit sub chipiul școlii din Brienne, în uniformă verde, cu reverul alb acoperind deco--

rația, cu haina-i lungă ascunzînd epoleții, cu cordonul roșu îndoit sub vestă, cu pantaloni de piele, pe calul alb cu valtrapuri de catifea purpurie, purtînd în colțuri litera N cu coroană și cu vulturi, cu cizmele de călărie trase peste ciorapii de mătase, cu pîteni de argint, spadă de la Marengo — toată figura asta a celui din urmă Cezar e vie în mintea tuturor, aclamată de unii, osîndită de alții. Multă vreme figura aceasta a stat în plină lumină; din pricină că cei mai mulți dintre eroi răspîndesc o anumită negură de legendă care întunecă adevărul, pe un timp mai mult sau mai puțin îndelungat. Dar acum se face ziuă și istoria își spune cuvîntul.

Lumina aceasta care se numește istorie, e nemi-lasă; ea are acea caracteristică dumnezeiască și ciudată că, fiind lumină și tocmai pentru că e lumină, așterne adeseori umbră acolo unde mai înainte străluceau raze; din același om ea face două năluci deosebite, o asmută pe una împotriva celeilalte și o nimicește; adîncurile întunecate ale despotului se războiesc cu strălucirea orbitoare în prețuirea definitivă a popoarelor. Pîngărirea Babilonului îl micșorează pe Alexandru¹. Încătușarea Romei îl micșorează pe Cezar². Nimicirea Ierusalimului îl micșorează pe Titus³. Tirania îl urmărește pe tiran. E o nenorocire pentru om să lase pe urma lui o pată de întuneric care-i seamănă.

¹ Aluzie la jefuirea Babilonului, oraș în Mesopotamia, una din capitalele imperiului persan, cucerit de Alexandru, regele Macedoniei, în 331 î.e.n.

² Aluzie la dictatura de scurtă durată a lui Iuliu Cezar (secolul I î.e.n.).

³ Referire la distrugerea Ierusalimului de către Titus, fiul împăratului roman Vespasian, în anul 70.

QUID OBSCURUM¹ AL BĂTĂLIILOR

Cunoaştem cu toţii partea întâi a acestei lupte ; la început turbure, îndoielnică, şovăitoare, plină de ameninţare pentru amîndouă armatele, dar pentru englezi mai mult decît pentru francezi.

Plouase toată noaptea ; pămîntul fusese desfundat de atîta ploaie ; apa se strînsese ici şi colo în gropile cîmpului ca în nişte căldări ; pe alocuri convoaiele de căruţe se înfundaseră pînă la osie ; de pe chingile cailor noroiul picura în stropi ; dacă grîul şi secara, culcate la pămînt de această gloată de căruţe în marş, n-ar fi acoperit urmele, făcînd aşternut sub roţi, nici o mişcare — mai ales în văile dinspre Pa-pelotte — n-ar fi fost cu putinţă.

Lupta începuse tîrziu ; Napoleon, cum am mai spus, avea obiceiul să ţină toată artileria în mîna lui, ca pe un pistol, ţintindu-l cînd într-un punct, cînd într-altul al bătăliei ; hotărîse să aştepte pînă ce bateriile înhămate vor putea să se mişte şi să galopeze în voie ; pentru asta trebuia să răsăre soarele şi să usuce pămîntul. Dar soarele nu răsări. Nu mai era întîlnirea de la Austerlitz. În clipa cînd se auzi cea dintîi lovitură de tun, generalul englez Colville se uită la ceas şi văzu că era ora unsprezece şi treizeci şi cinci de minute.

Bătălia fu începută cu înverşunare, poate chiar cu mai multă înverşunare decît ar fi vrut împăratul, de către aripa stîngă franceză, împotriva Hougomontului. Napoleon atacă în acelaşi timp centrul, împingînd brigada Quiot înspre Haie-Sainte, iar Ney² îm-

¹ Acel ceva obscur (lat.).

² Mareşal al imperiului. A luat parte şi s-a distins în mai toate campaniile lui Napoleon. Trecut de partea Burbonilor în

pinse aripa dreaptă franceză împotriva aripii stîngi engleze, care se sprijinea pe Papelotte.

Atacul dezlănțuit împotriva Hougomontului era oarecum simulat. Planul era de a-l atrage acolo pe Wellington, de a-l face să se abată spre stînga. Și planul ar fi izbutit, dacă cele patru companii de gardă engleze și vitejii belgieni din divizia Perponcher nu și-ar fi păstrat cu tărie poziția, așa încît Wellington, în loc să-și îngrămădească trupele acolo, se putu mîrgini să trimită pentru întărire doar patru companii de gardă și un batalion din Brunswick.

Atacul aripei drepte franceze, îndreptat asupra punctului Papelotte, era serios; să dea peste cap stînga engleză, să taie drumul spre Bruxelles, să stăvilească trecerea prusacilor, care puteau sosi dintr-un moment într-altul, să ia cu asalt Mont-Saint-Jean, să-l împingă pe Wellington spre Hougomont, de-acolo spre Braine-l'Alleud, apoi spre Hal — nimic mai limpede. Cu excepția cîtorva incidente, atacul acesta reuși. Papelotte fu luat; Haie-Sainte căzu.

Un amănunt ce trebuie reținut. Infanteria engleză, și în special brigada lui Kempt, erau alcătuite în mare parte din recruți. Acești soldați tineri s-au purtat eroic în fața temutei noastre infanterii; cu toată lipsa lor de experiență, au știut să iasă vitejește din încurcătură; s-au dovedit mai ales foarte buni trăgători; ca pușcaș, lăsat întrucîtvă de capul lui, soldatul se simte, ca să spunem așa, propriul său general; recruții aceștia au arătat că au ceva din spiritul inventiv și din înverșunarea soldatului francez. Infanteria aceasta de ucenici a luptat cu însuflețire, lucru ce l-a nemulțumit pe Wellington.

1814, i-a părăsit în anul următor cu o bună parte din trupe, ușurînd restabilirea imperiului. După înfrîngerea de la Waterloo s-a refugiat în Elveția, dar a fost prins, judecat și condamnat la moarte.

După ce Haie-Sainte căzu, bălălia începu să șovăie. În această zi, între amiază și ceasurile patru după-masă, există un interval întunecat ; mijlocul bălăliei e întrucîtva nelămurit, e punctul încîlcit al încăierării. Se întuneca. În negură se deslușeau tălăzuri uriașe, un miraj amețitor ; echipamentul de campanie de pe vremea aceea, astăzi aproape necunoscut, căciulile cu pampoane, săculețele de la centură fluturînd cu curelele încrucișate, leduncile¹ cu cartușe, dolmanele husarilor, cizmele roșii cu zeci de cute, chipiurile grele împodobite cu găitane, infanteria aproape neagră din Brunswick amestecată cu infanteria stacojie din Anglia, soldații englezi, avînd în locul epoleților niște colaci mari, albi și rotunzi, cavaleria ușoară hanovreză cu căști lînguiete de piele, cu benzi de aramă și cu penaj roșu, scoțieni cu genunchii goi și cu pleduri cadrilate, ghetrele mari, albe, ale grenadirilor noștri — toate alcătuiau tablouri vrednice de Salvator Rosa², iar nu linii strategice bune pentru Gribeauval³.

O bălălie e amestecată totdeauna cu ceva dintr-o furtună. *Quid obscurum, quid divinum*⁴. Fiecare istoric scoate oarecum ceea ce-i convine din acest vîlmășag. Oricare ar fi socotelile generalilor, ciocnirea maselor înarmate aduce unele răsturnări ce nu se pot prevedea ; cînd se trece la acțiune, cele două planuri ale celor doi conducători intră unul într-altul și se deformează unul pe altul. Un anumit punct al cîmpului de luptă înghite mai mulți luptători decît

¹ Cartușieră portabilă sub forma unei diagonale de piele pe piept.

² Pictor italian (1615—1673), renumit prin coloritul intens și variat al pînzelor sale.

³ General francez, creatorul unor tipuri perfecționate de tunuri de care s-a servit Napoleon.

⁴ Acel ceva obscur, acel ceva divin (lat.).

altul, întocmai ca acele terenuri, mai mult sau mai puțin spongioase, care sug mai repede sau mai încet apa cu care sînt stropite. Ești silit să arunci acolo mai mulți soldați decît aveai de gînd. Cheltuieli neprevăzute. Linia de luptă plutește și șerpuiește ca un fir, valuri de sînge curg fără socoteală, fronturile armatelor unduiesc, regimentele — înaintînd sau dînd înapoi alcătuiesc capuri sau golfuri, toate aceste stînci se mișcă fără încetare unele în fața altora ; în locul infanteriei sosește artileria ; în locul artileriei vine cavaleria ; batalioanele sînt un fel de dîre de fum. Parcă era ceva acolo ; te uiți bine — nu mai e nimic ; luminișurile își schimbă locul ; cutele întunecoase înaintează și se retrag ; suflă un vînt ca de mormînt, care împinge, gonește, umflă și risipește aceste mulțimi tragice. Ce este o încăierare ? O oscilație. Nemișcarea unui plan geometric exprimă un moment, nu o zi. Pentru zugrăvirea unei bătălii e nevoie de pictori viguroși, care să cuprindă haosul în pensula lor ; Rembrandt e mai nimerit ca stil decît Van der Meulen¹. Van der Meulen, veridic la amiază, minte la orele trei. Geometria înșală ; numai uraganul este adevărat. Asta-l îndreptățește pe Follard² să-l contrazică pe Polibiu. Trebuie să adăugăm că vine întotdeauna o anumită clipă în care bătălia se schimbă în luptă corp la corp, se restrînge, se fărîmițează într-o mulțime de fapte mărunte, care, ca să împrumutăm chiar expresia lui Napoleon, „țin mai mult de biografia regimentelor decît de istoria unei armate“. În cazul acesta, istoricul are dreptul netăgăduit de a spune pe scurt. El nu e în măsură să redea

¹ Pictor flamand (1634—1690). A pictat cu predilecție scene de război.

² Scriitor militar francez din secolul al XVIII-lea. A scris, între altele, un comentariu la *Istoria universală* a istoricului grec Polibiu (secolul al II-lea î.e.n.).

decît liniile principale ale luptei ; şi, oricît de conştiincios ar fi, nici un povestitor nu va fi în stare să contureze în chip desăvîrşit forma aceluia nor îngrozitor care se numeşte o bătălie.

Adevărul acesta, valabil pentru toate marile ciocniri militare, se aplică mai cu osebire luptei de la Waterloo.

Cu toate acestea, după-amiază, la un anumit moment, bătălia se preciză.

VI

ORELE PATRU DUPĂ-AMIAZA

Pe la orele patru, situaţia armatei engleze era gravă. Prinţul de Orange comanda centrul, Hill aripa dreaptă, Picton aripa stîngă. Bătăios şi ca scos din fire, prinţul de Orange le striga olando-belgienilor : „Nassau, Brunswick, nici un pas înapoi !“ Hill, slăbit, ceruse întăriri lui Wellington ; Picton murise. În aceeaşi clipă în care englezii le smulseseră francezilor drapelul regimentului 105 de linie, francezii omorîseră în tabăra engleză pe generalul Picton cu un glonţ în cap. Pentru Wellington bătălia avea două puncte de sprijin : Hougomont şi Haie-Sainte. Hougomont rezista încă, dar era în flăcări ; Haie-Sainte căzuse. Din batalionul german care-l apăra nu mai supravieţuiau decît patruzeci şi doi de oameni ; toţi ofiţerii — afară de cinci — muriseră sau fuseseră prinşi. Trei mii de luptători se măcelăriseră în această şură. Un sergent din infanteria engleză, cel mai bun boxer al Angliei, pe care tovarăşii săi îl socoteau invulnerabil, fusese omorît aici de un mic toboşar francez. Baring fusese scos din poziţie şi dat înapoi ; Alten — trecu prin sabie. Se pierduseră cîteva dra-

pele, printre care unul al diviziei Alten și unul al batalionului din Lunebourg, purtat de un principe din familia Deux Pont. Scoțienii cenușii nu mai existau ; dragonii cei mari ai lui Ponsomby fuseseră sfârtecați. Viteaza cavalerie dăduse îndărăt în fața lăncierilor lui Bro și a cuirasierilor lui Travers ; din o mie două sute de cai nu mai rămăseseră decît șase sute ; din trei locotenenți-colonei, doi erau la pămînt ; Hamilton rănit, Mater ucis. Ponsomby căzuse străpuns de șapte lovituri de sulită. Gordon murise, Marsh murise. Două divizii, a cincea și a șasea, fuseseră nimicite.

Hougomont fiind aproape cucerit, Haie-Sainte luat, nu mai rămăsese decît un nod : centrul. Și nodul ăsta rezista mereu. Wellington îl întări, trimițîndu-i acolo pe Hill, care se afla la Marbe-Braine, și pe Chassé, care se afla la Braine-l' Alleud.

Centrul armatei engleze, de o formă puțin concavă — foarte înțesat și foarte compact — avea o poziție bine întărită. Ocupa podișul de la Mont-Saint-Jean, avînd în spate satul, iar în față pîvîrnișul, pe vremea aceea foarte anevoios. Era apărat de locuința asta puternică de piatră, care pe atunci făcea parte din domeniile comunei Nivelles și care se afla la întretaiera drumurilor ; o clădire din secolul al XVI-lea atît de solidă, încît ghiulelele ricoșau pe ea fără s-o clintească. De jur împrejurul podișului englezii tăiaseră ici și colo gardurile vii, croiseră, ferestre prin mărăciș, așezaseră o gură de tun între două crengi, crenelaseră tufișurile. Artileria lor stătea la pîndă printre buruieni. Această stratagemă, fără îndoială îngăduită în război, care admite asemenea șiretlicuri, era atît de bine pusă la cale, încît Haxo, trimis de împărat pe la ceasurile nouă dimineața să recunoască pozițiile bateriilor dușmane, nu observase nimic și se întoarse să-i spună lui Napoelon că nu se

zărea nici o piedică, în afară de două baricade care închideau drumul spre Nivelles și Genappe. Era tot mai vremea când lanurile sînt înalte; la marginea podișului, un batalion din brigada Kempt, al 95-lea, înarmat cu carabine, se pitulase în grîul mare.

Pus astfel la adăpost și bine susținut, centrul armatei anglo-olandeze se afla într-o situație foarte bună.

Poziția aceasta nu era amenințată decît dinspre pădurea Soignes, pe atunci învecinată cu cîmpul de luptă și străbătută de Groenendael și Boitsfort. O armată n-ar fi putut să se retragă pe acolo fără să se destrame; regimentele s-ar fi fărîmițat îndată. Artileria s-ar fi împotmolit în mlaștini. Retragerea, după părerea multor oameni competenți — ce-i drept, combătută de alții — ar fi fost o fugă în dezordine.

Wellington întări centrul cu o brigadă a lui Chassé, adusă de la aripa dreaptă, și cu o brigadă a lui Wincke, scoasă de la aripa stîngă, precum și cu divizia Clinton. Trimise drept întărire englezilor săi regimentelor lui Halkett, brigăzii lui Mitchell, infanteriei lui Maitland, ca unități de sprijin, infanteria din Brunswick, contingentul din Nassau, pe hanoyrezii din Kielmansegge și pe germanii din Ompteda. Avea prin urmare la îndemîină douăzeci și șase de batalioane. „Aripa dreaptă, cum spunea Charras¹, fu răsfrîntă înapoia centrului“. O baterie puternică fusese ascunsă după niște saci de pămînt în punctul unde se află astăzi ceea ce se numește Muzeul Waterloo. Wellington mai avea într-o vale dragonii de gardă

¹ Scriitor militar francez (1810—1865), prieten cu Victor Hugo, exilat ca și el în 1848, după lovitura de stat a lui Ludovic-Napoleon Bonaparte. Este cunoscut mai ales prin cartea sa *Bătălia de la Waterloo*, principalul izvor al lui Hugo pentru cartea întîii din partea a doua a romanului de față.

ai lui Somerset, cu o mie patru sute de cai. Era cealaltă jumătate a acelei cavalerii engleze, pe drept cuvînt vestită. Ponsomby distrus, rămînea Somerset.

Bateria de căre am amintit și care, o dată lucrarea terminată, ar fi aproape o redută, se afla așezată îndărătul unui zid de grădină, foarte scund, căptușit în grabă cu un strat de saci de nisip și cu un parapet lat de pămînt. Lucrarea nu fusese isprăvită ; n-a fost vreme să fie întărită de jur împrejur.

Neliniștit, dar stăpîn pe sine, Wellington era călare și rămase acolo toată ziua, în aceeași atitudine, puțin mai sus de vechea moară de la Mont-Saint-Jean, care există și azi, sub un ulm pe care, mai tîrziu, un englez, vandal plin de entuziasm, l-a cumpărat cu două sute de franci, l-a retezat și l-a luat cu el. Wellington a fost acolo de un eroism rece. Ploua cu ghiulele. Aghiotantul Gordon căzuse la picioarele lui. Lordul Hill, arătîndu-i un obuz care tocmai exploda, îi spuse : „Milord, ce instrucțiuni și ce ordine ne lăsați dacă veți fi ucis ?“ „Să faceți ca mine !“ îi răspunse Wellington. Lui Clinton îi spuse laconic : „Să vă mențineți aici pînă la ultimul om !“

De bună seamă, ziua se sfîrșea rău. Wellington le striga foștilor camarazi de la Talavera, de la Vittoria și de la Salamanca¹ : „Boys (băieți), puteți da oare înapoi ? Gîndiți-vă la bătrîna Anglie !“

Pe la ora patru, frontul englez începu să dea puțin înapoi. Deodată, pe coama podișului nu se mai văzură decît pușcașii și artileria ; restul pierise ; puse pe fugă de obuzele și ghiulelele franceze, regimentele se repliaseră în valea care se încrucișează și astăzi cu

¹ Localități din Spania în care s-au dat lupte între englezi comandați de Wellington, și trupele de ocupație ale lui Napoleon.

poteca din dos a fermei de la Mont-Saint-Jean ; se făcu o mișcare îndărăt ; frontul englez de luptă se ferea ; Wellington dădea înapoi : „Început de retragere !“ strigă Napoleon.

VII

NAPOLEON BINE DISPUS

Împăratul, cu toate că era bolnav și stingherit pe cal de o anumită durere trecătoare, nu fusese niciodată în toane mai bune decât în ziua aceea. De dimineață figura lui de nepătruns zîmbea. În ziua de 18 iunie 1815, sufletul acesta adînc, cu mască de marmură, era de o strălucire orbitoare. Omul care fusese posomorît la Austerlitz, fu vesel la Waterloo. Oamenii cu cele mai mari ursite au asemenea ciudățenii. Bucuriile noastre sînt umbră. Zîmbetul suprem e al lui Dumnezeu.

*Ridet Caesar, Pompeius flebit*¹, spuneau ostașii din legiunea Fulminatrix². Pompei de data asta poate că nu plîngea, dar nu încape îndoială că Cezar rîdea.

Încă din ajun, la ceasurile unu noaptea, cercetînd călare, prin furtună și ploaie, împreună cu Bertrand, dealurile din apropiere de Rossomme, și satisfăcut că poate vedea șirul lung al focurilor engleze luminînd întreaga zare, de la Frischemont la Braine-l'Alleud, i se păru că destinul, căruia îi dăduse întîlnire într-o anumită zi pe cîmpia de la Waterloo, era punctual ; oprise calul și rămăsese cîtva timp nemișcat, urmărind fulgerele, ascultînd bubuitul tunetului ; și fatalistul acesta a fost auzit atunci zvîr-

¹ Rîde Cezar, va plînge Pompeius (lat.).

² Aruncător de fulgere (lat.).

lind în întineric niște cuvinte ciudate : „Sîntem de aceeași părere !” Napoleon se înșela. Nu mai erau de aceeași părere.

Nu dormise nici măcar un minut ; toate clipele acelei nopți fuseseră dominate în sufletul lui de o bucurie. Cercetase întreaga linie a avanposturilor, oprindu-se din cînd în cînd să stea de vorbă cu sentinelele. La ora două și jumătate, lîngă pădurea din Hougomont, auzise tropăitul unei coloane în marș ; o clipă crezuse că Wellington se retrăgea. Îi spuse lui Bertrand : „Asta e ariergarda engleză care e gata s-o ia din loc. Am să-i fac prizonieri pe cei șase mii de englezi care au sosit acum la Ostanda !” Vorbea cu aprindere ; își regăsise în sufletețirea de la debarcarea din ziua de 1 martie, cînd îi arătase marelui-mareșal pe țăranul înflăcărat din golful Juan, exclamînd : „Ai văzut, Bertrand, iată, ne-au sosit întăriri !” În noaptea de 17 spre 18 iunie își bătea joc de Wellington : „Nenorocitul ăsta de englez are nevoie de-o lecție !” spunea Napoleon. Ploua cu găleata ; în timp ce împăratul vorbea, se auzea tunetul.

La trei și jumătate dimineața i se risipise o iluzie ; niște ofițeri trimiși în recunoaștere îi vestiră că dușmanul nu făcea nici o mișcare. Nimic nu se clintea. Nici un foc nu se stinsese în tabăra vrăjmașă. Afirmata engleză dormea. Pe pămînt era tăcere adîncă ; zgomot nu era decît în văzduh. Pe la ceasurile patru, cercețașii îi aduseră un țăran ; țăranul slujise drept călăuză unei brigăzi de cavalerie engleză, probabil brigada Vivian, care se ducea să ocupe poziția în satul Ohain, la extrema stîngă. La cinci, doi dezertori belgieni îi raportară că au fugit de la unitățile lor și că armata engleză e gata de luptă. „Cu atît mai bine ! exclamase Napoleon. Sînt mai bucuros să-i dau peste cap, decît să-i gonesc din urmă !”

Dimineața, pe malul care face un unghi cu drumul din Plancenoit, descălecuse în noroi, poruncise să se aducă o masă de bucătărie și un scaun țărănesc de la ferma din Rossomme, se așezase peste un mal-dăr de paie drept covor și desfăcuse pe masă harta câmpului de luptă, spunându-i lui Soult: „Strașnică tablă de șah!“

Carele cu merinde, împotmolite pe drumuri desfundate din pricina ploilor de peste noapte, nu putuseră să ajungă de dimineață; ostașul nu dormise era ud și flămînd; ceea ce nu l-a împiedicat pe Napoleon să-i spună vesel lui Ney: „Avem nouăzeci la sută șorți de izbîndă!“ La ora opt, i se aduse împăratului dejunul la care invitase mai mulți generali. În timp ce mîncă i se aduse la cunoștință că Wellington fusese cu două seri înainte la un bal dat de ducesa de Richmond la Bruxelles, iar Soult, războinic aspru cu chip de arhiepiscop, spuse: „Balul are loc astăzi!“ Împăratul îl luase peste picior pe Ney, care spusese: „Wellington n-o să fie atît de prost să vă aștepte pe maiestatea-voastră!“ „Acesta era, de altminteri, felul său de a fi. Îi plăcea să glumească“, spune Fleury de Chaboulon¹. „Fondul caracterului său era foarte vesel“, spune Gourgaud². „Făcea tot felul de glume, mai degrabă ciudate decît spirituale“.

¹ Secretar al lui Napoleon în exilul de pe insula Elba și pe timpul celor o sută de zile. A scris niște *Memorii pentru a servi la istoria vieții particulare a lui Napoleon*.

² Ofițer în armata imperială și aghiotant al lui Napoleon între 1811—1814; a fost înaintat la gradul de general în timpul celor o sută de zile și a luat parte la lupta de la Waterloo; a publicat în 1817 o descriere a acestei bătălii de care se folosește și Victor Hugo în opera de față.

spune Benjamin Constant¹. Merită să ne oprim puțin asupra acestei voioșii de uriaș. Grenadirilor săi le spunea „deșcă” ; îi trăgea de urechi, îi apuca de muștați. „Împăratul se ținea numai de pozne cu noi !” spunea unul dintre ei. În timpul misterioasei călătorii din insula Elba spre Franța, la 27 februarie, în largul mării, bricul francez de război *Zéphir*, înfrângând bricul *Inconstant*, pe care se afla ascuns Napoleon, și cerându-le celor de pe *Inconstant* vești despre Napoleon, împăratul, care atunci mai avea încă la pălărie cocarda din alb și roșu presărată cu albine, pe care o purtase pe insula Elba, luă rîzînd pilnia și răspunse el însuși : „Împăratul e sănătos !” Cel ce știe să rîdă astfel înseamnă că e obișnuit cu neprevăzutul. Napoleon avusese mai multe asemenea izbucniri de veselie în timpul dejunului de la Waterloo. După dejun, se odihni un sfert de oră ; pe urmă, doi generali se așezară pe maldărul de paie, cu condeii în mînă, cu o foaie de hîrtie pe genunchi, și împăratul le dictase ordinea de bătaie.

La ora nouă, în clipa cînd armata franceză eșalonată, în mișcare, pe cinci coloane, se desfășurase, cu diviziile pe două linii, cu artileria între brigăzi, cu muzica în frunte, dînd onorul în răpăit de tobe și-n sunet de trompete, puternică, vastă, plină de bucurie, o mare de căști, de săbii și de baionete profilate în zare, împăratul tulburat exclamase de două ori : „Măreț ! Măreț !”

De la ora nouă pînă la zece și jumătate, toată armata — lucru ce pare de necrezut — luase poziție, desfășurîndu-se pe șase linii și alcătuiind, ca să folosim chiar expresia împăratului, „figura de șase V”.

¹ Scriitor și om politic francez. A scris romanul *Adolphe* și a lăsat printre altele, prețioase *Memorii* asupra evenimentelor petrecute între revoluția de la 1789 și ultimii ani ai restaurației.

După cîteva clipe de la alcătuirea frontului de luptă sub apăsarea acelei liniști adînci care premerge o cărei încăierări, văzînd cum defilează cele trei baterii de doisprezece, detașate în urma ordinului său din cele trei corpuri — al lui d'Erlon, al lui Reille și al lui Lobau — care erau sortite să înceapă acțiunea atacînd Mont-Saint-Jean, unde se întretaie drumurile dinspre Nivelles și Genappe, împăratul îl băt pe umăr pe Haxo și-i spuse : „Iată douăzeci și patru de fete frumoase, generale !“

Sigur de izbîndă, încurajă cu un zîmbet o companie de geniu din corpul I, care trecu prin fața sa și pe care o alesese ca să se baricadeze la Mont-Saint-Jean, după cucerirea satului. N-a avut în toată seninătatea lui decît un singur cuvînt de compătimire semeață ; văzînd, că la stînga sa, într-un loc unde astăzi se află un mormînt mareț, se îngrămădesc admirabilii scoțieni cenușii cu caii lor superbi a spus : „Păcat !“

Apoi a încălecat, a trecut dincolo de Rossomme și și-a ales ca post de observație un dîmb îngust acoperit cu iarbă, așezat la dreapta drumului ce duce de la Genappe spre Bruxelles și care a fost a doua sa oprire în timpul bătăliei. A treia oprire, cea din la ceasurile șapte seara, dintre Belle-Alliance și Haie Sainte, era primejdioasă ; e o movilă destul de înaltă, care există și astăzi, și îndărătul căreia se îngrămădea garda, într-un povîrniș al cîmpiei. În jurul acestei movile ghiulelele ricoșau pe caldarîmul șoselei pînă la Napoleon.

Ca și la Brienne, îi șuierau pe deasupra capului gloanțele și ghiulelele. S-au cules, aproape de pe loc, pe care au stat picioarele calului său, ghiulele fără mate, lame vechi de săbii și proiectile strîmbe, mîn-

cate de rugină. *Scabra rubigine* ¹ ! Acum cîțiva ani a fost dezgropat un obuz de șaizeci, care mai era încărcat și al cărui focos fusese turtit pe suprafața bombei. Aici, în acest din urmă popas, împăratul i-a spus călăuzei sale Lacoste, un țaran dușmănos, speriat, legat de șaua unui husar și care se întorcea la fiecare val de șrapnele, căutînd să se ascundă în spatele lui : „Nătărăule, e o rușine ; ai să mori lovit în spate !” Cel ce scrie rîndurile de față a găsit el însuși pe povîrnișul fărîmicios al acestei movile, scormonind în țărîină, rămășițele unui gît de bombă, mîncată de oxidul celor patruzeci și șase de ani, precum și niște cioturi vechi de fier, care se rupeau între degete ca niște bețe de soc.

Toată lumea știe că ondulațiile terenului felurit înclinat, pe care a avut loc ciocnirea dintre Napoleon și Wellington, nu mai sînt așa cum erau la 18 iunie 1815. Luîndu-se din acest cîmp al morții ceea ce trebuia spre a i se ridica un monument, i s-a răpit adevărata înfățișare, iar istoria, nedumerită, nu știe cum să iasă din încurcătură. Ca să-l glorifice, l-au desfigurat. După doi ani, revăzînd cîmpia de la Waterloo, Wellington a exclamat : „Mi s-a schimbat cîmpul de luptă !” Acolo unde se află azi piramida cea mare de pămînt, culminată de un leu, era o creastă care se pleca într-un povîrniș ușor spre drumul dinspre Nivelles și pe care se putea merge, dar dincolo, în partea drumului dinspre Genappe, era aproape o rîpă. Înălțimea acestei rîpe poate fi măsurată și astăzi după înălțimea movilelor celor două morminte mari, care stăvilesc drumul de la Genappe la Bruxelles ; unul, la stînga, mormîntul englez ; celălalt, în dreapta, mormîntul german. Mormînt francez nu

¹ Cu rugină ca o rîie (lat.).

există. Pentru Franța cîmpul acesta e în întregime un mormînt. Mulțumită miilor și miilor de căruțe de pămînt folosite pentru ridicarea colinei înalte de sută cincizeci de picioare și cu o circumferință de jumătate de milă, podișul Mont-Saint-Jean e astăzi în pantă lină și lesne de urcat ; în ziua bătăliei, mai ales partea dinspre Haie-Sainte, era un urcuș abrupt. Povîrnișul era acolo atît de înclinat, încît tunurile engleze nu vedeau sub ele ferma din fundul văii, care era centrul bătăliei. La 18 iunie 1815, ploile surpaseră și mai mult malul, noroiul făcea și mai anevoios urcușul, și nu numai că te poticneai, dar te și împotmoleai. De-a lungul crestei platoului se afla un fel de șanț cu neputință de ghicit de către cineva care s-ar fi uitat de departe.

Ce fel de șanț era acesta ? S-o spunem. Braine-l'Alleud este un sat din Belgia ; Ohain este altul. Asupra cunse amîndouă în niște vîlcele, satele acestea sînt unite printr-un singur drum de vreo leghe și jumătate, care trece printr-o cîmpie cu terenul accidentat, intrînd și înfundîndu-se adesea, ca o brazdă printre coline, ceea ce face ca, în anumite locuri drumul să fie o adevărată rîpă. În 1815, ca și astăzi drumul trecea peste creasta platoului Mont-Saint-Jean, între cele două șosele dinspre Genappe și dinspre Nivelles ; numai că astăzi e la nivelul cîmpiei pe atunci era un drum adăpostit. I s-au luat cele două maluri, pentru colnicul monumentului. Drumul acesta a fost și este și azi pe cea mai mare parte a lungimii sale, o tranșee ; o tranșee adîncă uneori de douăsprezece picioare, ale cărei parapete foarte abrupte se năruiau pe alocuri, mai cu seamă iarna din pricina ploilor. Se întîmplau și accidente. Drumul era atît de îngust cînd intra în Braine-l'Alleud încît un trecător fusese strivit de o căruță, așa cum

arată crucea de piatră rămasă în picioare lângă cimitir și pe care se află și numele mortului : *Domnul Bernard Debrye, negustor din Bruxelles*, precum și data accidentului : *Februarie 1637*¹. Drumul era atît de adînc pe podișul de la Mont-Saint-Jean, încît un țaran, Mathieu Nicaise, fusese strivit aici în 1783 de o surpătură a malului, cum arată o altă cruce de piatră, al cărei vîrf s-a pierdut în pămîntul destelenit, dar al cărei pedestal răsturnat poate fi văzut și astăzi pe povîrnișul cu iarbă din stînga șoselei dintre Haie-Sainte și ferma din Mont-Saint-Jean.

Într-o zi de bătălie, acest drum adăpostit, ce nu putea fi bănuț de nimeni, mărginind creasta de la Mont-Saint-Jean, șanț în vîrfu coastei și groapă ascunsă în pămînturi, era de nevăzut și, din pricina asta, groaznic.

VIII

IMPARATUL PUNE O ÎNTREBARE CĂLAUZEI LACOSTE

Deci, în dimineața luptei de la Waterloo, Napoleon era mulțumit.

Avea dreptate : am văzut și noi că planul de bătăie pe care îl alcătuisese era, într-adevăr, minunat.

Peripețiile bătăliei care abia începuse, fură dintre cele mai felurite : rezistența Hougomontului, cerbi-

¹ Iată inscripția :

DOM

Aici a fost strivit
Într-un ceas rău
Sub o căruță
Domnul Bernard
De Brye, negustor
Din Bruxelles (neciter)
Februarie 1637.

cia apărării Haie-Sainte, uciderea lui Bauduin, scoaterea din luptă a lui Foy, zidul de neașteptat de care se zdrobise brigada Soye, zăpăceala fatală a lui Guilleminot care nu avusese nici petarde, nici saci de pulbere, înnămolirea bateriilor, cele cincisprezece piese fără escortă, răsturnate de Uxbridge într-un șanț, efectul slab al bombelor ce cădeau în liniile englezilor, care se înfundau în pământul desfundat de ploi, neizbutind decît să provoace vulcani de noroi așa încît încărcătura se preschimba în stropi, zădărnicia demonstrației lui Piré asupra localității Braine-l'Alleud, toată cavaleria, cincisprezece escadroane aproape desființată, aripa dreaptă engleză prost hărțuită, aripa stîngă prost atacată, neînțelegerea ciudată care-l făcu pe Ney să îngrămădească cele patru divizii ale primului corp, în loc să le împartă, așa încît grosimi de douăzeci și șapte de rînduri și flancuri de cîte două sute de oameni fură date pradă obuzelor, înfiorătoarea spărtură pe care ghiulelele o făcură în aceste grămezi de trupe, coloanele de atac dezbinat, bateria mărginașă descoperită dintr-o dată pe flanc, compromiterea lui Bourgeois, lui Douzelot și Durutte, respingerea lui Quiot, rănirea acelui Hercule ieșit din școala politehnică, locotenentul Vieux în clipa în care spărgea cu lovituri de secure poarta Haie-Sainte, sub focul prelungit al baricadei engleze care tăia cotitura drumului de la Genappe spre Bruxelles, divizia Marcognet prinsă între cavalerie și infanterie, secerată de gloanțele lui Best și Pack în mijlocul holdelor, spintecată de Posomby, bateria ei de șapte piese ținută locului, prințul de Saxa-Weimar, care, în ciuda contelui d'Erlon, ținea și poziția Frischemontului și Smohainul, drapelele regimentelor 105 și 45 luate, prinderea acestui husar negru prusac de către înaintașii coloanei volante de trei sute de vînători, care supraveghea distanța dintre

Wavre și Plancenoit, declarațiile neliniștitoare pe care le făcuse prizonierul acesta, întârzierea lui Grouchy, cei o mie cinci sute de oameni uciși în mai puțin de o oră în livada de la Hougomont și cei o mie opt sute de oameni răpuși în și mai puțin timp în jurul Haie-Sainte — toate aceste întâmplări furtunoase, care treceau ca niște nori întunecați prin fața lui Napoleon, abia de-i tulburaseră privirea, dar nu întuncaseră de fel chipul împărătesc al încrederii. Napoleon era obișnuit să privească războiul în față, fără să adune cifră cu cifră, amănuntele dureroase; cifrele îl interesau puțin, numai în măsura în care totalul era victoria; el nu se îngrijora de loc că începuturile erau șovăielnice, pentru că se credea stăpîn și posesor al sfîrșitului; știa să aștepte, se credea în afară de orice discuție și trata soarta de la egal la egal. Părea că-i spune soartei: „N-ai să îndrăznești!”

Făcut deopotrivă din lumină și din umbră, Napoleon se simțea ocrotit la bine și îngăduit la rău. Avea sau credea că are de partea lui un fel de înțelegere, am putea spune o complicitate a evenimentelor, asemanătoare cu invulnerabilitatea eroilor antici.

Dar cel ce avea în urma lui Berezina, Leipzig și Fontainebleau ar fi putut să se îndoiască la Waterloo. Se vedea cum în adîncul cerului cineva se încruntă tainic.

În clipa în care Wellington dădu înapoi, Napoleon tresări. Văzu deodată cum se goli podișul Mont-Saint-Jean și cum dispărură primele rînduri ale armatei engleze. Aceasta se strîngea la un loc, dar se ferea. Împăratul se ridică pe jumătate în scări. În ochi îi străluci fulgerul victoriei.

Odată Wellington încolțit și distrus în pădurea de la Soignes, însemna că Anglia era pusă definitiv la

pământ de către Franța ; erau răzbunate Crécy ¹, Poitiers ², Malplaquet ³ și Ramillies ⁴. Omul de la Marengo ⁵ anula înfrîngerea de la Azincourt ⁶.

Cugetînd asupra cumplitei împliniri, împăratul își mai plimbă pentru o ultimă oară, luneta pe deasupra tuturor punctelor de pe cîmpul de bătaie. Garda lui, care stătea cu arma la picior, îl privea de jos cu un fel de evlavie. Napoleon, dus pe gînduri, cerceta costișele, își însemna povîrnișurile, scormonea cu privirile pîlcul de arbori, lanurile de secară, poteca ; părea că numără fiecare tufă. Își aținti ochii asupra baricadelor engleze de pe cele două șosele, făcute din două mari grămezi de pomi tăiați, cea de pe șoseaua spre Genappe de deasupra Haie-Sainteî, care era înzestrată cu două tunuri, singurele tunuri ale artileriei engleze care vedeau cîmpul de bătaie pînă în fund, și cea de pe șoseaua spre Nivelles, unde sclipeau baionetele olandeze, ale brigăzii Chassé. Văzu, alături de brigada asta, vechea biserică Sfîntul Nicolae, zugrăvită în alb, de la cotitura drumului ce duce spre Braine-l'Alleud. Se aplecă și șopti ceva

¹ Localitate în nordul Franței (Picardia) ; victorie a lui Eduard al III-lea, regele Angliei, împotriva lui Filip al VI-lea de Valois, regele Franței, la începutul Războiului de o sută de ani (1346).

² Oraș din Franța (reg. Poitou) ; victorie a englezilor împotriva francezilor în Războiul de o sută de ani (1356).

³ Localitate din Flandra franceză ; victorie a ducelui de Marlborough împotriva francezilor în Războiul de succesiune la tronul Spaniei (1709).

⁴ Sat din Belgia ; victorie a englezilor comandați de Marlborough împotriva francezilor, în același Război de succesiune la tronul Spaniei (1706).

⁵ Localitate unde Napoleon a repurtat victoria asupra austrie-cilor în cursul celei de a doua campanii din Italia de Nord (14 iunie 1800).

⁶ Localitate din nordul Franței ; în bătălia care a avut loc la 25 octombrie 1415 (Războiul de o sută de ani), armata engleză a înfrînt o armată franceză compusă din cavalerie feudală, superioară numericeste.

călăuzei Lacoste. Acesta tăgădui printr-un semn din cap. Era pesemne nesincer.

Împăratul se trase înapoi și-și adună gândurile. Wellington se retrăsese. Nu rămânea decât să desăvârșească această retragere, zdrobind-o. Napoleon, întorcându-se deodată, trimise o ștafetă în goana calului la Paris, pentru a da de știre că bătălia era câștigată.

Napoleon era unul dintre acele genii din care țîșnește fulgerul !

În clipa aceea găsisese unde anume să trăsnescă.

Dădu ordin cavaleriștilor lui Milhaud să ia cu asalt podișul Mont-Saint-Jean.

IX

NEPREVĂZUTUL

Erau trei mii cinci sute. Alcătuiau un front de un sfert de leghe. Oameni uriași, pe cai năprasnici. Erau douăzeci și șase de escadroane și aveau în urma lor, drept sprijin, divizia lui Lefebvre-Desnouettes, cei o sută șase jandarmi de elită, vânătorii de gardă, o mie o sută oameni, și pe lăncierii gărzii, opt sute optzeci de sulite. Purtau căști fără penaj și pieptare de fier bătut, pistoalele la șa și săbii lungi. Întreaga armată îi admirase, dimineața la ceasurile nouă, pe cînd goarna suna și toate muzicile intonau : *Să veghem la mîntuirea imperiului*. Veniseră, în coloană deasă, cu o baterie în flanc, cu cealaltă la mijloc, se desfășuraseră pe două rînduri între șoseaua Genappe și Frischemont și-și luaseră poziția de luptă în acea puternică linie a doua, atît de iscusit alcătuită de Napoleon, și care, sprijinindu-se la extrema stîngă pe cuirasierii lui Kellermann și la cea

dreaptă pe ai lui Milhaud, avea, putem spune, două aripi de fier. Aghiotantul Bernard le aduse ordinul împăratului. Ney își trase sabia din teacă și luă comanda. Uriașele escadroane fremătară.

Atunci se petrecu un spectacol nemaipomenit.

Toată cavaleria, cu săbiile ridicate, cu stindardele și trompetele în vînt, împărțită în coloane pe divizion, dintr-o singură mișcare, ca și cum ar fi fost un singur om, cu precizia unui berbec de bronz care deschide o spărtură, coborî dealul Belle-Alliance, se înfundă în valea primejdioasă, unde căzuseră pînă atunci atîția oameni. Dispăru în fum, apoi, ieșind din umbră, se ivi din nou de cealaltă parte a văii, la fel de deasă și strînsă, urcînd la trap, printr-un nor de ghiulele ce surpa asupra-i cumplita coastă de glod a podișului Mont-Saint-Jean. Urcau amenințători, gravi, netulburați; în răstimpul dintre tirul flintelor și al artileriei se auzea un tropot puternic. Pentru că erau două divizii, formau două coloane: în dreapta era divizia Wathier, în stînga divizia Delord. De departe și se părea că vezi doi șerpi uriași de oțel îndreptîndu-se spre creasta podișului. Străbătu cîmpul de bătaie ca un miracol.

De la luarea mării redute Moscova de către cavaleria grea, nu se mai văzuse ceva asemănător; lipsea Murat¹, dar Ney era aci. S-ar fi spus că mulțimea se preschimbase într-o dihanie cu un singur suflet. Fiecare escadron șerpuia și se umfla ca inelul unui polip. Se zăreau ici-colo, printr-o perdea de fum sfîrtecă, un vîlmășag de coifuri, strigăte, săbii, sărituri sălbatice de crupe de cal printre tunuri și fanfare, un

¹ Mareșal al imperiului și cumnat al lui Napoleon. Engels l-a numit „cel mai strălucit dintre ofițerii de cavalerie ai lui Napoleon“.

tumult disciplinat și înfiorător ; iar deasupra, cuirasele ca solzii unui balaur.

Astfel de istorisiri par din alte vremuri. Ceva asemănător acestei vedenii apărea fără îndoială în vechile epopei păgâne, unde se povestea despre oamenii-cai, străvechii centauri, titani¹ cu față omenească și cu piept de cal, care asaltaseră în galop Olimpul, groaznici, invulnerabili, sublimi : zei și fiare.

Printr-o ciudată coincidență numerică, douăzeci și șase de batalioane mergeau să întâmpine douăzeci și șase de escadroane.

Îndărătul crestei podișului, în umbra unei baterii camuflate, aștepta infanteria engleză formată din treisprezece careuri cu câte două batalioane de fiecare careu, și puse pe două rânduri, șapte pe primul, șase pe al doilea, cu pușca la ochi, ținând spre ce avea să vină, liniștită, mută, nemișcată. Nu-i vedea pe cuirasieri și cuirasierii nu o vedeau. Asculta cum urcă acel puhoi de oameni. Auzea cum crește zgomotul pe care-l făceau trei mii de cai, ropotul alternativ și simetric al copitelor la trap, frecătura cuiraselor, zăngănitul săbiilor și un fel de suflu uriaș și sălbatic. Se făcu o tăcere amenințătoare, apoi, deodată, apărură deasupra crestei un șir lung de brațe ridicate care-și roteau săbiile prin aer, și coifuri, și trompete, și stindarde, și trei mii de capete cu mustăți cenușii care strigau : „Trăiască împăratul !” Toată cavaleria se îvi pe podiș și în clipa aceea păru că începe să se cutremure pământul.

Dar deodată se întâmplă un lucru tragic ; la stînga englezilor, la dreapta noastră, capul coloanei de cuirasieri se opri, și caii se cabrară cu un zgomot asur-

¹ După mitologia greacă, centaurii erau ființe supranaturale, jumătate oameni, jumătate cai ; titanii, oameni de o talie uriașă și de o putere extraordinară. Intrînd în conflict cu Zeus, l-au atacat pe muntele Olimp, locuința lui.

zitor. Ajunși în vârful crestei, dezlănțuiți, pradă furiei și grabei de a nimici careurile și tunurile, cuirasierii văzură deodată că între ei și englezi era un șanț, o rîpă. Era drumul prăpăstios spre Chain.

Clipa fu înfricoșătoare. Șanțul era acolo, neașteptat, abrupt, căscat la picioarele cailor, între două maluri ridicate, adînc de doi stînjeni. Șirul al doilea îl împinse pe cel dintîi înăuntru, și cel de-al treilea pe al doilea; caii se ridicau în două picioare, se trăgeau îndărăt, cădeau pe crupă, alunecau cu picioarele în aer, înghesuindu-se și răsturnîndu-se pe călăreți; nici un mijloc de a da înapoi. Întreaga coloană nu mai era decît un proiectil. Forța dobîndită pentru a-i zdrobi pe englezi, îi zdrobi pe francezi. Șanțul cel neînduplecat nu putea fi luat decît atunci cînd se umplea. Călăreți și cai se rostogoliră într-însul unii peste alții, strivindu-se între ei, nemaifiind în abisul acela decît o masă de carne, și cînd prăpastia se umplu cu oameni vii, cei din urma lor călcară peste ei și merseară mai departe. Aproape o treime din brigada Dubois se prăvăli în hăul acela.

Așa începu înfrîngerea.

O tradiție locală, care exagerează desigur, spune că în drumul spre Chain și-au găsit moartea două mii de cai și o mie cincisute de oameni. Cifra asta pare să cuprindă și toate celelalte cadavre aruncate în șanț a doua zi după bătălie.

Să spunem în treacăt că acea brigadă Dubois, atît de dramatic încercată, luase cu un ceas înainte, șarjînd singură, drapelul batalionului de la Lunebourg.

Mai înainte de a trimite la atac pe cuirasierii lui Milhaud, Napoleon cercetase cu atenție terenul, dar nu putuse vedea acel drum scobit, care nu făcea nici măcar o cută pe suprafața podișului.

Prevenit totuși și nedumerit de acea bisericuță albă care sta ca un semn la cotitura șoselei spre Nivelles,

pusesese o întrebare călăuzei Lacoste, gîndindu-sè la eventualitatea unui obstacol. Călăuza răspunsese negativ. Aproape s-ar putea spune că toată nenorocirea i s-a tras lui Napoleon dintr-un semn făcut cu capul de un țaran.

Dar aveau să se mai ivească și alte nenorociri.

Era oare cu putință ca Napoleon să cîștige bătălia? Noi răspundem că nu. De ce? Din pricina lui Wellington? Din pricina lui Blücher? Nu. Legea veacului al XIX-lea nu mai îngăduia ca Napoleon să fie învingător la Waterloo. Se pregătea o altă serie de fapte printre care Napoleon nu mai avea loc. Reaua voință a întîmplărilor se anunțase mai demult.

X

PODIȘUL MONT-SAINT-JEAN

Odată cu rîpa, ieșise la iveală și bateria. Șaizeci de tunuri și cele treisprezece careuri îi ochiră de aproape pe cuirasieri. Cutezătorul general Delord salută militărește bateria engleză.

Artileria volantă a englezilor intrase în galop înapoi, în careuri. Cuirasierii nici nu avuseseră timp să se oprească. Nenorocirea întîmplată îi decimase, dar nu-i descurajase. Erau dintre aceia care, cu cît scad în număr, cu atît devin mai inimoși.

Singură coloana Wathier suferise din pricina nenorocirii, coloana Delord, pe care Ney o îndreptase spre stînga în linie oblică, ca și cum ar fi presimțit cursa, sosise nevătămată.

Cuirasierii se năpustiră asupra careurilor engleze. Atacul se dezlănțui; în galop, cu hățurile în voie, cu sabia în dinți, cu pistoalele în mînă.

Sînt unele momente în luptă cînd sufletul se înăsprește în om, soldatul se preschimbă în stană de piatră și toată ființa lui în granit. Batalioanele engleze, atacate cu înverșunare, nu se clintiră.

Ceea ce se petrecu atunci fu înfricoșător.

Careul englez fu atacat deodată pe toate laturile. Un vîrtej sălbatic le învălui. Infanteria asta rece rămase nepăsătoare. Rîndul întîi, cu un genunchi în pămînt, primea cuirasierii în vîrful baionetei; rîndul al doilea îi împușca; în spatele celui de-al doilea rînd, tunarii își încărcau tunurile. Fața careului se deschidea, lăsa să treacă salva unei încărcături și se închidea la loc. Cuirasierii răspundeau năpustindu-se asupra ei. Caii lor mari se cabrau, călcau rîndurile în copite, săreau peste baionete și cădeau uriași în mijlocul acelor patru ziduri omenești.

Ghiulelele lăsau goluri printre cuirasieri, cuirasierii făceau spărturi în careuri. Șirurile de oameni dispăreau sfărîmate, sub cai. Baionetele se înfigeau în burțile centaurilor. Poate că nici nu s-au mai văzut într-altă parte răni mai monstruoase. Careurile sfîrtecate de cavaleria înverșunată se strîngeau fără să șovăie. Bogați în muniție, o făceau să explodeze în mijlocul năvălitorilor. Fața acestei bătălii era monstruoasă. Careurile nu mai erau batalioane, erau cratere; cuirasierii nu mai erau o cavalerie, ci o furtună. Fiecare careu în parte era un vulcan atacat de un nor; lava se lupta cu fulgerul.

Careul de la extrema dreaptă, cel mai expus dintre toate, fiind fără acoperire, fu de la primele ciocniri aproape desființat. Era format din regimentul 75 de *highlander*i¹. În mijloc, pe o tobă, cu cimpoiul sub braț, cimpoiul cînta cîntece de munte, lăsîndu-și în jos, cu o adîncă nepăsare, privirea melancolică, în

¹ Scoțieni.

care se răsfrîngeau păduri și lacuri, pe cînd cei din jurul lui se nimiceau unii pe alții. Scoțienii aceștia mureau cu gîndul la Ben Lothian¹, așa cum grecii își aduceau aminte de Argos². Sabia unui cuirasier, lovind cimpoiul și brațul care-l susținea, curmă cîntecul, ucigîndu-l pe cîntăreț. Cîntecul amuți. Nu prea numeroși și împruținați de nenorocirea din rîpă, cuirasierii aveau împotriva lor toată armata engleză, dar fiecare dintre ei făceau cît zece. Cîteva batalioane de hanovrezi³ dădură înapoi.

Wellington văzu lucrul acesta și se gîndi la cavalerie. Dacă în aceeași clipă Napoleon s-ar fi gîndit la infanterie, ar fi cîștigat bătălia. Această uitare a fost marea și fatala lui greșeală.

Cuirasierii care atacau se simțiră deodată atacați. Cavaleria engleză le căzu în spate. În fața lor erau careurile; îndărătul lor, Somerset; Somerset însemna o mie patru sute de dragoni de gardă. Somerset îl avea la dreapta pe Dormberg cu cavaleria ușoară germană și la stînga pe Trip cu carabinierii belgieni; cuirasierii atacați din flanc și din front, dinainte și din urmă, de către infanterie și cavalerie, trebuiră să facă față inamicului pretutindeni. Ce le păsa? Erau în vîrtej. Vitejia lor nu se poate descrie.

În afară de asta, aveau înapoia lor bateria care bubuia neconținut. Era destul, pentru ca oamenii să fie răniți din spate. Una din cuirasele lor, găurită la omoplatul stîng de un proiectil, se află în colecția numită Muzeul Waterloo.

¹ Ținut din centrul Scoției simbolizînd pentru scoțieni în-
treaga patrie.

² Murind, grecii își aminteau de Argos, cetate din Peloponez,
simbol al patriei prin vechimea ei.

³ Mercenari germani din armata engleză, originari din Ha-
novra, care în secolul al XVIII-lea aparținuse regilor Angliei.

Unor asemenea francezi nu le trebuiau decît astfel de englezi.

N-a mai fost o încăierare, ci o negură, o furie, un iureş ameţitor de suflete şi vitejii, un uragan de săbii-fulgere. Dintr-o mie patru sute de dragoni de gardă nu mai rămaseră într-o clipă decît opt sute ; Fuller, locotenent-colonelul lor, căzu mort. Ney sosi în goană cu lăncierii şi cu vînătorii lui Lefebvre-Desnouettes. Podişul Mont-Saint-Jean fu luat o dată, apoi luat din nou şi iar mai fu luat o dată. Cuirasierii lăsau cavaleria să se întoarcă la infanterie, sau, ca să spunem mai bine, în toată această învălmăşcală uriaşă, oamenii se gîtuiau fără ca unul să-l scape din mîină pe celălalt. Careurile rezistau mereu. Se dădură douăsprezece asalturi. Sub Ney fură omorîţi patru cai. Jumătate din cuirasieri rămaseră pe podiş. Lupta ţinu două ceasuri.

Armata engleză fu adînc zguduită. Fără îndoială că, de n-ar fi fost slăbiţi în prima ciocnire prin dezastrul de la drumul rîpos, cuirasierii ar fi dat peste cap centrul şi ar fi cîştigat victoria. Cavaleria asta nemaipomenită îl încremeni de uimire pe Clinton, care luase parte la luptele de la Talavera şi Badajos. Pe trei sferturi înfrînt, Wellington admira cu eroism. Spunea încet : *Sublim* ¹ !

Cuirasierii zdrobiră şapte careuri din treisprezece, luară, sau imobilizară şaizeci de tunuri şi răpiră regimentelor engleze şase drapele, pe care trei cuirasieri şi trei vînători de gardă le aduseră împăratului înaintea fermei Belle-Alliance.

Situaţia lui Wellington se înrăutăţise. Bătălia asta ciudată era un duel dintre doi răniţi înversunaţi, care îşi pierd tot sîngele, luptînd şi rezistînd mereu. Care din doi va cădea cel dintîi ?

¹ Textual : *Splendid* (n.a.).

Lupta de pe podiș continua.

Pînă unde au înaintat cuirasierii ? Nimeni n-ar putea-o spune. Sigur e că, a doua zi după luptă, un cuirasier împreună cu calul său fură găsiți morți sub șopronul unde se cîntăreau căruțele de la Mont-Saint-Jean, chiar pe locul unde se întretaie și se întîlnesc cele patru drumuri spre Nivelles, Genappe, La Hulpe și Bruxelles. Călărețul acela străpunsese liniile engleze. Unul dintre oamenii care i-au ridicat cadavrul mai trăiește încă la Mont-Saint-Jean. Îl cheamă Dehaze. Avea pe atunci optsprezece ani.

Wellington simțea că se clatină. Criza se apropia.

Cuirasierii nu izbutiră, în înțelesul că centrul nu era zdrobit. Pentru că podișul era al tuturor, nu era al nimănui, dar, la urma urmei în cea mai mare parte, era al englezilor. Wellington stăpînea satul și cîmpia pe porțiunea cea mai ridicată. Ney nu avea decît culmea și coborișul. Ambele părți păreau înrădăcinate în acest pămînt al morții.

Dar lovitura dată englezilor părea definitivă. Hemoragia armatei lor era groaznică. Kempt, la aripa stîngă, „cerea întăriri“. „Nu mai sînt, răspundea Wellington. Să moară pînă la ultimul !“ Aproape în aceeași clipă (apropiere ciudată, care zugrăvește halul în care ajunseseră cele două armate) Ney cerea lui Napoleon să-i dea infanterie, iar Napoleon striga : „Infanterie ! De unde s-o iau ? O fi vrînd s-o fac eu ?“

Armata engleză totuși era mai bolnavă. Atacurile furioase ale escadroanelor mari, cu cuirasierii de fier cu piepturi de oțel, zdrobiseră infanteria. Cîțiva oameni în jurul unui drapel arătau locul unde fusese regimentul, cutare batalion era comandat de cîte un căpitan sau locotenent ; divizia Alten, care fusese destul de încercată la Haie-Sainte, era aproape nimicită ; belgienii cutezători din brigada Van Kluze ză-

ceau în secară de-a lungul șoselei spre Nivelles ; nimic nu mai rămânea din grenadirii olandezi, care în 1811 luptaseră împreună cu ai noștri în Spania, împotriva lui Wellington, și care, în 1815, aliați cu englezii, luptau contra lui Napoleon. Căzuseră mai ales foarte mulți ofițeri.

Lordul Uxbridge, care avea să-și piardă a doua zi piciorul, era cu un genunchi zdrobit. Dacă în bătălia asta de cuirasieri fuseseră scoși din luptă dintre francezi Delord, Lhéritier, Colbert, Dnop, Travers și Blancard, din partea englezilor Alten era rănit, Barne rănit, Delancey ucis, Van Merlen ucis, Ompteda ucis, întreg statul-major al lui Wellington decimat și, în echilibrul acesta sîngeros, Anglia stătea cel mai prost. Cel de al 2-lea regiment de gardă pedestră pierduse cinci locotenenți-colonei, patru căpitani și trei stegari ; primul batalion al regimentului 30 infanterie pierduse douăzeci și patru de ofițeri și o sută doisprezece soldați ; regimentul 79 vînători de munte avea douăzeci și patru de ofițeri răniți, optsprezece ofițeri morți și patru sute cincizeci de soldați uciși. Un regiment întreg de husari hanovrieni din Cumberland, în frunte cu colonelul Hacke (care avea să fie mai târziu judecat și degradat), văzînd măcelul, se întorsese din drum și pornise în goană spre pădurea Soignes, semănînd deruta pînă la Bruxelles. Convoaietele militare, carele, bagajele, furgoanele pline cu răniți se repezeau într-acolo, văzînd că francezii cîștigă teren și că se apropie de pădure ; olandezii, loviți de săbiile cavaleriei franceze, dădeau alarma. După spusele martorilor care mai trăiesc încă, fugarii se înghesuiseră de la Vert-Coucou pînă la Groenendael, pe o lungime de aproape două leghe, înspre Bruxelles. Panica fu atît de mare, încît îl cuprinsese și pe prințul

de Condé¹, care se afla la Malines, și pe Ludovic al XVIII-lea, tocmai la Gand. Cu excepția neînsemnatei rezerve eşalonate în spatele ambulanței din ferma de la Mont-Saint-Jean și de brigăzile Vivian și Vandeleur, care flancau aripa stînga, Wellington nu mai avea cavalerie. Numeroase baterii zăceau demontate. Toate acestea le mărturisește Siborne ; iar Pringle, exagerînd dezastrul, merge mai departe și spune că armata anglo-olandeză fusese redusă la treizeci și patru de mii. Ducele-de-fier² era liniștit, dar buzele îi păliseră. Comisarul austriac Vincent, comisarul spaniol Alava, de față la bătălie în statul-major englez, credeau că ducele e pierdut. La ora cinci, Wellington se uită la ceas și fu auzit murmurînd cuvintele acestea îngrijorătoare : „Blücher sau noaptea !“

Cam în același timp un șir de baionete, îndepărtat, sclipi pe înălțimile dinspre Frischemont.

E momentul culminant al acestei drame uriașe.

XI

CĂLAUZA REA PENTRU NAPOLEON, CĂLAUZA BUNĂ PENTRU BÜLOW³

Se știe în ce chip dureros s-a înșelat atunci Napoleon ; îl aștepta pe Grouchy⁴, dar sosi Blücher ; moartea în locul vieții.

¹ Comandant militar francez. În timpul revoluției din 1789 a alcătuit în Renania o armată formată din nobili francezi emigranți luptînd împotriva Franței revoluționare. Sub restaurație a fost comandantul infanteriei.

² Wellington, comandantul trupelor britanice la Waterloo, era supranumit astfel pentru energia și tenacitatea lui.

³ General prusac, care a sosit primul, la Waterloo, în flancul drept al oastei lui Napoleon, provocînd deruta acesteia.

⁴ Unul din mareșalii lui Napoleon, care la Waterloo a avut comanda cavaleriei de rezervă, cu sarcina de a urmări pe prus-

• Soarta își are cotiturile ei : aștepta tronul lumii și Sfânta Elena începuse să se zărească. Dacă micul păstor, călăuza lui Bülow (locotenentul lui Blücher), l-ar fi sfătuit să pornească atacul din pădurea de mai sus de Frischemont, în loc să-l înceapă de mai jos de Plancenoit, chipul veacului al XIX-lea ar fi fost poate cu totul altul. Napoleon ar fi câștigat bătălia de la Waterloo. Pe oricare alt drum în afară de acel de mai jos de Plancenoit, armata prusacă ar fi dat peste un șanț de netrecut pentru artilerie, iar Bülow n-ar mai fi ajuns. Dacă ar mai fi întârziat o oră, o spune însuși generalul prusac Muffling, Blücher nu l-ar mai fi găsit pe Wellington în picioare, iar bătălia ar fi fost pierdută.

Așadar, era și timpul ca Bülow să sosească. Întârziase, de altfel, destul de mult. Poposisese la Dion-le-Mont și plecase de acolo odată cu zorile. Dar drumurile erau desfundate și diviziile i se împotmoliseră. Tunurile se înnămoaleau pînă la osie. Afară de asta, trebuiseră să treacă rîul Dyle pe podul îngust de la Wavre ; ulița care ducea spre pod fusese incendiată de francezi ; chesoanele și furgoanele artileriei nu putuseră trece prin cele două șiruri de case în flăcări și fuseseră silite să aștepte stingerea focului. Avangarda lui Bülow nu putuse ajunge la Chapelle-Saint-Lambert nici la venirea prînzului.

sacii lui Blücher, înfrinți cu cîteva zile în urmă la Ligny. Blücher însă izbuti să se desprindă din urmărire, își regrupă forțele și apără pe cîmpul de bătăie de la Waterloo pentru a ajuta pe englezi în momentul cel mai critic pentru ei. În timpul acesta, Grouchy se ținea departe de bătălie. În declarațiile culese la Sfânta Elena de secretarul său, Las Cazes, Napoleon aruncă vina înfrîngerii de la Waterloo asupra lui Grouchy.

Dacă acțiunea ar fi fost începută cu două ceasuri mai devreme, ar fi putut să fie sfârșită la orele patru, și Blücher s-ar fi aflat în fața unei bătălii câștigate de Napoleon. Așa sînt întîmplările astea uriașe, pe măsura unui infinit care ne scapă. Chiar la amiază, împăratul zărise prin ocean ceva pe linia îndepărtată a zării și care-i atrăsese luarea-aminte. Spusese : „Văd acolo un nor ; mi se pare că sînt trupe“. Îl întrebese apoi pe ducele de Dalmația : „Soult, ce vezi înspre Chapelle-Saint-Lambert ?“ Mareșalul își îndreptase luneta într-acolo și răspunsese : „Patru sau cinci mii de oameni, sire. Fără îndoială, e Grouchy.“ Cu toate astea, ceea ce vedeau ei rămînea nemișcat în ceață. Toate ochenele statului-major studiaseră „norul“ semnalat de împărat. „Sînt coloane care fac haltă“, spuseră unii. „Sînt pomi“, spuseră cei mai mulți. Adevărul era că norul nu se mișca din loc. Împăratul trimisese în recunoaștere, spre acel punct nelămurit, divizia de cavalerie ușoară a lui Domon.

Așa și era : Bülow nu se clintise. Avea o avangardă foarte slabă și nu putea face nimic. Trebuia să aștepte grosul corpului de armată și primise ordinul ca mai înainte de-a intra în linie să se concentreze ; dar la ceasurile cinci, Blücher, văzînd primejdia în care se găsea Wellington, dădu ordin lui Bülow să atace și spuse această frază de pomină : „Trebuie să dăm oxigen armatei engleze“.

Puțin după aceea, diviziile Losthin, Hiller, Hacke și Ryssel se desfășurau în fața corpului de armată al lui Eobau, cavaleria prințului Wilhelm de Prusia ieșea din pădurea Paris, Plancenoit era în flăcări, iar ghiulelele prusace plouau pînă în rîndurile gardei de rezervă din spatele lui Napoleon.

Restul se știe ; o a treia armată dădea năvală, bătaia era răzlețită, optzeci și șase de guri de foc bubuiau deodată, Pirch I-ul apărea împreună cu Bülow, cavaleria lui Zieten era condusă de însuși Blücher, francezii erau respinși, Marcognet era măturat de pe podișul Ohain, Durutte scos de la Papelotte, Donzelot și Quiot se retrăgeau, Lobau era luat dintr-o parte, o nouă bătălie se dezlănțuia, odată cu căderea nopții, asupra regimentelor noastre zdruncinate, toată linia engleză relua ofensiva și pornea înainte, se făcuse o uriașă spărtură în rândurile armatei franceze, artileria engleză și cea prusacă se ajutau una pe alta, frontul era nimicit, flancul era distrus, iar garda intra în linie sub această rostogolire înfricoșătoare. Ea striga în vreme ce simțea că moare : „Trăiască împăratul !“ Istoria nu cunoaște nimic mai mișcător decât această agonie care izbucnește în urale.

Cerul fusese înnourat toată ziua. Deodată, chiar în clipa aceea, era pe la ceasurile opt seara, norii de la orizont se dădură la o parte și lăsară să treacă printre ulmii de pe drumul dinspre Nivelles acel incendiu sinistru al soarelui care apune. La Austerlitz îl văzuseră răsărind.

Pentru un asemenea deznodământ, fiecare batalion al gărzii era comandat de un general. Erau acolo Friant, Michel, Roguet, Harlet, Mallet, Poret de Morvan. Când căciulile înalte ale grenadierilor din gardă cu placa mare pe care era vulturul, se iviră simetrice aliniate, liniștite, minunate, în ceața încăierării, dusă manul fu pătruns de respect pentru Franța ; ai crezut că vezi douăzeci de victorii intrînd pe cîmpul de luptă cu aripile întinse, iar învingătorii, socotin

du-se învinși, dădură înapoi ; dar Wellington strigă : „Gărzi, în picioare și țintiți bine !” Regimentul roșu al gărzilor engleze, culcat îndărătul tufișelor, se ridică, un nor de proiectile ciurui drapelul tricolor care tremura împrejurul vulturilor noștri, se năpustiră cu toții, și măcelul suprem începu. Garda imperială simți din umbră cum împrejurul ei armata începea să se dea înapoi, marea zguduitură a trupelor puse pe fugă, auzi acel : „Scape cine poate !” care înlocuise pe „Trăiască împăratul !” Și, cu fuga în urma ei, continua să înainteze, din ce în ce mai lovită de trăsnet și cu atât mai nimicită cu cât pășea mai departe. Nu se găsiră nici șovăitori, nici sfioși. În trupa aceea, soldații și generalii erau la fel de viteji. Nici un om nu fu dat lipsă de la sinucidere.

Ney, tulburat, mare prin toată măreția morții primite de bunăvoie, se dăruia în fiecare clipă acelui prăpăd. Acolo îi fu ucis, sub el, al cincilea cal. Nădușit, cu ochii înflăcărați, cu spumă la gură, cu uniformă descheiată, cu unul dintre epoleți tăiat pe jumătate de lovitura de sabie a unui guard¹ călare, cu placa de mare-vultur strivită de un glonte, însîngerat, plin de noroi, măreț, în mână cu o sabie ruptă, spunea : „Priviți cum moare în luptă un mareșal al Franței !” Dar degeaba, nu muri. Era răvășit și furios. Îi arunca întrebarea asta lui Drouet d'Erlon² : „Tu nu te lași ucis ?” Striga în mijlocul artileriei aceleia care zdrobea un pumn de oameni : „Așadar, pentru mine nimic ! Ah ! Aș vrea să-mi intre în burtă toate ghiulele astea ale englezilor !” Nenorocitul, crai sortit gloanțelor franceze !

¹ Soldat din armata regală engleză. •

² (Jean-Baptiste) alt mareșal din armata lui Napoleon : își va relua activitatea sub Ludovic-Filip și va fi atunci guvernator general al Algeriei.

Deruta din spatele gărzii fu lugubră.

Armata se frânse deodată, din toate părțile în același timp : la Hougomont, la Haie-Sainte, la Papelotte, la Plancenoit. Strigătul de „Trădare !“ fu urmat de strigătul „Scape cine poate !“ O armată care se destramă e ca un dezgheț. Totul se încovoiește, se sparge, trosnește, plutește, se rostogolește, cade, se izbește, se grăbește, dă năvală. O nemaipomenită dezagregare. Ney sare pe un cal de împrumut și, cu capul gol, fără cravată, fără sabie, se așază de-a latul șoselei spre Bruxelles, oprind în același timp pe englezi și pe francezi. Încearcă să țină armata în loc, o cheamă înapoi, o suduie, se împotrivește fugii. E depășit. Soldații fug strigând : „Trăiască mareșalul Ney !“ Două regimente ale lui Durutte se duc și se întorc înfricoșate, ca și cum ar fi purtate de colo-colo între săbiile ulanilor¹ și împușcăturile brigăzilor lui Kempt, Best, Pack și Rylandt. Cea mai rea învălmășeală e deruta ; prietenii se ucid între ei ca să fugă ; escadroanele și batalioanele se sfarmă și se împrăștie, lovindu-se unele de altele, uriașă spumă a băătăliei. Lobau de-o parte, Reille de cealaltă, sînt luați de valuri. Napoleon încearcă zadarnic să ridice ziduri cu ce-i mai rămăsese din gardă ; zadarnic își prăpădește escadroanele de serviciu într-o ultimă sfortare. Quiot se dă înapoi în fața lui Vivian, Kellermann în fața lui Vandeleur, Lobau în fața lui Bülow, Morand în fața lui Pirch, Domont și Subervig în fața prințului Wilhelm de Prusia, Guyot, care a condus șarja escadroanelor împăratului, cade sub picioarele dra-

¹ Cavaleriști din armata prusacă.

gonilor englezi. Napoleon alcargă în galop de-a lungul coloanelor de fugari, le vorbește, îi silește, îi amenință, îi roagă stăruitor. Toate gurile care strigaseră de dimineată „Trăiască împăratul !“ rămân căscate ; abia dacă-l mai cunosc. Cavaleria prusacă, proaspăt sosită, se aruncă, zboară, lovește cu sabia, taie, dă cu securea, ucide, nimicește. Caii înhămați dau năvală, tunurile o iau razna, soldații deshamă caii de la che-soane, și pun mâna pe ei ca să fugă ; furgoanele, date peste cap, cu roțile în sus, împiedică drumul și prilejuiesc măceluri. Oamenii se zdrobesc, se calcă în picioare, merg peste morți și peste vii. Brațele sînt deznădăjduite. O mulțime amenințătoare umple drumurile, întesate de acești patruzeci de mii de oameni care evadează.

Strigăte, disperare, saci și puști aruncate în lanurile cu secară, cărări croite cu lovituri de spadă ; s-a sfîrșit cu camarazii, cu ofițerii, cu generalii ; nu mai e decît o spaimă de negrăit. Zieten lovește în voie Franța cu sabia. Leii s-au preschimbat în căprioare. Așa s-a petrecut această fugă.

La Genappe, încearcă să se întoarcă, să facă front, să se împotrivescă. Lobau strînse trei sute de oameni. Baricadară intrarea în oraș ; dar după prima salvă prusacă o luară cu toți la fugă, iar Lobau fu prins. Se văd și azi urmele salvei pe fața veche de cărămizi a unei case dărăpănate, la dreapta drumului, la cîteva minute înainte de a intra în Genappe. Prusacii se aruncară asupra localității Genappe, mînioși desigur că erau atît de puțin victorioși. Urmărirea fu groaznică. Blücher porunci uciderea tuturor. Roguet dăduse pilda lugubră de a amenința cu moartea pe orice grenadier francez care i-ar aduce un prizonier prusac. Blücher îl întrecu pe Roguet. Duchesne, generalul tinerei gărzi, înghesuit în ușa unui han din Genappe, își predete sabia unui husar al morții, care

i-o luă și-l ucise pe prizonier. Victoria se încheie cu asasinarea învinșilor. Să pedepsim, pentru că noi sîntem istoria : bătrînul Blücher s-a dezonorat. Cruzimea asta puse vîrf dezastrului. Retragerea disperată străbătu Genappe, străbătu Quatre-Bras, străbătu Gosselies, străbătu Frasnès, străbătu Charleroi, străbătu Thuin și nu se opri decît la graniță. Vai ! Și cine fugea în felul acesta ? Armata cea mare.

Amețea, teroarea, ruina celei mai înalte vitejii din cîte au uimit vreodată istoria, să fie oare fără pricină ? Nu. Asupra bătăliei de la Waterloo se proiectează umbra unei mîini uriașe. E ziua destinului. Ziua aceea a fost hărăzită de o forță care e mai presus de om. Iată de ce au fost încovoiate de spaimă atîtea capete ; iată de ce atîtea inimi mari și-au predat spada. Cei care învinseseră Europa au căzut, zdrobiți, nemaiavînd nici ce să mai spună, nici ce să mai facă, simțindu-se la umbra unei prezențe cumplite. *Hoc erat fati*¹. În ziua aceea, perspectiva neamului omenesc s-a schimbat. Waterloo e țîțina veacului al XIX-lea. Dispariția aceluia mare om era necesară pentru ca să înceapă un mare secol. S-a însărcinat cu asta cineva căruia nu i se poate împotrivi nimeni. Panica eroilor se explică. În bătălia de la Waterloo a fost mai mult decît un nor, a fost un meteor. A trecut pe acolo Dumnezeu.

La căderea nopții, pe o cîmpie de lîngă Genappe, Bernard și Bertrand² apucară de o pulpană a redingotei și opriră în loc un om buimac dus pe gînduri, sinistru, care, după ce fusese tîrît pînă acolo de curentul retragerii, descălecuse, își trecuse pe sub braț căpăstrul calului și, cu privirea rătăcită, se întorcea

¹ Așa a fost scris (lat.).

² Generali din statul-major al lui Napoleon la Waterloo ; ultimul este cunoscut prin credința păstrată împăratului, pe care l-a urmat în insula Elba și în insula Sfînta Elena.

singur la Waterloo. Era Napoleon, care încă mai încerca să meargă înainte, somnambul uriaș al visului său zdrobit.

XIV

CEL DIN URMA CAREU

Cîteva careuri din gardă, nemișcate în scurgerea retragerii, ca niște stînci în apa care curge, rezistară pînă noaptea. Odată cu noaptea venea și moartea. Careurile așteptară această umbră dublă și, neclintite, se lăsară învelite de ea. Fiecare regiment, izolat de celelalte și nemaiavind nici o legătură cu armata ciopîrțită din toate părțile, murea pe socoteala lui. Pentru a săvîrși această ultimă faptă, unii ocupaseră poziții pe înălțimile de la Rossomme, alții pe cîmpia de la Mont-Saint-Jean. Aici, careurile astea întuncate agonizau măreț, părăsite, învinse, înfricoșătoare. Ulm, Wagram, Jena, Friedland mureau în ele.

În amurg, pe la ceasurile nouă seara, la poalele podișului Mont-Saint-Jean mai rămăsese unul. În valea asta a morții, la picioarele povîrnișului pe care-l urcaseră cuirasierii și năpădit acum de masele engleze, sub focul convergent al artileriei dușmane, victorioase, sub un potop spăimîntător de proiectile, careul mai lupta încă. Era comandat de un ofițer necunoscut, pe care-l chema Cambronne. După fiecare explozie, careul se împuțina și răspundea. Răspundea obuzelor prin gloanțe și-și restrîngea tot mai mult cele patru laturi. De departe, oprindu-se cînd și cînd să răsufle, fugarii ascultau în întuneric acel tunet înfundat, care descreștea.

Cînd legiunea aceea nu mai fu decît un pumn de oameni, cînd steagul lor nu mai fu decît o zdreanță,

cînd puștile lor lipsite de gloanțe nu mai fură decît ciomege, cînd mormanul de cadavre fu mai mare decît grupul celor în viață, învingătorii fură străbătuți de un fel de spaimă sfîntă în fața acestor muribunzi sublimi, și tunurile engleze, oprindu-se să se odihnească, făcură tăcere. Fu o clipă de răgaz. În jurul celor care luptau era un fel de furnicar de năluci, umbre de oameni călare, profilurile negre ale tunurilor, cerul alb ivit printre roți și afete. Uriașul cap de mort, pe care eroii îl întrezăresc întotdeauna în fumul din fundul luptei, înainta spre ei și îi privea. Putură să audă în umbra asfințitului cum încărcau tunurile; fitilurile aprinse, ca niște ochi de tigru în noapte, le încercuiau capetele, trăgătorii bateriilor engleze se apropiau de tunuri. Atunci, tulburat, un general englez, după unii Colville, iar după alții Maitland, le strigă „Bravi francezi, predați-vă!” Cambronne le răspunse: „C...t”.

XV

CAMBRONNE

În dorința lui de a fi respectat, cititorul francez nu îngăduie să i se repete poate cel mai frumos cuvînt pe care un francez l-a rostit vreodată. E oprit să stai mărturie pentru sublim în fața istoriei.

Vom trece peste această regulă pe riscul nostru.

Așadar, printre toți acei giganți, exista un titan: Cambronne.

Să spui acest cuvînt și apoi să mori. Ce poate fi mai mare! Fiindcă a-ți dori moartea înseamnă a muri într-adevăr și nu e vina acelui om că, deși împușcat, a supraviețuit.

Omul care a cîștigat bătălia de la Waterloo nu e Napoleon cel pus pe fugă, nu e Wellington care ceda

la ceasurile patru și era disperat la cinci, nu e Blücher care nici nu s-a luptat : omul care a câștigat bătălia de la Waterloo e Cambronne.

Să trăsnești cu un astfel de cuvânt tunetul care te ucide înseamnă să învingi.

Să dai catastrofei răspunsul acesta, să spui asta destinului, să pui temelia asta leului care avea să fie ridicat pe acel loc, să arunci replica asta ploii nopții, zidului trădător de la Hougomont, drumului răpos de la Ohain, întârzierii lui Grouchy, sosirii lui Blücher, să fii ironia însăși în mormânt, să faci în așa fel încât să rămâi în picioare după ce vei fi căzut, să îneci în două silabe coaliția europeană, să oferi regilor haznarele binecunoscute cezarilor, să faci din cel din urmă cuvânt cel dintâi, amestecând în el strălucirea Franței, să închei cu semeție Waterloo-ul ca pe ultima zi a carnavalului, să-l completezi pe Leonida cu Rabelais¹, să rezumi o victorie printr-un cuvânt suprem, cu neputință de rostit, să pierzi terenul și să păstrezi istoria, să ai de partea ta după măcel pe cei ce rîd, e nespus de mult.

E o insultă adusă trăsnetului. E de o măreție demnă de Eschyl².

Cuvîntul lui Cambronne face efectul unei fracturi. E un piept fracturat de dispreț ; e preaplinul agoniei care face explozie.

¹ *Să-l completezi pe Leonida cu Rabelais* — să închei narațiunea unei jertfe sublime cu un hohot de rîs sarcastic. *Leonida*, rege al Spartei (490—480 î.e.n.) eroul de la Termopile, pe care l-a apărat contra persilor și unde a murit eroic. *François Rabelais* (1494—1558), mare scriitor umanist francez, care, în povestirile *Gargantua* și *Pantagruel* a satirizat societatea monarho-feudală a vremii.

² Dramaturg grec (525—456 î.e.n.), creator al tragediei antice ; operele sale ca : *Persii*, *Prometeu înălțuit* și altele, sînt scrise într-un stil solemn.

Cine a învins ? Wellington ? Nu. Fără Blücher ar fi fost pierdut. Să fie Blücher ? Nu. Dacă Wellington n-ar fi început, Blücher n-ar fi putut să isprăvească. Cambronne, acest trecător de ultimă oră, acest soldat necunoscut, acest nimic al războiului, simte că acolo e o minciună, o minciună într-o catastrofă cumplit de dureroasă, în clipa în care izbucnește de furie. i se oferă această batjocură, viața ! Cum să nu izbucnească ?

Sînt acolo toți regii Europei, generalii cei fericiți, jupiterii stăpîni peste fulgere, o sută de mii de soldați victorioși și, în urma celor o sută de mii, un milion ; tunurile lor, cu fitiluri aprinse, stau căscate ; au sub călcîiul lor garda imperială și armata cea mare ; l-au zdrobit pe Napoleon și n-a mai rămas decît Cambronne, nu mai protestează decît acest vierme de țărîină. El va protesta. Atunci el caută un cuvînt, așa cum ai căuta o sabie. Simte cum suie în el o spumă și acea spumă e cuvîntul. În fața acestei biruințe minunate și mediocre, în fața acestei biruințe fără biruitori, se ridică acest disperat ; o îndură în toată măreția ei covîrșitoare, dar își dă seama de nimicnicia ei și face mai mult decît s-o scuie în obraz. Sub numărul, forța și materia care îl copleșesc, găsește o expresie pentru suflet : excrementul. O spune din nou. Să spui asta, să faci asta, să găsești asta, însemnează să fii învingător.

În minutul fatal, duhul zilelor mărețe a pătruns în omul acesta necunoscut. Cambronne găsește cuvîntul de la Waterloo, după cum Rouget de l'Isle¹ găsește *Marseieza* datorită harului de sus care pogoară asupra-i. Se desprinde o suflare din uraganul divin și trece prin acești oameni ; ei tresar ; unul cîntă cîntecul suprem, iar celălalt scoate strigătul teribil. Acest

¹ Autorul *Marseiezei*.

cuvînt al dispreţului titanic nu e azvîrlit de Cambronne numai Europei, în numele imperiului. Asta ar fi puţin. El îl azvîrle trecutului, în numele revoluţiei. Auzi şi recunoşti în Cambronne vechiul suflet al uriaşilor. Parcă ar fi Danton care vorbeşte, sau Kléber¹ care urlă.

La cuvîntul lui Cambronne, vocea engleză răspunse : „Foc !” Bateriile fură luminate de flăcări, dealul se cutremură, din toate acele guri de aramă ieşi o ultimă şi înfricoşătoare vărsătură de proiectile, se rostogoli un fum nesfîrşit, uşor albicios datorită lunii care se ridicase, iar cînd se risipi fumul, nu mai era nimic. Acea rămăşiţă măreaţă era nimicită ; garda murise. Cele patru laturi ale cetăţii vîi zăceau la pămînt ; cu greu puteai desluşi ici-colo o tresărire printre cadavre. În felul acesta, legiunile franceze, mai măreţe decît cele romane, îşi dădură sufletul la Mont-Saint-Jean, pe pămîntul muiat de ploaie şi sînge, în grînele întunecate, în locul pe unde trece acum, la ceasurile patru dimineaţa, fluierînd şi dînd vesel bici calului, Joseph, băiatul care duce poştă la Nivelles.

XVI

QUOT LIBRAS IN DUCE ?²

Bătălia de la Waterloo este o enigmă. Ea e la fel de nelămurită şi pentru cei ce-au cîştigat-o, ca şi pentru cel care-a pierdut-o. Napoleon vedea în ea

¹ General francez din timpul revoluţiei de la 1789. A luat parte la expediţia lui Napoleon în Egipt şi a urmat acestuia la comanda trupelor de acolo.

² Cît preţuieşte ducele ? (lat.).

panică¹. Blücher nu vedea în ea decît foc. Wellington nu înțelegea nimic. Citiți rapoartele. Comunicatele sînt confuze. Comentariile sînt încurcate. Unii bîgăuie, alții se bîlbăie. Jomini împarte bătălia de la Waterloo în patru momente; Müffling o desparte în trei peripecii; numai Charras², deși în unele privințe sîntem de altă părere, a prins cu ochiul său ager trăsăturile caracteristice ale acestei cumplite prăbușiri a geniului omenesc în luptă cu divinul hazard. Toți ceilalți istorici sînt oarecum orbiți și, în orbirea lor, bîlbăie. Zi cu adevărat năprasnică, de năruire a monarhiei militare — care, înmărmurindu-i pe regi, a tras după ea toate regatele — și de prăbușire a forței, de răsturnare a legilor războiului.

În evenimentul acesta, care poartă semnul unei necesități supraomenești, oamenii n-au însemnat nimic.

Luîndu-le lui Wellington și lui Blücher victoria de la Waterloo, însemnează oare a știrbi cu ceva Anglia și Germania? Nu. În problema de la Waterloo nu e vorba nici de vestita Anglie, nici de augusta Germanie. Popoarele sînt mari, slavă Domnului, și fără jalnicele isprăvi ale spadei. Nici Germania, nici Anglia, nici Franța nu încap într-o teacă. În epoca asta, cînd Waterloo nu era decît un zăngănit de săbii, Germania îl are pe Goethe mai presus de Blücher, iar Anglia pe Byron mai presus de Wellington. Zorile nemăsurate ale unor idei noi sînt proprii secolului nostru, și în zorile acestea Anglia și Germania își au strălucirea lor minunată. Ele sînt mărețe, deoarece

¹ „O bătălie terminată, o zi sfîrșită, măsuri greșite care au fost îndreptate, izbînzi mai mari asigurate pentru a doua zi, totul fu pierdut din pricina unei clipe de panică năprasnică”. (Napoleon : *Însemnări de la Sfînta Elena.*) (n. a.).

² Jomini, Müffling, Charras — scriitori militari din prima jumătate a secolului al XIX-lea, care au studiat și descris bătălia de la Waterloo. (Pentru Charras, vezi și nota 1 de la p. 30).

cugetă. Sporul pe care-l aduc civilizației e real, izvoarăște din ele însele, nu dintr-o întâmplare. Ceea ce alcătuiește măreția lor în veacul al XIX-lea nu-și are obârșia la Waterloo. Numai popoarele barbare se dezvoltă pe neașteptate după o biruință. E mândria deșartă, trecătoare, a puhoaielor de apă umflate de furtună. Popoarele civilizate, mai ales în vremea noastră, nu se înalță și nici nu se prăbușesc după norocul sau nenorocul unui comandant. Ceea ce-l deosebește pe fiecare dintre ele între neamurile pământului e ceva mai mult decît o luptă. Onoarea lor, demnitatea, inteligența, geniul lor, nu sînt, slavă Domnului, simple numere pe care eroii și cuceritorii le pot pune ca niște jucători la loteria bățăliilor. Adesea, o bătălie pierdută înseamnă dobîndirea unui progres. Mai puțină glorie, mai multă libertate. Cînd încetează bataia tobei, are cuvîntul rațiunea. E jocul de-a cine pierde cîștigă. Așadar, să vorbim despre Waterloo privind fără părtinire din amîndouă taberele. Să-i dăm întâmplării ce este al întâmplării, și Domnului ce este al Domnului. Ce este Waterloo? O victorie? Nu. Un joc de noroc.

Un joc cîștigat de Europa și plătit de Franța.

Nu merita să se toarne acolo un leu pentru atîta lucru.

Waterloo este, de altfel, cea mai ciudată întîlnire din toată istoria. Napoleon și Wellington. Nu sînt doi dușmani, ci două ființe cu totul opuse. Dumnezeu, care folosește antitezele, n-a hărăzit niciodată un contrast mai izbitor și o confruntare mai neobișnuită. De-o parte precizia, prevederea, geometria, chibzuiala, asigurarea retragerii, cruțarea rezervelor, un sînge rece îndărătnic, o metodă nezdruclinată, strategia care știe să se folosească de teren, tactica echilibrării batalioanelor, măcelul organizat, războiul socotit cu ceasul în mînă, fără a lăsa nimic la voia

întimplării, vechiul curaj clasic, totul pus în chip desăvârșit la punct ; de partea cealaltă, intuiția, darul de a ghici, fantezia militară, instinctul supraomenesc, privirea scăpărătoare, un nu știu ce care vede ca vulturul și care lovește ca trăsnetul, o măiestrie uimitoare îmbinată cu o vioiciune semeață, toate tainele unui suflet adânc, complicitatea destinului, a apei, a câmpiei, a pădurii, a colinei, chemate și orezum silite să se supună, despotul care merge pînă la tiranizarea cîmpului de luptă, încrederea în soartă, pe care o sporește știința strategică, dar o și tulbură. Wellington era un Barrême ¹ al războiului, pe cînd Napoleon era un Michelangelo ² ; și, de rîndul ăsta, geniul a fost învins de calcul.

Amîndouă taberele așteptau pe cineva. A izbîndit cel care a calculat exact. Napoleon îl aștepta pe Grouchy, care n-a venit. Wellington îl aștepta pe Blücher, care a venit.

Wellington este războiul clasic care se răzbună. Bonaparte, la începutul carierei sale, îl întîlnise în Italia și-l bătuse strașnic. Bătrîna bufniță fugise din fața tînarului vultur. Tactica de altădată fusese nu numai uimită, dar și scandalizată. Cine era corsicanul ăsta de douăzeci și șase de ani, ce rost avea acest strălucit ignorant care, avînd totul împotriva lui și nimic de partea sa, fără merinde, fără muniții, fără tunuri, fără bocanci, aproape fără oaste, cu o mîină de oameni împotriva unei trupe numeroase, se năpus-

¹ Calculator francez din secolul al XVII-lea. autorul unei *Cărți a socotelilor gata făcute*, conținînd în special tabele de dobînzii. Mai tîrziu numele lui a devenit substantiv comun.

² *Michelangelo Buonarroti* (1475—1564), cel mai mare artist al Renașterii italiene, geniu universal care a creat capodopere atît în pictură cît și în sculptură, arhitectură și poezie ; s-a impus prin concepțiile lui mărețe în artă, cum este imensa cupolă a catedralei Sf. Petru din Roma. Napoleon a fost un Michelangelo al strategiei militare, spune comparația lui Hugo.

tea asupra Europei coalizate și câștiga în chip nesăbuit victorii socotite cu neputință? De unde venea turbatul ăsta spăimântător, care, aproape fără să răsuflă și mînuind tot mereu aceiași luptători, făcea praf una după alta cele cinci armate ale împăratului Germaniei, dînd peste cap pe Beaulieu peste Alvinzi, pe Wurmser peste Beaulieu, pe Mélas peste Wurmser, pe Mack peste Mélas¹? Cine era acest începător în ale războiului care avea trufia unui astru? Școala militară academică îl excomunicase. De-acî, o dușmănie de nîmblînzit a militarismului de altădată împotriva celui nou, a săbiei corecte împotriva spadei selipitoare, a tablei de șah împotriva geniului. La 18 iunie 1815 dușmănia asta își spuse ultimul cuvînt și, sub Lodi, Montebello, Montenote, Mantua, Marengo, Arcole, scrisese: Waterloo. Triumful celor mediocri, pe placul mulțimilor. Soarta își dete învoirea la ironia asta. În pragul prăbușirii, Napoleon se întîlni din nou cu un Wurmser tînăr.

În adevăr, ca să-l vedem pe Wurmser e de ajuns ca părul lui Wellington să fie alb.

Waterloo e o bătălie de mîna întîi, câștigată de un comandant de mîna a doua. Ceea ce trebuie să ne minuneze în bătălia de la Waterloo este Anglia, este cerbicia engleză, este hotărîrea engleză, este sîngele englez; ceea ce a avut Anglia acolo cu adevărat măreț a fost, fie zis fără supărare, pe ea însăși. Nu comandantul ei, ci oștirea.

Wellington, cu o neînțeleasă lipsă de recunoștință, spune într-o scrisoare către lordul Bathurst² că oștirea sa, oastea care a luptat la 18 iunie 1815, a fost o „armată foarte slabă”. Ce crede despre asta întune-

¹ Generali austriecci sau în serviciul Austriei, învinși de Napoleon în nordul Italiei.

² Ministru englez în cabinetul Castlereagh, cunoscut pentru ura sa față de Revoluția Franceză.

catul vâlmășag de ăsemințe îngropate sub brazdele de la Waterloo ?

Anglia a fost prea modestă față de Wellington. A face pe Wellington atît de mare, însemnează a micșora Anglia. Wellington nu este decît un erou ca oricare altul. Scoțienii cenușii, garda călare, regimentele lui Maitland și Mitchell, infanteria lui Pack și a lui Kempt, cavaleria lui Ponsomby și a lui Somerset, scoțienii de munte cîntînd din cimpoi sub ploaia de ghiulele, batalioanele lui Rylandt, tinerii recruți care abia știau să mînuiască flinta, ținînd piept vechilor cete de la Essling și de la Rivoli — iată ceea ce este mare. Wellington a fost dîrz ; ăsta e meritul lui și noi nu i-l precupețim, dar cel din urmă dintre pedestrașii și dintre călăreții lui a fost tot atît de dîrz ca și el. Ostașul de fier prețuiește tot atîta cît Ducele-de-fier. În ce ne privește, toată admirația noastră se îndreaptă către soldatul englez. Dacă are cineva dreptul la vreun trofeu, atunci Angliei i se datorează trofeul. Monumentul de la Waterloo ar fi mai nimerit dacă, în locul chipului unui om, ar înălța în văzduh statuia unui popor.

Dar această puternică Anglie se va mînia din pricina celor spuse de noi aici. După al ei 1688 ¹ și după 1789 al nostru, ea tot mai păstrează iluzia feudală. Crede în ereditate și în ierarhie. Poporul acesta, pe care nici un altul nu-l întrece în putere și-n glorie, se prețuiește ca națiune, nu ca popor. Ca popor, se subordonează de bunăvoie și-și ia un lord drept șef.

¹ În 1688, o revoltă a populației londoneze a izgonit dinastia Stuartilor, care tindea spre absolutism, și a înlocuit-o cu alta, olandeză, de Nassau-Orania care s-a legat să respecte constituția Regatului-Unit. Această schimbare de dinastie este departe de a fi avut însemnătatea revoluției burgheze din Franța, cum spune V. Hugo. Revoluția burgheză din Anglia avusese loc mai înainte (1640—1649).

Ca muncitor, se lasă disprețuit ; ca ostaș, se lasă ciomăgit. Se știe că în bătălia de la Inkermann¹, un sergent care, după cât se pare, scăpase armata de la pieire, n-a putut fi pomenit de către lordul Raglan², deoarece ierarhia militară engleză nu îngăduie să fie citat într-un ordin de zi nici un erou sub gradul de ofițer.

Ceea ce admirăm mai presus de toate într-o ciocnire de felul celei de la Waterloo este uimitoarea iscusință a întâmplării. Ploaia din timpul nopții, zidul de la Hougomont, drumul desfundat de la Ohain, Grouchy care rămîne surd la bătaia tunului, călăuza care-l înșală pe Napoleon, călăuza care-i arată drumul cel bun lui Bülow, tot acest prăpăd e rînduit de minune.

Într-un cuvînt, s-o spunem, la Waterloo a fost mai mult un măcel decît o bătălie.

Din toate bătăliile mari, Waterloo este aceea care are frontul cel mai mic față de numărul luptătorilor. Napoleon, trei sferturi de leghe ; Wellington, o jumătate de leghe ; șaptezeci și două de mii de luptători de fiecare parte. Din înghesuiala asta s-a născut măcelul.

S-a făcut o socoteală și s-a stabilit următoarea proporție : pierdere de oameni — la Austerlitz, paisprezece la sută francezi, treizeci la sută ruși, patruzeci și patru la sută austrieci. La Wagram, treisprezece la sută francezi, paisprezece la sută austrieci. La Moscova, treizeci și șapte la sută francezi, patruzeci și patru la sută ruși. La Bautzen, treisprezece la sută

¹ Bătălia de la Inkermann (1854) din timpul războiului Crimeii.

² Comandant al trupelor engleze în războiul Crimeii, mort în timpul asediului Sevastopolului (1855).

francezi, paisprezece la sută ruși și prusaci. La Waterloo, cincizeci și șase la sută francezi ; treizeci și unu la sută aliați. În total, la Waterloo, patruzeci și unu la sută : o sută patruzeci și patru de mii de luptători, șaizeci de mii de morți.

Cîmpia de la Waterloo se înfățișează azi cu liniștea obișnuită a pămîntului, reazim nepăsător al omului, și seamănă cu toate cîmpiile.

Noaptea totuși, se desprinde de-acolo un fel de ceață plină de năluci ; și dacă vreun călător se plimbă prin aceste locuri, dacă privește, dacă ascultă, dacă visează ca Virgiliu în fața cîmpiilor de la Filippe¹, vedenia prăpădului pune stăpînire pe el. Spăimîntătorul 18 iunie trăiește din nou ; falsa colină-monument se șterge ; acel leu oarecare se destramă ; cîmpul de bătaie prinde iar viață ; șiruri de infanteriști șerpuiesc pe cîmpie, galopuri furioase străbat zarea ; visătorul, speriat, vede fulgerul săbiilor, scînteierea baionetelor, văpaia ghiulelelor, încrucișarea groaznică a bubuiturilor ; aude, ca un horcăit în fundul unui mormînt, vuietul nedeslușit al bătăliei-fantomă ; umbrele acelea sînt grenadierii ; lucirile acelea sînt cuirasierii ; scheletul acesta e Napoleon, scheletul celălalt e Wellington ; toate astea nu mai sînt, dar se ciocnesc și luptă încă ; și rîpele se împurplează ; și copacii se înfioară ; și furia se înalță pînă la nori ; iar în beznă, toate acele înălțimi sălbatice, Mont-Saint-Jean, Hougomont, Frischemont, Papelotte, Plancenoit, apar încununate de-a valma cu vârtejuri de vedenii care se nimicesc între ele.

¹ Pe cîmpiile de la Filippe (Macedonia), în anul 42 î.e.n., Octavian și Antoniu i-au învins pe dușmanii lor politici, Brutus și Caius, apărători ai libertăților republicane. Martor al acestei bătălii a fost poetul Horațiu, nu Virgiliu.

E OARE BINE CĂ A EXISTAT UN WATERLOO ?

Există o școală liberală dintre cele mai vrednice de respect, care nu arată de loc ură față de Waterloo. Noi nu facem parte dintr-însa. Pentru noi Waterloo nu este decât ziua uluitoare a libertății. Negreșit, nimeni nu se aștepta ca un asemenea vultur să iasă dintr-un asemenea ou.

Dacă-i dăm bătăliei de la Waterloo tîlcul ei cel mai înalt, putem spune că este o voită biruință contrarevoluționară. E Europa împotriva Franței; Petersburgul, Berlinul și Viena împotriva Parisului; e *statu quo*¹ împotriva dorinței de schimbare: e 14 iulie 1789 atacat pieziș prin 20 martie 1815; e asmuțirea monarhiilor împotriva neîmplinzitei răscoale franceze. Ținta era de a înăbuși în sfîrșit acest mare popor care se afla în erupție de douăzeci și șase de ani.

În scopul acesta s-au solidarizat casele de Brunswick și de Nassau cu Romanovii, cu Hohenzollernii, cu Habsburgii și cu Bourbonii.

Waterloo poartă în cîrcă dreptul divin. E drept că, de vreme ce imperiul fusese despotic, prin reacțiunea firească a lucrurilor, regalitatea trebuia neapărat să fie liberală, și că din bătălia de la Waterloo a ieșit, spre marea părere de rău a învingătorilor, o ordine constituțională nedorită. Pentru că revoluția nu poate fi cu adevărat învinsă și pentru că, fiind providențială și cu neputință de înlăturat, ea se reîntruchipează mereu, înainte de Waterloo — în Bonaparte, care doboară vechile tronuri, iar după Waterloo — în Iudovic al XVIII-lea, care acordă Consti-

¹ *Statu quo ante* (lat.), starea de dinainte; formulă a politicii conservatoare.

tuția și i se supune. Bonaparte, folosind inegalitatea ca să dovedească egalitatea, pune un surugiu pe tronul Neapolului¹ și un sergent pe tronul Suediei². La Saint-Ouen, Ludovic al XVIII-lea își pune semnătura pe declarația drepturilor omului. Dacă vreți să vă dați seama ce este revoluția, numiți-o Progres; iar dacă vreți să vă dați seama ce este progresul numiți-l Mîine. Mîine își desăvîrșește opera fără ca nimic să i se poată împotrivi; și și-o îndeplinește începînd de azi. Își ajunge totdeauna ținta în chip ciudat. Se folosește de Wellington ca să-l facă pe Foy orator, deși acesta nu era decît un ostaș. Foy cade la Hougomont și se ridică la tribună. Așa lucrează progresul. Pentru un lucrător ca el nu există unealtă rea. Fără să-și piardă cumpătul, el se folosește de meșteșugul lui dumnezeiesc, de omul care a trecut Alpii³ și de bătrînelul șubred și bolnav al părintelui Elyseu⁴. Se slujește de bolnavul de podagră ca și de cuceritor; de cuceritor în afară, de bolnavul de podagră înăuntru. Waterloo, stăvilind hotărît năruirea prin spadă a tronurilor europene, n-a avut altă urmare decît de-a face ca activitatea revoluționară să continue sub altă formă. Războinicii au tăcut; e rîndul gînditorilor. Veacul pe care Waterloo voise să-l oprească pe loc a trecut peste toate și și-a urmat drumul. Biruința asta prevestitoare de nenorociri a fost înfrîntă de libertate.

¹ E vorba de cumnatul lui Napoleon, Joachim Murat, care în adolescență a fost rîndaș la cai.

² E vorba de Charles Bernadotte, mareșal al imperiului, primit la curtea regelui Suediei, Carol al XIII-lea, căruia îi va urma la tron sub numele de Carol al XIV-lea.

³ Aluzie la cele două campanii în Italia de Nord ale lui Napoleon.

⁴ E vorba de Ludovic al XVIII-lea, obez, gutos și dominat, între alții, de duhovnicul său, Elyseu.

Într-un cuvînt, și asta nu se poate tăgădui, ceea ce triumfa la Waterloo, ceea ce zîmbea în spatele lui Wellington, ceea ce îi aducea toate bastoanele de mareșal al Europei, printre care, se zice, și bastonul de mareșal al Franței, ceea ce împingea cu voioșie roabele de pămînt pline cu oseminte pentru a se înălța colina leului, ceea ce a făcut să se înscrie cu mare pompă pe acel pedestal data de 18 iunie 1815, ceea ce-l încuraja pe Blücher să-i treacă prin foc și sabie pe cei ce fugeau în neorînduială, ceea ce se năpustea asupra Franței ca asupra unei prăzi, de pe înălțimea platoului Mont-Saint-Jean, era contrarevoluția. Contrarevoluția care șoptea cuvîntul infam : dezmembrare. Ajunsă la Paris, a văzut de aproape gura vulcanului, a simțit că lava aceea ardea picioarele și s-a răzgîndit. S-a întors la încropirea unei Constituții.

Să nu vedem în Waterloo decît ceea ce înseamnă Waterloo. Scopul nu era nicidecum libertatea. Contrarevoluția era fără să vrea liberală, așa cum printr-un fenomen asemănător Napoleon era fără să vrea revoluționar. La 18 iunie 1815 un Robespierre călare a fost trîntit de pe cal ¹.

XVIII

O NOUĂ RABUFNIRE A DREPTULUI DIVIN

Dictatura se sfîrșise. Întregul sistem al Europei se prăbuși.

Imperiul se afundă într-un întuneric asemănător cu al lumii romane în agonie. Se zări din nou abisul, ca pe vremea barbarilor. Numai că barbaria din 1815, pe care se cuvine s-o numim pe numele ei cel

¹ În înțelesul : a pierdut puterea.

mic contrarevoluție, nu prea avea putere, obosi iute și se opri brusc. Imperiul, s-o recunoaștem, a fost plîns, și plîns de ochi viteji. Dacă gloria stă în palosul din care s-a făurit sceptrul, imperiul fusese gloria însăși. El răspîndise pe pămînt toată lumina pe care o poate da tirania : lumina mohorîtă. Mai mult chiar : lumina întunecată. Comparată cu lumina zilei, e noapte. Această spulberare a nopții avu efectul unei eclipse.

Ludovic al XVIII-lea se întoarce la Paris. Manifestările de bucurie de la 8 iulie făcură să se uite entuziasmul de la 20 martie. Corsicanul ajunsese potrivnicul bearnezului¹. Pe cupola Tuileriilor flutură drapelul alb. Exilările nu mai conteneau. Masa de brad din Hartwell² fu așezată în fața fotoliului cu flori de crin al lui Ludovic al XIV-lea. Austerlitzul intrat în istorie, se vorbea despre Bouvines³ și despre Fontenoy⁴ ca despre ziua de ieri. Altarul și tronul se înfrățiră cu măreție. În Franța și pe continent se așează una din formele cele mai netăgăduite de mîntuire a societății veacului al XIX-lea. Europa purta cocarda albă⁵ Trestaillon⁶ ajunsese vestit.

¹ Denumirea dată regelui Franței Henric al IV-lea (1589—1610) originar din regiunea Béarn.

² Castel din împrejurimile Londrei, în care englezii l-au găzduit pe Ludovic al XVIII-lea înainte de a-l înscăuna rege al Franței. Acesta lucra la o măsuță ușoară de brad pe care o putea deplasa ușor ; obezitatea lui nu-i permitea să lucreze la un birou.

³ Localitate unde, în 1214, trupele franceze au învins armatele unei coaliții puternice conduse de împăratul german Oto al IV-lea.

⁴ Localitate din Belgia în care francezii au obținut o victorie în 1745 împotriva englezilor.

⁵ Semnul regalității.

⁶ Unul din șefii bandelor de monarhiști, care în 1815 s-au datat la represalii sălbatice împotriva bonapartiștilor și a foștilor revoluționari dintre anii 1789—1799 (teroarea albă).

Deviza *non pluribus impar*¹ apăru din nou în razele de piatră care închipuiau soarele pe fațada cazărmii de pe cheiul d'Orsay. Acolo unde fusese o gardă imperială era acum o casă roșie. Arcul Caruselului², încărcat cu victorii care nu-și mai aveau rostul, stinger printre atâtea nbutăți, rușinat poate întrucîtva de Marengo și de Arcole, ieși din încurcătură mulțumită statuii ducelui d'Angoulême, Cimitirul Madeleine — groaznica groapă comună de la '93 — fu acoperit cu marmură și matostat, pentru că în țărîna aceea zăceau oasele lui Ludovic al XVI-lea și ale Mariei Antoaneta. În șanțul de la Vincennes fu scoasă din pămînt o piatră funerară, amintind că ducelul d'Enghien³ murise chiar în luna în care fusese încoronat Napoleon. Papa Pius al VII-lea, care-l unsesese împărat în preajma acestei mōrți, binecuvîntă liniștit prăbușirea, așa cum binecuvîntase înălțarea. La Schoenbrunn⁴ rătăcea o umbră micuță, în vîrstă de patru ani, căreia dacă îi spuneai regele Romei⁵, însemna să dai dovadă de răzvrătire. Și toate acestea au fost cu puțință, și regii și-au reluat tronurile, și stăpînul Europei a fost închis într-o cușcă, și vechiul regim a devenit cel nou, și întunericul a luat locul luminii pe pămînt, pentru că, în după-amiaza unci zile de vară, un păstor i-a spus unui prusac într-o pădure : „Luați-o pe-aici, nu pe acolo !“

¹ De fapt : *nec pluribus impar* (lat. — nu inegal cu mai mulți (subînțeles : aștri) ; deci : „întocmai ca un soare“ — deviza excesiv de orgolioasă a regelui Ludovic al XIV-lea.

² Arc de triumf la Paris, între Luvru și Tuilerii, înălțat în timpul lui Napoleon.

³ Ultimul descendent al familiei prinților de Bourbon-Condé ; răpit de poliția lui Napoleon, pe teritoriul Germaniei, a fost împușcat la Vincennes, lîngă Paris, după o judecată sumară (decembrie 1804), era una din căpeteniile opoziției regaliste a emigranților nobili.

⁴ Reședința împăraților austrieci la Viena.

⁵ E vorba de fiul lui Napoleon I și al Mariei-Luiza.

Acest 1815 a fost un fel de aprilie jalnic¹. Vechile realități vătămătoare și veninoase luară înfățișări noi. Minciuna se împereche cu 1789, dreptul divin își puse masca unei Constituții, ficțiunile deveniră constituționale, prejudecățile, superstițiile și gândurile ascunse, cu articolul 14² în inimă, se lustruiau cu liberalism. Șerpii și-au schimbat pielea.

Omul fusese în același timp înălțat și înjosit de Napoleon. Idealul, sub această domnie a materiei strălucitoare, prinse numele straniu de ideologie. Gravă nesocotință din partea unui om mare să ia în rîs viitorul ! Cu toate astea, popoarele — carnea de tun atît de îndrăgostită de tunar — îl căutau cu ochii. Unde e ? Ce face ? „Napoleon a murit !“ îi spuneau un trecător unui invalid de la Marengo și de la Waterloo. „A murit ? exclamă ostașul. Bine-l mai cunoști !“ Închipuirea oamenilor făcea un zeu din acest om doborât la pămînt. După Waterloo cerul Europei se întunecă. Disparația lui Napoleon a lăsat multă vreme un gol imens.

Regii umplură acest gol. Bătrîna Europă se folosi de prilej ca să introducă diferite reforme. Luă ființă o Sfîntă Alianță. Belle Alliance³ ! spusese mai-nainte cîmpia fatală de la Waterloo.

În prezența și în fața acestei străvechi Europe refăcute, se schițară trăsăturile unei Franțe noi. Viito-

¹ *Aprilie jalnic* : considerată ca aducătoare de nenorociri și de moarte, fiindcă este luna cînd se prăpădeau tuberculoșii. Victor Hugo extinde epitetul la întreg anul 1815, începutul teroarei albe a restaurației.

² *Articolul 14* al Chartei constituționale din 1815 garanta libertatea de conștiință, dar proclama catolicismul religie de stat, ceea ce anula garanția libertății de gîndire.

³ Denumirea unui han și a unei localități, locul unde se afla statul-major al lui Napoleon în timpul bătăliei de la Waterloo.

rul, luat în ris de către împărat, își făcu intrarea. Purta pe frunte steaua care se cheamă Libertate. Ochii înflăcărați ai tinerelor generații se îndreptară spre el. Ciudat lucru : lumea se îndrăgosti în același timp de viitorul care se numea Libertate și de trecutul care se numea Napoleon. Înfrîngerea îl ridicase mai sus pe cel învins. Napoleon doborât părea mai înalt decît Napoleon în picioare. Învingătorilor începu să le fie frică. Anglia îl puse pe Hudson Lowe¹ să-l păzească, iar Franța pe Montchenu² să stea la pîndă. Brațele lui încrucișate ajunseră neliniștea tronurilor. Alexandru îl numea „insomnia mea”. Spaima asta venea din cantitatea de revoluție care clocotea într-însul. Asta explică și îndreptățește liberalismul bonapartist. Regii domniră fără să se simtă la largul lor, cu stîncă de la Sfînta Elena în zare.

Pe cînd Napoleon se stîngea la Longwood, cei șaizeci de mii de oameni căzuți pe cîmpia de la Waterloo putreziră în tîmna, și ceva din pacea lor se răspîndi în lume. Congresul de la Viena alcătui drept urmare tratatele din 1815³, iar Europa numi asta restaurație.

Iată ce înseamnă Waterloo.

Dar ce-i pasă nemărginirii ? Toată furtuna asta, tot norul ăsta, războiul, pe urmă pacea, toată această întunecare, n-au tulburat nici măcar o singură clipă lumina ochiului uriaș, în fața căruia o gîză care sare dintr-un fir de iarbă pe altul înseamnă tot atît cît vulturul care zboară dintr-o clopotniță într-alta prin turlele catedralei Notre-Dame.

¹ General englez, guvernatorul insulei Sfînta Elena în timpul exilului lui Napoleon.

² Om politic ultraregalist din timpul restaurației, autor de virulente pamflete antibonapartiste.

³ Congresul de la Viena (1814—1815) a fixat noile frontiere ale statelor europene după înfrîngerea lui Napoleon.

CÂMPUL DE LUPȚĂ ÎN TIMPUL NOPTII

Să ne întoarcem — e o nevoie a acestei cărți — la fatalul câmp de luptă. La 18 iunie 1815 era lună plină. Lumina ajută crunta urmărire a lui Blücher, descoperi urmele fugarilor, dădu mulțimea asta prăpădită pe mîna înverșunatei cavalerii prusace și înlesni masacrul. În unele catastrofe se întîlnesc asemenea tragice complicități ale nopții.

După cea din urmă lovitură de tun, cîmpia de la Mont-Saint-Jean rămase pustie.

Englezii ocupară lagărul francezilor ; așa se consfințește de obicei biruința : culcîndu-te în patul celui învins. Își așezară tabăra dincolo de Rossomme. Prusacii, dezlănțuiți în urmărire, împinseră înainte. Wellington se duse în satul Waterloo ca să-și întocmească raportul către lordul Bathurst.

Dacă s-a putut aplica vreodată zicala *sic vos non vobis*¹, ea se potrivește negreșit satului Waterloo. Fără să fi contribuit în vreun fel la bătălie, Waterloo a rămas la o jumătate de leghe departe de ea. Mont-Saint-Jean a fost bombardat, Hougomont a ars, Papelotte a ars, Plancenoit a ars, Haie-Sainte a fost luat cu asalt, Belle-Alliance a văzut îmbrățișarea celor doi învingători ; numele acestor localități abia sînt cunoscute ; iar Waterloo, care n-a luat de loc parte la luptă, are toată cîntea.

Nu sîntem dintre cei ce laudă războiul ; cînd se ivește prilejul, îi arătăm neajunsurile. Războiul are frumuseți groaznice, pe care nu le-am trecut sub tăcere ; să recunoaștem, însă, că are și părțile lui urîte. Una dintre cele mai uimitoare este grăbita despuiere

¹ „Astfel lucrați voi, dar nu pentru voi“ (lat.). Începutul unui vers atribuit lui Virgiliu.

a morților după biruință. Zorile care vin după o bătălie răsar totdeauna peste cadavre goale.

Cine face asta ? Cine pîngărește în felul ăsta izbînda ? A cui e mîna respingătoare care se strecoară în buzunarul victoriei ? Cine sînt hoții care dau lovitura lor la adăpostul gloriei ? Unii filozofi, printre care și Voltaire, afirmă că sînt tocmai cei care au făurit gloria. Sînt aceiași, spun ei ; nu se face cu schimbul ; cei rămași în viață îi jefuiesc pe cei care sînt la pămînt. Eroul din timpul zilei este vampirul din timpul nopții. La urma urmei, ai tot dreptul să despoi nițel un cadavru care este opera ta. Întrucît ne privește, nu credem lucrul ăsta. Să culegi lauri și să descâlți un mort — așa ceva ni se pare cu neputință pentru aceeași mîna.

E sigur un lucru ; de obicei după învingători, vin hoții. Să-l scoatem însă din cauză pe ostaș ; mai ales pe ostașul din zilele noastre.

Orice armată are o coadă, și acolo se găsesc cei pe care trebuie să-i învinovățim. Oameni-lilieci, jumătate tîlhari, jumătate slugi, tot felul de păsări de noapte zămislite de acest asfințit care se numește război, purtînd uniforme fără să lupte, bolnavi prefăcuți, schilozi cumpliți, cantinieri suspecti, mergînd uneori cu nevestele în cărucioare și furînd ceea ce vor vinde mai tîrziu, cerșetori oferindu-se drept călăuze ofițerilor, secături, borfași ; armatele în marș de altădată — nu vorbim despre cele de astăzi — ūrau după ele toată gloata asta, căreia în grai cazon i se spunea „codașii“. Nici o armată și nici o națiune nu era răspunzătoare de aceste fapte ; vorbeau italienește și-i urmau pe nemți ; vorbeau franțuzește și-i urmau pe englezi. Marchizul de Fervaques a fost ucis mișelește și jefuit, chiar pe cîmpul de luptă,

în noaptea care urmă după victoria de la Cerisoles¹, de către unul din acești mizerabili, codaș spaniol care vorbea franțuzește și pe care-l luase drept unul de-ai noștri din pricina dialectului picard. Din tâlhărie se naștea tâlharul. Zicala dezgustătoare „a trăi pe spina rădăcinii dușmanului” producea lepra asta, pe care numai o disciplină aspră o putea lecu. Sînt faime care înșală ; nu se știe totdeauna de ce unii generali, dintre cei mari de altfel, au fost atît de populari. Turenne² era adorat de ostașii lui pentru că îngăduia jaful ; trecerea cu vederea a răului face parte din bunătate ; Turenne a fost atît de bun, încît a lăsat ca Palatinatul să fie trecut prin foc și sînge³. În urma oștilor se vedeau mai mulți sau mai puțini jefuitori, după cum comandantul era mai mult sau mai puțin sever. Hoche și Marceau⁴ n-aveau codași ; Wellington, o recunoștea bueuros, avea puțini.

Totuși, în noaptea de 18 spre 19 iunie morții au fost despuiați. Wellington a fost neînduplecat ; a dat ordin să fie împușcat oricine va fi prins asupra faptului ; dar cei care pradă sînt dîrji. Tîlharii prădau într-o parte a cîmpului de luptă, în timp ce alții erau împușcați în cealaltă.

¹ Sat în Piemont (nord-vestul Italiei) în care armatele franceze au repurtat în 1544 o victorie împotriva trupelor lui Carol Quintul.

² Mareșal al lui Ludovic al XIV-lea. învingător în multe bătălii din Războiul de treizeci de ani.

³ Aluzie la distrugerea sistematică a tuturor așezărilor omenești din această regiune a Rinului mijlociu în 1689, la începutul războiului Ligii de la Augsburg, coaliție împotriva lui Ludovic al XIV-lea. Confuzie din partea lui Victor Hugo : Turenne era mort atunci de 14 ani ; responsabilul acestei acțiuni atroce este Louvois, ministrul de război.

⁴ Generali francezi din timpul revoluției, cunoscuți prin disciplina de fier pe care o impuneau soldaților. S-au distins în campaniile duse contra rășcoalelor puse la cale de nobilime și în Renania împotriva austro-prusacilor.

Luna era înspăimântătoare pe cîmpia aceea.

Spre miezul nopții, un om da tîrcoale sau mai curînd se tîra înspre drumul desfundat de la Ohain. După înfățișare era unul dintre acei despre care am vorbit — nici englez, nici francez, nici țaran, nici soldat, mai puțin om decît vampir, atras de mirosul cadavrelor, confundînd victoria cu furtul și venit pentru jaf la Waterloo. Era îmbrăcat cu o bluză largă ca o pelerină, era neliniștit și îndrăzneț, mergea înainte și se uita înapoi. Cine era omul ăsta? Noaptea știa probabil mai multe pe socoteala lui decît ziua. N-avea traistă, dar fără îndoială avea buzunare încăpătoare sub pelerină. Din cînd în cînd se oprea, cercetînd cîmpia din jurul lui să vadă dacă nu era observat, se apleca deodată, urnea de pe jos ceva mut și nemișcat, pe urmă se ridica și se îndepărta pe furiș. Felul cum se strecura, atitudinea lui, mișcările pripite și tainice, îl făceau să semene cu acele larve care bîntuie ruinile în amurguri și pe care vechile legende normande le numesc alode. Unele păsări de noapte cu picioare lungi iau asemenea forme în mlaștini.

O privire care ar fi cercetat cu băgare de seamă întunericul, ar fi putut zări, la oarecare depărtare, un mic furgon de cantinier, acoperit cu un coviltir de răchită gudronată, tras de o mîrtoagă flămîndă, ce păștea urzici printre zăbale, oprit și parcă ascuns în spatele cocioabei aflate la întretăierea drumului de la Mont-Saint-Jean spre Braine-l'Alleud cu șoseaua din Nivelles, iar în furgon, un fel de femeie șezînd pe un maldăr de lăzi și pachete. Între acest furgon și omul care da tîrcoale era probabil o legătură.

Noaptea era senină. Nici un nor pe bolta cerului. N-are nici o însemnătate faptul că pămîntul e roșu; luna rămînea albă. Așa e cerul, nepăsător. Prin li-

vezi, crengile rupte de schije, dar nedesprinse încă, atîrnînd de scoarță, se legăuau încet în bătaia vîntului nopții.

În depărtare se auzeau nelămurit patrulele și ronduirile de noapte din tabăra engleză, mergînd înapoi și-ncolo.

Hougomont și Haie-Sainte continuau să ardă, ridicînd, una la apus, alta la răsărit, două flăcări uriașe, care se legau — ca un șirag de rubine cu două paftale deschiate la capete — cu brîul de focuri din tabăra engleză, desfășurat într-un imens semicerc pe colinele din zare.

Am vorbit de catastrofa de pe drumul dinspre Ohain. Ni se strînge inima gîndindu-ne cum au murit atîți viteji.

Dacă este ceva groaznic, dacă există o realitate care depășește visul, apoi iat-o : să trăiești, să te bucuri de lumina soarelui, să fii în plină stăpînire a forței virile, să fii sănătos și vesel, să rîzi voinicește, să alergi după o glorie care stă orbitoare în fața ta, să-ți simți în piept plămîni care respiră, o inimă care bate, o voință care judecă, să vorbești, să gîndești, să sperî, să iubești, să ai mamă, nevastă, copii, să ai lumina și, deodată, cît ai clipi din ochi, în mai puțin de-un minut, să te prăbușești într-o prăpastie, să cazi, să te rostogolești, să strivești și să fii strivit, să vezi spice de grîu, flori, frunze, crengi, să nu te poți agăța de nimic, să-ți simți sabia fără folos, să simți oameni sub tine și cai peste tine, să te zbați în zadar, cu oasele rupte de vreo lovitură de copită în întuneric, să simți un călcîi care-ți scoate ochii din cap, să muști cu turbare potcoave de cai, să te sufoci, să urli, să te răsucești, să fii acolo dedesubt și să-ți spui : „Acum cîteva clipe eram un om viu !“

Pe locul unde horcăise acest jalnic prăpăd, domnea acum tăcere desăvârșită. Matca drumului desfundat era plină cu cai și călăreți îngrămădiți unii peste alții. Un vâlmășag îngrozitor. Malurile șanțului nu se mai vedeau, căci hoiturile făcuseră drumul una cu câmpia și-l umpleau pînă la margine ca o baniță de orz rasă. Un morman de cadavre în partea de sus, un rîu de sînge în partea de jos ; așa era drumul ăsta în noaptea de 18 iunie 1815. Sîngele curgea pînă pe șoseaua de la Nivelles și se prelingea într-o băltoacă mare în fața unui pîlc de arbori ce închidea drumul, într-un loc care mai e arătat și astăzi. Ne amintim că prăbușirea cuirasierilor avusesese loc de partea cealaltă, pe șoseaua dinspre Genappe. Îngrămădirea hoiturilor era pe măsura adîncimii drumului desfundat. Spre mijloc, în partea unde se netezea, acolo pe unde trecuse divizia Delort, stratul morților se subția.

Haimanaua pe care am arătat-o cititorului se ducea într-acolo. Răscolea mormanul ăsta uriaș. Privea. Făcea nu știu ce respingătoare trecere în revistă a morților. Călca prin sînge.

Deodată se opri.

La cîțiva pași în fața lui, pe drumul desfundat, în locul unde se sfîrșea mormanul morților, de sub grămada asta de oameni și de cai, ieșea o mîină deschisă, luminată de lună.

Pe un deget al acestei mîini lucea ceva : un inel de aur.

Omul se aplecă, stătu o clipă ghemuit și, cînd se ridică, inelul nu mai era pe mîină.

Nu se ridică de tot ; rămase într-o atitudine de sălbăticiune speriată, cu spatele spre movila morților, cercetînd zarea, în genunchi, sprijinindu-și partea dinainte a trupului pe degetele arătătoare propțite în pămînt, cu capul la pîndă deasupra marginii

drumului desfundat. Cele patru labe ale șacalului sînt potrivite pentru anumite acțiuni.

Pe urmă, hotărîndu-se, se ridică.

În clipa aceea tresări. Simți că-l apucase cineva de spate.

Se întoarce ; palma deschisă se închisese și-i apucase **pulpana pelerinei**.

Unui om de treabă i-ar fi fost frică. Acesta, însă, începu să rîdă.

— A ! zise el, e mortul ! Mai bine un strigoi decît un jandarm.

Dar mîna pierdu orice putere și-i dădu drumul. Sfortărea se irosește repede în groapă.

— Ei ! zise hoțul, nu cumva mortul ăsta e viu ? ia să vedem.

Se plecă din nou, scormoni grămada, dădu la o parte tot ce-l împiedica, înșfăcă mîna, apucă brațul, liberă capul, trase trupul și, cîteva clipe după aceea, tîra după el în întunericul drumului desfundat un om neînsuflăit sau cel puțin leșinat. Era un cuirasier, un ofițer, chiar un ofițer superior ; de sub platoșă îi ieșea un epolet lat de aur ; nu mai avea cască. O lovitură de spadă dată cu furie îi brăzda fața pe care nu se vedea decît sînge. Altminteri, nu părea să aibă vreun mădular rupt, și, printr-o întîmplare fericită, dacă acest cuvînt se poate întrebuița aici, morții întepeniseră deasupra lui, încît îl feriseră să fie strivit. Ochiul îi erau închiși.

Pe platoșa lui se vedea crucea de argint a Legiunii de onoare.

Hoțul smulse această cruce, care dispăru într-una din văgăunile fără fund de sub pelerină.

Pipăindu-l apoi pe ofițer la cingătoare, găsi un ceas și-l înbătă. Scotoci după aceea jiletca, dădu peste o pungă și-o șterpeli.

Pe cînd îi dădea muribundului această mîină de ajutor, ofițerul deschise ochii.

— Mulțumesc ! șopti el.

Mișcările repezi ale omului care-l pipăia, răcoarea nopții, aerul pe care putea să-l respire în voie, îl scosese ră din letargie.

Hoțul nu răspunse. Ridică fruntea. Se auzea un zgomot de pași pe cîmpie ; se apropia probabil vreo patrulă.

Ofițerul îngăimă, pentru că în glasul lui mai stăruia agonia :

— Cine-a cîștigat bătălia ?

— Englezii, răspunse hoțul.

Ofițerul urmă :

— Caută în buzunare ! Ai să găsești o pungă și un ceas ! Ia-le !

Lucrul se și făcuse.

Hoțul se prefăcu că-i face pe plac și spuse :

— Nu găsesc nimic.

— Mi-au fost furate, zise ofițerul. Îmi pare rău !
Ar fi fost ale dumitale.

Pașii patrulei se auzeau din ce în ce mai deslușit.

— Vine cineva, zise hoțul, pregătindu-se să plece.

Ofițerul, ridicînd cu multă greutate brațul, îl opri :

— Mi-ai salvat viața. Cine ești ?

Hoțul răspunse iute și în șoaptă :

— Făceam parte ca și dumneavoastră din armata franceză. Trebuie să vă părăsesc. Dacă m-ar prinde, m-ar împușca. V-am salvat viața. Acum, descurcați-vă.

— Ce grad ai ?

— Sergeant.

— Cum te numești ?

— Thénardier.

— Nu voi uita numele ăsta, spuse ofițerul. Ține-l minte pe-al meu. Mă cheamă Pontmercy.

CARTEA A DOUA

VASUL ORION

I

NUMĂRUL 24 601 DEVINE NUMĂRUL 9 435

Jean Valjean fusese prins din nou.

Vom trece repede peste amănuntele dureroase. Ne mărginim să transcriem aici două dări de seamă publicate în ziarele vremii, la câteva luni după întâmplările uimitoare care s-au petrecut la Montreuil-sur-mer.

Articolele sînt destul de scurte. Se ştie că pe vremea aceea nu exista încă *Gazeta tribunalelor*.

Îl reproducem pe cel dintîi, din *Drapelul alb*. Poartă data de 25 iulie 1823 :

„Intr-un district din Pas-de-Calais s-a petrecut de curînd un fapt puţin obişnuit. Un om care nu era de prin partea locului, pe nume d. Madeleine, înfîripase cu cîteva ani în urmă, prin nişte procedee noi, o veche industrie locală, fabricarea mărgelelor de sticlă neagră. Prin asta se îmbogătise şi, să recunoaştem, îmbogătise şi ţinutul. Drept recunoştinţă pentru serviciile aduse, fusese numit primar. Poliţia a descoperit că d. Madeleine nu era decît un fost ocnaş, osîndit în 1796 pentru furt şi că-l chema Jean Valjean. Jean Valjean a fost întemniţat din nou. Înainte de arestare, se pare că a izbutit să scoată de

la d. Laffitte o sumă de peste o jumătate de milion, pe care o depusese la acesta și pe care de altfel se spune că o câștigase cinstit din comerțul lui. După ce a fost întemnițat din nou în ocna din Toulon, nu s-a putut afla unde ascunsese Jean Valjean banii ăștia...”

Reproducem cel de-al doilea articol, ceva mai amănunțit, după *Journal de Paris* de la aceeași dată :

„Un fost ocnaș liberat, numit Jean Valjean, a apărut de curînd în fața curții cu juri din Var, în împrejurări vrednice de a atrage atenția. Ticălosul acesta izbutise să înșele vigilența poliției ; își schimbase numele și reușise să fie numit primar într-unul din orașele noastre din Nord. Intemeiase în orașul acela un negoț destul de însemnat. În cele din urmă, a fost demascat și arestat, mulțumită sîrguinței neobosite a parchetului. Trăia cu o prostituată, care a murit de spaimă în clipa în care a fost arestat. Nemernicul ăsta, care are o forță herculeană, izbutise să evadeze ; dar, la cîteva zile după evadare, poliția l-a prins din nou, chiar la Paris, în clipa cînd se urca într-una din trăsurile acelea mici, care fac cursa între Capitală și satul Montfermeil (Seine-et-Oise). Se spune că s-a folosit de răgazul acestor cîteva zile de libertate pentru ca să reîntre în posesia unei mari sume de bani, pe care o depusese la unul dintre bancherii noștri cunoscuți. Se crede că e vorba de vreo șase sau șapte sute de mii de franci. Actul de acuzare susține că i-ar fi îngropat într-un loc știut numai de el și n-au putut fi găsiți. În orice caz, numitul Jean Valjean a fost dat în judecata curții cu juri din departamentul Var pentru furt la drumul mare săvîrșit cu mîna înarmată, acum vreo opt ani,

asupra persoanei unuia din acei copii cununse care,
cum a spus în versuri nemuritoare patriarbul din
Ferney¹ :

...din Savoia-n fiecare an coboară
să curețe-n hogeacuri astupate
fuminginea — cu mîna lor ușoară...

Tilbarul n-a încercat să se apere. S-a arătat, prin
glasul convingător și iscusit al procurorului general,
că furtul fusese săvîrșit în complicitate și că Jean
Valjean făcea parte dintr-o bandă de hoți din Sud.
Drept urmare, fiind găsit vinovat, Jean Valjean a
fost condamnat la moarte. Criminalul n-a vrut să
facă recurs. În îndurarea lui fără margini, regele a
binevoit să-i schimbe pedeapsa în muncă silnică pe
viață. Jean Valjean a fost trimis numaidecît la ocnă
din Toulon.“

Se știe că la Montreuil-sur-mer Jean Valjean fu-
sese un om evlavios. Unele ziare, printre care și *Le
Constitutionnel*, înfățișează această schimbare a pe-
depsei drept o izbîndă a partidului clerical.

La ocnă, numărul lui Jean Valjean fu schimbat.
Se numea acum 9430.

De altfel, fie zis în treacăt, odată cu domnul Ma-
deleine dispăru și prosperitatea orașelului Montreuil-
sur-mer : se împlini tot ce prevăzuse el în noaptea
lui de înfrigurare și de îndoială ; într-adevăr, rămas
fără el, orașul rămase fără suflet. După căderea lui,
avu loc la Montreuil-sur-mer împărțeala egoistă a
marilor înfăptuiri năruite, fatala destrămare a lucru-
rilor înfloritoare care se săvîrșesc zilnic, pe neștiute,

¹ Localitate unde și-a petrecut Voltaire ultimii douăzeci de
ani din viață.

în comunitatea omenească și pe care istoria n-a luat-o în seamă decît o singură dată, fiindcă s-a întîmplat după moartea lui Alexandru. Locotenenții se încoronează regi ; contramaistrii se improvizează fabricanți. Se iscară învrăjbirile invidiei. Marile ateliere ale domnului Madeleine își închiseră porțile ; clădirile se dărăpănară ; lucrătorii se risipiră. Unii părăsiră localitatea, alții se lăsară de meseria asta. Toate se făceau în mic în loc să se facă în mare ; se urmărirea cîștigul, în loc să se urmărească calitatea. Nu mai era un centru ; concurență și înverșunare pretutindeni. Domnul Madeleine stăpînea și conducea totul. După căderea lui, fiecare se gîndea numai la sine ; dorul de luptă luase locul spiritului de organizare ; în locul bunăvoinței, îndîrjirea ; în locul bunătații arătate tuturor de către întemeietor, dușmănia unuia împotriva celuilalt ; firele înnodate de domnul Madeleine se încurcă și se rupseră ; procedeele de fabricație începură să fie falsificate, valoarea produselor scăzu, oamenii pierdură încrederea ; posibilitățile de desfacere se micșorară ; comenzile erau din ce în ce mai reduse ; salariile scăzură, atelierele nu mai aveau ce lucra ; veni falimentul. Și, odată cu asta, nu mai era nimic pentru săraci, Totul se risipi.

Statul însuși băgă de seamă că fusese strivit cineva undeva. În mai puțin de patru ani după pronunțarea sentinței curții cu juri, prin care se constata, în folosul ocnei, identitatea dintre domnul Madeleine și Jean Valjean, cheltuielile pentru încasarea impozitelor în districtul Montreuil-sur-mer se dublă și domnul de Villèle¹ făcea observația asta de la tribună, în luna februarie 1827.

¹ Președintele cabinetului francez între 1821 și 1828 ; om de încredere al lui Carol al X-lea și al ultraregaliștilor ; a luat cele mai reacționare măsuri dictate de clica feudală-clericală.

ÎN CARE SE VOR CITI DOUĂ VERSURI CARE SÎNT POATE DE LA DIAVOL

Înainte de a păși mai departe, socotim nimerit să povestim cu oarecare amănunte o întîmplare ciudată care s-a petrecut la Montfermeil cam în aceeași vreme, și care se potrivește întrucîtva cu unele presupuneri ale procurorului general.

În localitatea Montfermeil dăinuiește o credință foarte veche, cu atît mai ciudată și mai prețioasă cu cît o superstiție populară în vecinătatea Parisului e ca un aloe¹ în Siberia. Sîntem dintre cei ce respectă orice plantă rară. Iată care e superstiția din Montfermeil. Se crede că, din timpuri străvechi, diavolul și-a ales pădurea ca să-și îngroape acolo comorile. Cumetrele spun că adeseori întîlnesc pe înserate, prin locurile mai puțin umblate ale pădurii, un om negricios, cu înfățișare de căruțaș sau de tăietor de lemne, încălțat cu saboți, purtînd pantaloni și bluză de pînză, și care poate fi recunoscut deoarece în loc de tichie sau pălărie are pe cap două coarne foarte mari. În adevăr, în felul ăsta poate fi lesne recunoscut. De obicei, acest om se ocupă cu săparea unei gropi. Sînt trei chipuri de a trage folos din această întîlnire. Mai întîi, să te apropii de el și să-i vorbești. Vei băga atunci de seamă că omul e un țaran oarecare, că pare negru din pricina amurgului, că nu sapă nici o groapă, dar că smulge iarbă pentru vaci și că ceea ce luaseși drept coarne nu erau altceva decît o furcă pentru bălegar, pe care o

¹ O plantă tropicală.

poartă pe umăr și ai cărei dinți ți se păreau, seara, din depărtare, că-i ies din cap. Te-ntorci acasă și-ți dai sufletul într-o săptămână. Al doilea chip este să-l urmărești, să-l aștepți pînă-și sapă groapa, pînă o astupă la loc și pleacă ; pe urmă, alergi repede la groapă, o scormonești și scoți de-acolo „comoara” pe care a îngropat-o, fără îndoială, omul cel negru. În cazul ăsta, mori într-o lună. În sfîrșit cel de-al treilea chip e să nu vorbești cu omul negru, să nu te uiți la el și să fugi cît te țin picioarele. Vei muri pînă într-un an.

Deoarece toate aceste trei chipuri au neajunsurile lor, cel de-al doilea, care oferă cel puțin oarecare foloase, printre care și pe acelea de a pune mîna pe o comoară, fie și pentru o lună, este îndeobște cel adoptat. Oamenii îndrăzneți, pe care-i ispitește orice, au răscolit adesea, după cît se spune, gropile săpate de omul negru și au încercat să-l jefuiască pe diavol. Se pare că nu-i vorba de cine știe ce — dacă ar fi să ne luăm după spusele din bătrîni și mai cu seamă după cele două versuri enigmatice, scrise într-o latină barbară, pe care le-a lăsat cu privire la cele povestite mai sus un călugăr normand rău văzut, puțin vrăjitor, care se numea Tryphon. Acest Tryphon e îngropat la mînăstirea Saint-Georges din Bo-cherville, lîngă Rouen, iar din mormîntul lui ies broaște rîioase.

Oamenii se trudesesc din greu — gropile astea fiind de obicei foarte adînci — nădușesc, scormonesc, lucrează toată noaptea, pentru că treaba asta se face noaptea, cămașa le e learcă, lumînarea e pe sfîrșite, cazmaua s-a tocit, și cînd în cele din urmă ajung la fundul gropii, cînd pun mîna pe „comoară”, peste ce dau ? Ce e comoara diavolului ? Un bănuț, cîteodată un taler ¹, o piatră, un schelet, un cadavru în-

¹ O monedă valorînd cîțiva franci.

sîngerat uneori o stălie împăturită în patru, ca un petec de hîrtie într-un portofel, alteori nimic. Se pare că tocmai asta le vestea curioşilor indiscreţi versurile lui Tryphon :

Fodit, et în fossa thesauros condit opaca

*As, nummos, lapides, cadaver, simulacra, nibilique...*¹

Se pare că şi astăzi se mai găsesc acolo, ba un corn pentru praf de puşcă, plin cu gloanţe, ba un joc de cărţi, vechi, unsuroase şi pîrlite, de care s-au slujit desigur diavolii. Tryphon nu pomeneste de aceste două descoperiri din urmă, întrucît Tryphon a trăit în veacul al XII-lea şi diavolul nu pare să se fi gîndit să nascocoască praful de puşcă înaintea lui Roger Bacon² şi cărţile de joc înaintea lui Carol al VI-lea³.

De altminteri, dacă joci cu cărţile astea, poţi fi sigur că pierzi şi cămaşa de pe tine ; iar în ceea ce priveşte praful de puşcă din corn, el are însuşirea de-a face ca puşca să şi se descarce în obraz.

La puţină vreme, după ce procurorul general socotise că ocnaşul Jean Valjean în timpul evadării sale de cîteva zile, ar fi dat tîrcoale în jurul tîrguşorului Montfermeil, s-a observat în aceeaşi localitate că un bătrîn cantonier, pe care-l chema Boulatruelle, „îşi făcea de lucru“ prin pădure. Cei de prin partea locului erau încredinţaţi că Boulatruelle ăsta fusese închis la ocna ; era supravegheat de poliţie şi, întrucît nu găsea nicăieri de lucru, administraţia îl

¹ Sapă pămîntul şi-n groapa-ntunecoasă ascunde comori. Bani, arginţi, pietre, cadavre, spectre şi nimic (lat.).

² Gînditor materialist englez din secolul al XIII-lea, care, condamnînd scolastica medievală, a chemat la studierea pe cale experimentală a naturii.

³ Rege al Franţei (1380—1422).

folosea pe-o leafă de nimic în postul de cantonier pe drumul dintre Gagny și Lagny.

Boulatruelle era un om pe care localnicii nu-l prea vedeau cu ochi buni ; era prea respectuos, prea umil, gata să se descopere în fața orîșicui, tremurînd și zîmbind înaintea jandarmilor ; făcea probabil parte din vreo bandă, spuneau ei, bănuindu-l că ar putea pîndi pe la vreun colț de pădure, pe înserat. N-avea decît o scuză : că era bețiv.

Iată ce credeau oamenii a fi observat.

De cîtva timp, Boulatruelle lăsa înaintea de vreme lucrul lui de pietruire și întreținere a drumului și se ducea cu cazmaua în pădure. Îl întîlneai pe înserate prin luminișurile cele mai pustii, prin desigurile cele mai sălbătice, prefăcîndu-se a căuta ceva, cîteodată săpînd gropi. Bătrînele care treceau pe acolo îl luau la început drept Belzebut, pe urmă îl recunoșteau pe Boulatruelle, dar nu se simțeau de loc mai liniștite. Întîlnirile astea păreau că-l supără mult pe Boulatruelle. Se vedea bine că încerca să se ascundă și că era o taină în ceea ce făcea.

Se spunea în sat : „E lămurit că s-a arătat iar diavolul. Boulatruelle l-a zărit și-l caută. Adevărul e că asta e în stare să pună mîna pe avuțiile ascunse ale lui Lucifer.“ Scepticii adăugau : „Oare Boulatruelle o să-l tragă pe sfoară pe diavol, ori diavolul o să-l păcălească pe Boulatruelle ?“ Bătrînele își făceau de zor semnul crucii.

De la o vreme, cotrobăitul lui Boulatruelle prin pădure încetă, și el își reluă lucrul lui de cantonier ca mai-nainte. Oamenii începură să vorbească despre altele.

Cîtiva inși rămăseseră totuși curioși, zicîndu-și că puteau să dea acolo, dacă nu peste comorile de neînchipuit din poveste, măcar peste vreun chilipir mai gras și mai lesne de pipăit decît biletele de bancă ale

diavolului, a cărui taină o descoperise fără îndoială pe jumătate cantonierul. Cei mai „intrigați“ erau învățătorul și cârciumarul Thénardier, care era prieten cu toată lumea și nu se dăduse înapoi să se împrietenească și cu Boulatruelle.

— A fost la ocnă? spunea Thénardier. Nu zău! nu se poate ști nici cine e acolo, nici cine-o să ajungă acolo.

Într-o seară, învățătorul afirma că altădată justiția s-ar fi întrebat ce căuta Boulatruelle în pădure și că el ar fi trebuit să vorbească; la nevoie l-ar fi torturat, și Boulatruelle n-ar fi putut rezista, de pildă, chinului apei.

— Să-l supunem la chinul vinului, spuse Thénardier.

Se așezară la o masă și-i dădură de băut bătrînului cantonier. Boulatruelle bău mult și vorbi puțin. El îmbină cu o artă uimitoare și într-o proporție măiastră setea unui nesățios cu discreția unui judecător. Cu toate astea, după multe încercări de a-l iscodi, de a alătura și de a lega cele cîteva cuvinte încîlcite care i-au scăpat, Thénardier și învățătorul crezură c-au înțeles cam următoarele:

Într-o dimineață, pe cînd se ducea în zori la lucru, Boulatruelle ar fi văzut cu mirare într-un colț al pădurii, într-un tufiș, o lopată și un hîrleț, „ca să zicem așa, ascunse“. I-a trecut prin gînd totuși, că puteau să fie lopata și hîrlețul moșului Six-Fours, care căra apă și nu s-a mai gîndit la asta. În seara aceleiași zile însă, a văzut, fără ca el însuși să poată fi văzut, deoarece se afla în dosul unui copac gros, „un individ“ care nu era cîtuși de puțin de prin partea locului și pe care el, Boulatruelle, îl cunoștea foarte bine. Acest „individ“ se îndrepta spre desîșul pădurii. În tălmăcirea lui Thénardier: „un to-

varăș de ocnă“. Boulatruelle refuzase cu încăpăținare să le spună numele lui. Individul ăsta avea în mână un pachet, ceva pătrat ca o cutie mare sau ca o lădiță. Boulatruelle rămase surprins. Abia după șapte sau opt minute îi veni în gând să-l urmărească pe „individ“. Era, însă, prea târziu : „individul intrase în desiş, se întunecase, și Boulatruelle nu l-a mai putut ajunge. Atunci se hotărî să stea la pîndă la marginea pădurii. Răsărise luna. Peste cîteva ceasuri, Boulatruelle l-a văzut pe „individul“ lui ieşind din tufiş fără lădiță, dar cu un hîrleţ și cu o lopată în mână. Boulatruelle l-a lăsat pe „individ“ să treacă și nu s-a gîndit să-l oprească, spunîndu-și că celălalt era de trei ori mai puternic decît el, era înarmat cu o sapă și că, recunoscîndu-l și văzîndu-se recunoscut, l-ar fi ucis. Duioasa revărsare de simțăminte a doi vechi tovarăși care se regăsesc. Dar lopata și hîrlețul fuseseră o rază de lumină pentru Boulatruelle ; se repezi în tufişul observat de dimineată și nu mai găsi nici lopata, nici hîrlețul. A înțeles prin urmare că „individul“ lui, după ce intrase în pădure, săpase acolo o groapă cu hîrlețul, îngropase în ea lădița și astupase la loc groapa cu lopata. Și, cum lada era prea mică pentru ca să conțină un cadavru, ea conținea desigur bani. Iată cauza cercetărilor lui. Boulatruelle cutreierase, cercetase, scotocise toată pădurea și scormonise peste tot unde i se păruse că pămîntul fusese răscolit de curînd. Zadarnic. N-a putut descoperi nimic. În Montfermeil nu se mai gîndea nimeni la asta. Numai cîteva bătrîne spuneau : „Fiți siguri că tot tîmbălăul ăsta n-a fost făcut degeaba de cantonierul din Gagny. Cu siguranță că s-a arătat diavolul.“

LANȚUL TREBUIE SĂ FI SUFERIT MAI ÎNAINTE O ANUMITĂ OPERAȚIE PREGĂTITOARE CA SĂ POATĂ FI SFĂRȘIT DINTR-O LOVITURĂ DE CIOCAN

Spre sfârșitul lunii octombrie a aceluiași an 1823 locuitorii din Toulon văzură întorcându-se în port, în urma unei furtuni, spre a i se repara unele stricăciuni, vasul *Orion*, care mai târziu a fost întrebuințat la Brest ca vas-școală și care pe atunci făcea parte din escadra Mediteranei.

Bastimentul acesta, cât era de schilodit, fiindcă marea se purtase cu el rău de tot, făcu impresie când intră în radă. Avea nu mai țin minte ce fel de pavilion, care-i dădea dreptul la un salut reglementar de unsprezece lovituri de tun, la care el răspunsese cu lovitură pentru lovitură; toate la un loc, douăzeci și două. S-a făcut socoteala că, în salve, onoruri regale și militare, schimburi zgomotoase de curtoazie, semnale protocolare, formalități de rade și citadele, răsărituri și apusuri de soare, salutate în toate zilele de toate fortărețele și de toate vapoarele de război, intrări și ieșiri din porturi etc., etc., se trag pe tot pământul, la fiecare douăzeci și patru de ore, o sută cincizeci de mii de lovituri de tun fără nici un folos. Socotind șase franci lovitura de tun, însemnează că nouă sute de mii de franci pe zi, adică trei sute de milioane pe an, se duc în vânt. Nu e decât un amănunt. Și-n vremea asta sărăcimea moare de foame.

Anul 1823 a fost ceea ce sub restaurație se numea „epoca războiului Spaniei”¹.

¹ Este vorba de ocuparea Spaniei de către armata franceză, ocupație hotărâtă în 1823 la congresul Sfintei Alianțe. Trupele franceze ale restaurației, comandate de ducele d'Angoulême, au înăbușit în Spania o mișcare burghezo-liberală, care începea să

Războiul acesta cuprindea o mulțime de evenimente într-unul singur, precum și nenumărate ciudățenii. O mare afacere de familie pentru casa de Bourbon, ramura franceză ajutând și luând sub ocrotirea ei ramura din Madrid, adică făcând un act de autoritate al primului născut ; o revenire aparentă la tradițiile noastre naționale, amestecată cu supunere și servitute față de guvernele din Nord ; domnul duce d'Angoulême, poreclit de ziarele liberale „eroul de la Andujar“, înăbușind într-o atitudine triumfală, care nu prea se potrivea cu înfățișarea sa liniștită, vechiul terorism, atât de real, al sfântului scaun, războindu-se cu terorismul himeric al liberalilor ; revoluționarii reînviați spre marea îngrijorare a cucoanelor de neam, sub numele de *descamisados* ; monarhismul punând bețe-n roate progresului, pe care-l numesc anarhie ; teoriile de la 89 smulse pe neașteptate cu rădăcină ; o stavilă europeană impusă ideii franceze care făcea înconjurul lumii ; alături de fiul Franței ca generalism, prințul de Carignan, de atunci încoace Charles-Albert¹, înrolându-se ca voluntar cu epoleți de lână roșie în cruciada regilor împotriva popoarelor ; ostașii imperiului pornind din nou la luptă, dar, după opt ani de odihnă, abătuți și cu cocardă albă ; drapelul tricolor fluturat în străinătate de o mână de francezi viteji, întocmai cum drapelul alb fluturase la

la proporții, neliniștind reacțiunea europeană. Rezistența burgheziei spaniole a fost slabă. Francezii au fost bine primiți de către nobilime și cler.

¹ Rege al Sardiniei și al Piemontului (1831—1849). A încercat să elibereze Lombardia și Venetia de sub stăpânirea austriacă, dar a fost învins. În interior a înăbușit mișcarea republicană a „Italiei tinere“. În 1823, pe când era numai moștenitor al tronului și se numea prinț de Carignan, a luat parte ca voluntar la expediția ducelui d'Angoulême în Spania.

Coblentz ¹ cu treizeci de ani în urmă ; călugării amestecați printre soldați ; ideea de libertate și progres redusă la tăcere prin baionete ; principiile înăbușite cu lovituri de tun ; Franța năruind cu armele ceca ce a clădit cu spiritul ; pe de altă parte, căpeteniile dușmane vândute, ostașii șovăielnici, orașele asediate de milioane ; nu mai erau primejdii militare, și cu toate acestea exploziile erau cu puțință ca într-o mină luată prin surprindere și cotropită ; puțină vărsare de sânge, un dram de onoare cîștigată, rușine pentru unii, glorie pentru nici unul ; așa a fost războiul ăsta, dezlănțuit de prinți ce coborau din Ludovic al XIV-lea și condus de generali care-și trăgeau obîrșia din Napoleon. El a avut trista soartă de a nu putea aminti nici războiul în stil mare, nici marea politică.

Cîteva dintre faptele de arme de atunci au fost într-adevăr serioase ; luarea Trocaderului ², printre altele, a fost o frumoasă ispravă militară ; în general, însă, trîmbițele acestui război au un sunet hodorogit ; totul laolaltă pare suspect ; istoria recunoaște că Franța a fost nevoită să primească această falsă biruință. Părea neîndoios că unii ofițeri spanioli, care primiseră sarcina de a rezista, au cedat cu prea mare ușurință ; ideea de corupție pare strîns legată de victorie ; se lasă impresia că în această campanie s-au cîștigat mai degrabă generalii decît bătăliile, și ostașul biruitor se întorcea acasă umilit. Război umilitor, într-adevăr, pentru că între cutele drapelului se putea citi : *Banca Franței*.

¹ Drapelul alb cu flori de crin aurii era drapelul emigranților monarhiști din timpul Revoluției Franceze : drapelul tricolor era cel al revoluționarilor, adoptat și de Napoleon. Pînă la cucerirea malului stîng al Rinului de către armatele revoluționare, centrul emigranților reacționari era orașul Coblentz pe Rin.

² Fort al portului Cadix din Spania, cucerit în 1823 de agresiunii francezi comandați de ducele d'Angoulême.

Ostașii din războiul de la 1806, peste care se surpase, spăimântătoare, Saragosa, încruntau din sprâncene în 1823, în fața cuceririi ușoare a cetăților și se pomeneau că-l regretă pe Palafox¹. Așa e firea Franței ; îi place mai degrabă să-l aibă în față pe Rostopcin² decît pe Ballesteros³.

Dintr-un alt punct de vedere, și mai serios încă, asupra căruia sîntem datori să stăruim, campania aceasta, care jignea în Franța spiritul militar și revolta mai cu seamă spiritul democratic, era o încercare de înjosire. În războiul acesta, ținta ostașului francez, fiu al democrației, era cucerirea unui jug pentru altul. Lucru nefiresc și îngrozitor ! Franța este făcută să trezească conștiința popoarelor, nu s-o înăbușe. Începînd de la 1792, toate revoluțiile din Europa se reduc la Revoluția Franceză ; lumina libertății vine din Franța. Libertatea radiază din Franța ca de la soare. E orb cine n-o vede ! A spus-o și Bonaparte.

Campania din 1823, atentat împotriva vrednicului popor spaniol, era prin urmare, în același timp, un atentat împotriva Revoluției Franceze. Violența această monstruoasă o săvîrșea Franța ; în silă, firește ; pentru că, în afară de războaiele de eliberare, tot ce fac armatele fac de nevoie. Cuvintele „supunere pasivă“ o dovedesc. O armată e o ciudată capodoperă de socoteli, în care forța ia naștere dintr-un noian de neputințe. Așa se explică războiul, făcut de omenire împotriva omenirii și în pofida omenirii.

¹ Apărătorul eroic al Saragosei, oraș spaniol pe Ebro, în timpul ocupației franceze (1809).

² Guvernator al Moscovei în timpul războiului de apărare a patriei dus de poporul rus împotriva năvălitorilor francezi din 1812.

³ General spaniol, unul din conducătorii mișcării burghezo-liberale din Spania. Nu a opus rezistență serioasă francezilor în 1823.

Cît despre Burboni, războiul din 1823 a fost pentru ei o nenorocire. Ei l-au socotit o izbîndă. Nu și-au dat seama cît de primejdios e să înăbuși o idee printr-un consemn. S-au lăsat amăgiți, în naivitatea lor, atît de mult, încît și-au adus sub acoperiș, ca un element de forță, nemăsurata slăbiciune a unei crime. Un spirit de atragere în cursă a stat la temelia politicii lor. 1830 a înlocuit în 1823. Războiul din Spania ajunsese, în consiliile lor, un argument în folosul actelor de autoritate și al aventurilor de drept divin. Restabilind în Spania *el rey neto*¹, Franța putea foarte bine să restabilească monarhia absolută la ea acasă. Au căzut în greșala primejdioasă de a socoti supunerea soldatului drept consimțămîntul poporului. Încrederea aceasta duce la prăbușirea tronurilor. Nu-i bine să ne culcăm nici la umbra unui manalinier², nici la umbra unei armate.

Să ne întoarcem la vasul *Orion*.

În timpul operațiilor efectuate de armata de sub comanda prințului-generalisim, o escadră făcea manevre în Mediterană. Am arătat că vasul *Orion* aparținea acestei escadre și că fusese readus, din pricina furtunii de pe mare, în portul Toulon.

Prezența unui vas de război într-un port este un eveniment care atrage și interesează mulțimea. Pentru că e vorba de ceva mare, și mulțimii îi place tot ce e mare.

Un vas de război înseamnă una din cele mai mărețe întîlniri dintre geniul uman și forțele naturii.

Vasul de război e alcătuit în același timp din ceea ce e foarte greu și din ceea ce e foarte ușor, pentru

¹ Regele-sadea. Autorul se referă la Ferdinand al VII-lea de Bourbon al cărui absolutism a fost restabilit în 1823 de către trupele intervenționiste franceze.

² Arbore din Antile, care secretă o sevă veninoasă, despre care se crede, fără temei, că pricinuiește moartea celor care dorm la umbra lui.

că are a face totodată cu cele trei forme ale materiei — solidul, lichidul și gazosul — și pentru că trebuie să lupte cu toate trei. Are unsprezece gheare de fier ca să apuce cu ele granitul din fundul mării ; are mai multe aripi și mai multe antene decât insectele, ca să adune vîntul din nori. Răsuflarea lui țîșnește printr-o sută douăzeci de țevi de tun, ca prin niște trîmbițe uriașe, și răspunde cu semetie tunetului. Oceanul încearcă să-l rățăcească în spăimîntătoare asemănare a valurilor sale, dar vasul își are sufletul său, busola, care îl sfătuiește și-i arată întotdeauna Nordul. În nopțile întunecoase, felinarele sale țin locul stelelor. Împotriva vîntului are frînghia și pînza ; împotriva apei, lemnul ; împotriva stîncii, fierul, arama și plumbul ; împotriva întunericului, lumina ; împotriva imensității, un ac.

Dac-am vrea să ne facem o idee despre proporțiile uriașe care toate laolaltă alcătuiesc vasul de război, n-avem decât să intrăm sub una din calele acoperite, cu șase etaje, din porturile Brest sau Toulon. Vasele în construcție se află acolo, ca să zicem așa, sub clopot. Grinda asta uriașă e o vergă ; stîlpul cel gros de lemn, culcat la pămînt cît vedem cu ochii, e catargul cel mare. Măsurîndu-l de la rădăcina lui din cală pînă la vîrfurile lui din nori, are o lungime de șaizeci de stînji, iar la bază un diametru de trei picioare. Catargul cel mare, englezesc, ajunge pînă la două sute șaptesprezece picioare deasupra liniei de plutire. Marina strămoșilor noștri se folosea de odgoane ; a noastră se folosește de lanțuri. Numai mormanul de lanțuri ale unui vas cu o sută de tunuri are patru picioare înălțime, douăzeci lățime și opt adîncime. Și pentru construirea unui asemenea vas, știți de cît lemn e nevoie ? De trei mii de steri. O pădure plutitoare.

Și ți-neți seama că nu-1 vorba decît de un vas mi-litar de acum patruzeci de ani, de o simplă corabică cu pînze ; aburul, pe atunci la începuturile lui, a adăugat între timp miracole noi acestei minuni care se cheamă un vas de război. În ceasul de față, de pildă, vasul mixt, cu elice, e o mașină uimitoare, purtată de niște pînze care au o suprafață de trei mii de metri pătrați și de un cazan cu o putere de două mii cinci sute de cai.

Fără să vorbim despre aceste minuni mai noi, vechea navă a lui Cristofor Columb și a lui Ruyter ¹ e una din marile capodopere ale omului. Ea e nese-cată în forță, ca și suflarea infinitului ; înmagazi-nează vîntul în pînzele sale, e sigură pe ea în uriașa desfășurare a talazurilor, plutește și tronează.

Vine totuși o vreme cînd furtuna frînge verga de treizeci de metri lungime ca pe un pai, cînd vîntul îndoiaie ca pe o trestie catargul de patru sute de picioare înălțime, cînd ancora care cîntărește cu ze-cile de mii se răsucește în botul valului ca undița pescarului între fălcile unei știuci, cînd tunurile mon-struoase scot mugete jalnice, fără folos, pe care ura-ganul le împrăstie în gol și în noapte, cînd toată puterea și toată măreția asta se cufundă într-o putere și o măreție și mai mare.

Ori de cîte ori o forță uriașă se dezlănțuie spre a sfîrși într-o uriașă slăbiciune, asta dă de gîndit oamenilor. De aceea, cei curioși se îmbulzesc în por-turi, fără să-și dea ci înșiși prea bine seama de ce, în jurul acestor minunate mașini de război și de na-vigație.

Așadar, în fiecare zi, de dimineață pînă seara, cheiurile și digurile portului Toulon erau înțesate

¹ Amiral olandez din secolul al XVII-lea, mort în bătălia na-vală împotriva flotei franceze în fața portului Siracusa din Si-cilia (1676).

de oameni fără treabă și de gură-cască care n-aveau altă treabă decît să se uite la *Orion*.

Vasul *Orion* era bolnav de multă vreme. Din călătoriile sale de mai-nainte, straturi groase de scoici i se îngrămădiseră pe carenă¹ în asemenea măsură, încît îl făcuseră să-și piardă jumătate din viteză; fusese adus pe țarm anul trecut ca să fie curățit de scoici, pe urmă fusese pus din nou în circulație. Dar acest răzuit slăbise încheieturile carenei. În apropierea Balearelor scîndurile se slăbiseră și se desfăcuseră și, fiindcă partea dinăuntru a corăbiilor nu se făcea pe atunci din tablă, nava luase apă. O izbitură furioasă a fluxului venit pe neașteptate, sfărîmase la babord² ciocul vasului și un sabord³, iar platforma catargului din față suferise de asemenea stricăciuni. În urma acestor avarii, vasul *Orion* se întorsese la Toulon.

Ancorase lîngă Arsenal. Se afla în șantier și începuseră să-l repare. Cheresteaua nu suferise stricăciuni la tribord⁴, dar, ca de obicei, cîteva scînduri fuseseră desfăcute pe alocuri, pentru ca aerul să fie lăsat să pătrundă în scheletul vasului.

Într-o dimineață, mulțimea care privea fu martora unui accident.

Echipajul tocmai se ocupa cu strîngerea pînzelor. Marinarul însărcinat cu legarea pînzei de catargul cel mare de la tribord își pierdu echilibrul. Fu văzut alunecînd; mulțimea îngrămădită pe cheiul Arsenalului scoase un strigăt; omul căzuse cu capul în

¹ Partea corăbiei care se înfundă în apă.

² Latura din dreapta a unei corăbii privită de la pupă spre provă.

³ Ferăstruică pe flancul unei corăbii.

⁴ Latura din dreapta a unei corăbii privită de la pupă spre provă.

jos ; se rostogoli în jurul vergii¹, cu mâinile întinse în gol ; apucă în cădere scara de frînghie cu o mînă, pe urmă cu cealaltă, și rămase atîrnat acolo. Marea se afla sub el la o adîncime amețitoare. Zdruncinătura căderii lui dăduse scării de frînghie o violentă mișcare de legănare. Omul se bălăbănea la capătul funiei ca piatra unei prăștii.

A-i sări într-ajutor însemna a înfrunta o primejdie îngrozitoare. Nici unul dintre mateloți — toți pescari de coastă de curînd înrolați — nu cuteza să se aventureze. Între timp, nefericitul marinar se istovea ; nu i se putea zări spăima pe față, dar din toate mădularele lui se vedea că puterile îi sînt pe sfîrșite. Brațele i se încordau într-o cramponare grozavă. Fiecare efortare ca să se urce nu făcea decît să întetească oscilațiile scării. Nu striga, de teamă să nu i se sleiască puterile. Nu se aștepta decît clipa cînd va da drumul funiei și, din cînd în cînd, toți întorceau capetele ca să nu-l vadă prăbușindu-se. Sînt clipe cînd un capăt de frînghie, o prăjină, o ramură de copac înseamnă însăși viața ; și e îngrozitor să vezi o faptură vie desprinzîndu-se și căzînd ca un fruct copt.

Deodată, un om fu zărit cățărîndu-se pe funie cu sprinteneala unei pisici sălbatice. Omul purta haine roșii, vărgate ; era ocnaș ; avea bonetă verde ; era ocnaș pe viață. În clipa cînd ajunsese în dreptul catargului, vîntul îi smulse boneta și lăsa să i se vadă capul cu desăvîrșire alb ; nu era un om tînăr.

În adevăr, un ocnaș, folosit pe bord la o corvoadă, alergase din primul moment la ofițerul de serviciu și, în mijlocul zăpăcelii și lipsei de hotărîre a echipajului, pe cînd toți mateloții tremurau și se dădeau înapoi, ceruse voie ofițerului să-și pună în primejdie

¹ Vergea în josul unei pînze de corabie, perpendiculară pe catarg.

viața ca să-l salveze pe marinar. La răspunsul afirmativ al ofițerului, el sfărîmase cu o lovitură de ciocan lanțul ținut la cătușa piciorului, apoi pusese mîna pe o frînghie și-și făcuse vînt printre funii. Nimeni nu băgă de seamă, în clipa aceea ușurința cu care fusese rupt lanțul. Abia ceva mai tîrziu unii și-au adus aminte de asta.

Într-o clipă fu pe vergă. Se opri cîteva secunde și păru că o măsoară cu privirea. Secundele astea, în cursul cărora vîntul îl legăna pe marinarul atîrnat ca un fir de ață, părură veacuri celor ce-l urmăreau. În sfîrșit, ocnașul ridică ochii spre cer și porni mai departe. Mulțimea răsuflă. Îl văzu străbatînd verga în goană. Ajungînd la margine, prinse acolo un capăt al funiei pe care o luase cu el, lăsînd să atîrne capătul celălalt, pe urmă începu să alunece de-a lungul funiei ; și atunci cei de față trecură printr-o spaimă de nedescris ; în locul unui singur om atîrnînd în gol, acum erau doi.

Părea un păianjen care voia să prindă o muscă ; numai că în această împrejurare păianjenul aducea viață, nu moarte. Mii de priviri erau ațintite asupra celor doi. Nici un strigăt, nici un cuvînt, aceeași înfiorare încorda toate inimile. Toți își țineau răsuflarea, ca și cum s-ar fi temut să adauge cea mai ușoară adiere vîntului care-i zgîlțîia pe cei doi nefericiți.

Între timp, ocnașul izbutise să alunece pînă la marinar. Era și vremea ; încă un minut, și omul, istovit, deznădăjduit, și-ar fi dat drumul în gol ; ocnașul îl legă zdravăn cu funia de care se ținea cu o mîna, pe cînd cu cealaltă lucra. În sfîrșit, fu văzut urcîndu-se iar pe vergă și trăgîndu-l cu el pe marinar ; îl susținu acolo o clipă, ca să-i dea răgaz să-și vină în fire, apoi îl luă în brațe și-l duse, mergînd

pe vergă, pînă la butuc, iar de acolo pe platforma catargelor, unde-l încredință camarazilor săi.

În clipa aceea, mulțimea izbucni în aplauze ; cîțiva bătrîni paznici de ocnă începură să plîngă, femeile de pe chei se îmbrățișară ; și toți strigară într-un glas, cu un fel de emoție crîncenă : „Să fie grațiat !”

Între timp, omul începuse să coboare, ca să se întoarcă la corvoadă. Ca să ajungă mai curînd, se lăsă să alunece pe funie, apoi alergă pe o vergă joasă. Toate privirile îl urmăreau. La un moment dat, lumea se înfioră ; fie din pricina oboselii, fie că-i venise amețală, el păru că șovăie și că se clatină. Mulțimea scoase deodată un răcnet ; ocnășul căzuse în mare.

Căderea era primejdioasă. Fregata *Algésiras* era acostată lîngă *Orion*, și nefericitul ocnăș căzuse între cele două nave. Se bănuia că alunecase sub una din ele. Patru oameni se aruncară îndată într-o barcă. Lumea îi încuraja ; teama se strecurase din nou în sufletele tuturor. Omul nu mai ieșise la suprafață. Pierise în mare fără să lase vreo dîră, ca și cum ar fi căzut într-un butoi cu ulei. Se făcură sondaje, se coborî în adînc ; totul fu zadarnic. Îl căutară pînă seara tîrziu ; nu-i găsiră nici măcar cadavrul.

A doua zi, ziarul din Toulon publica aceste cîteva rînduri :

„17 noiembrie 1823. Ieri un ocnăș care făcea corvoada pe vasul Orion a căzut în mare și s-a înecat, după ce scăpase de la moarte un marinar. Cadavrul său n-a mai putut fi găsit. Se crede că a intrat sub piloții Arsenalului. Omul era întemnițat sub nr. 9430 și se numea Jean Valjean.”

C A R T E A A T R E I A

INDEPLINIREA FĂGĂDUIELII FĂCUTE MOARTEI

I

PROBLEMA APEI LA MONTFERMEIL

Montfermeil e așezat între Livry și Chelles, la marginea dinspre miazăzi a podișului înalt care desparte Ourcq de Marne. Astăzi e un târg destul de mare, împodobit în tot cursul anului cu vile albe, iar duminicile cu burghezi veseli.

Prin anul 1823 nu se găseau la Montfermeil nici atâtea case albe, nici atîția burghezi în toane bune. Era un sat oarecare în mijlocul pădurii. Din cînd în cînd, dădeai peste cîteva case țărănești din secolul trecut, ușor de recunoscut după înfățișarea lor, după balcoanele de fier răsucit și după ferestrele lungi, ale căror geamuri pătrate fac, pe albul obloanelor trase, tot felul de jocuri de culori. Dar Montfermeil nu era decît un sat. Negustorii de postav retrași din afaceri și amatorii de vilegiatură nu-l descoperiseră încă. Era un loc liniștit și încîntător, cu totul izolat, unde se putea trăi ieftin o viață țărănească îmbelșugată și ușoară. Numai că apa se găsea foarte greu, din pricina înălțimii podișului. Trebuia s-o cauți departe.

Jumătatea satului dinspre Gagny scotea apă din lacurile minunate care se găsesc în pădure ; cealaltă jumătate care înconjoară biserica și care dă înspre Chelles, nu găsea apă de băut decît la un izvor mititel

de la jumătatea coastei, aproape de șoseaua ce ducea spre Chelles, la vreun sfert de ceas de Montfermeil.

Aprovizionarea cu apă era, prin urmare, un lucru destul de greu pentru orice gospodărie. Casele mari, aristocrația, din care făcea parte și cîrciuma Thénardier, plăteau cîte un ban pentru fiecare găleată cu apă unui bătrîn sacagiu care cîștiga, cîrînd apă la Montfermeil, vreo patruzeci de centime pe zi; dar bătrînul nu lucra vara decît pînă la ceasurile șapte seara și iarna pînă la ceasurile cinci; de, îndată ce se lăsa noaptea, de îndată ce se închideau obloanele caselor, cine n-avea apă de băut se ducea să și-o ia singur, ori se lipsea.

Asta era chinul bieteii făpturi pe care cititorul poate n-a uitat-o, al micuței Cosette. După cum vă amintiți, Cosette le era de folos Thénardierilor în două feluri: mama îi plătea și fata îi sluja... De aceea, cînd mama încetă să-i mai plătească — în capitolele anterioare am văzut de ce — Thénardierii o păstrară mai departe pe Cosette. Le ținea loc de slujnică. Ea alerga după apă atunci cînd era nevoie. Așa că, foarte sperjată la gîndul de a se duce noaptea la izvor, fata avea mare grijă să nu lipsească niciodată apa în casă.

Crăciunul anului 1823 a fost deosebit de frumos la Montfermeil. Începutul iernii fusese blînd; nu înghețase încă și nici nu ninsese. Niște scamatori veniți de la Paris primiseră de la domnul primar învoirea să-și ridice barăcile pe ulița cea mare a satului, iar un grup de negustori ambulanți își construiseră, prin aceeași îngăduință, maghernițele în piața bisericii, chiar pe ulița Boulanger, unde, după cum vă aduceți aminte poate, se afla cîrciuma Thénardier. Datorită lor, hanurile și cîrciumile se umpleau, uîrgușorul liniștit căpătase o viață veselă și zgomotoasă. Trebuie să spunem, de asemenea, pentru a respecta ade-

vărul istoric, că printre curiozitățile desfășurate în piață era și o menajerie, unde niște paiațe spăimîntătoare, îmbrăcate în zdrențe și venite nu se știe de unde, arătau în 1823 țăranilor din Montfermeil unul din acei groaznici vulturi din Brazilia, pe care muzeul nostru regal nu-i are decît din 1845 și care, în loc de ochi, au o cocardă tricoloră. Naturaliștii îi spun acestei păsări, mi se pare, *Caracara Polyborus*; face parte din ordinul apicizilor și din familia răpitoarelor. Cîțiva bătrîni veterani bonapartiști, întorși în sat, se duceau să privească cu evlavie vietatea. Comedianții prezentau cocarda tricoloră ca pe o minune nemaîntîlnită, făcută de Dumnezeu anume pentru menajeria lor.

În seara de Crăciun, cîțiva bărbați — căruțași și vînzători — stăteau la masă și beau, în jurul a patru sau cinci feștile, în sala joasă a hanului Thénardier. Sala asta era ca toate sălile de cîrciumă: mese, căni de cositor, sticle, cheflii, fumători; puțină lumină și mult tîmbălău. Anul 1823 era totuși indicat prin cele două obiecte la modă pe vremea aceea în clasa burgheză și care se aflau pe una din mese; și anume, -un caleidoscop și o lampă de tinichea lucitoare. Thénardiera supraveghea mîncarea care fierbea la un foc zdravăn. Thénardier bea cu mușterii și făcea politică.

În afară de discuțiile politice, ale căror teme principale erau războiul Spaniei și domnul duce d'Angoulême, în toiul larmei infernale se puteau auzi paranteze cu totul locale, de acest fel:

— La Nanterre și la Suresne s-a făcut vin mult. De unde se așteptau la zece vedre au ieșit douăsprezece. A mustit bine sub teasc.

— Dar strugurii nu trebuiau lăsați să se coacă?

— Prin partea locului strugurii nu se culeg copti.

Dacă-s culeși copti, vinul se strică numaidecît în primăvară.

— Atunci e un vin slab.

— Sînt vinuri și mai slabe decît astea de pe aici. Strugurii trebuie culeși cruzi.

Etc...

Sau cite un morar izbucnea :

— Sîntem noi oare răspunzători de ce se găsește în saci ? Dăm peste o mulțime de boabe cu care nu ne putem pierde vremea să le alegem și sîntem nevoiți să le lăsăm la măcinat ; neghină, mălură, mazăriche, linte neagră, cînepă, coada vulpii și o mulțime de alte plante de leac, fără să mai punem la socoteală pictricelele care se găsesc din belșug în unele soiuri de grîu, mai cu seamă în grîul breton. Nu-mi place să macin grîu breton, așa cum tăietorului de lemne nu-i place să taie grinzi cu cuie în ele. Gîndiți-vă ce pulbere urîță iese din astea la măcinat. Și pe urmă oamenii se mai și plîng de făină. N-au dreptate ! Dacă făina e cum e, nu-i vina noastră.

Între două ferestre, un cosaș, care ședea la masă cu un proprietar, tocmindu-se pentru o muncă ce trebuia făcută în primăvară, spunea :

— Nu e de loc rău ca iarba să fie udă. Se taie mai lesne. Și apoi și roua e bună, domnule ! Oricum, iarba asta, iarba dumneavoastră, e tînără și cu atît mai anevoie de tăiat. Cu cît e mai fragedă, cu atît se pleacă mai mult în fața coasei.

Etc....

Cosette sta la locul ei obișnuit, pe stîngia de sub masa de bucatărie de lîngă sobă. Era în zdrențe, cu picioarele goale în saboți, și împletea la lumina focului niște ciorapi de lînă pentru copiii Thénardierilor. Un pisoi se juca pe sub scaune. Într-o încăpere de alături se auzeau rîzînd și gungurind două glasuri plăpînde de copii : Éponine și Azelma. Lîngă

sobă era atârnat în cui un gîrbaci. Din cînd în cînd, țipătul unui copil, de undeva de prin casă, pătrundea prin zgomotul cîrciumii. Era un băiețaș pe care Thénardiera îl avusese într-una din iernile trecute, „fără să știe de ce, spunea ea, din pricina frigului“, și care împlinise de curînd trei ani. Maică-sa îl alăptase, dar nu-l iubea. Cînd țițelele înverșunate ale copilului ajungeau de nesuferit, Thénardier spunea :

— Iar îți miorlăie băiatul. Du-te și vezi ce vrea !

— Uf, mă plictisește ! răspundea mama.

Și mititelul, părăsit, țipa mai departe în întuneric.

II

DOUA PORTRETE COMPLETATE

Nu i-am privit în cartea asta pe Thénardieri decît din profil. A sosit prilejul să ne învîrtim în jurul acestei perechi și s-o privim pe toate fețele.

Thénardier trecuse de cincizeci de ani ; doamna Thénardier împlinise patruzeci, ceea ce pentru o femeie este tot cincizeci ; astfel că era un echilibru între soț și soție.

Cititorii mai țin minte poate cîte ceva, încă de la prima ei apariție, despre această Thénardieră, înaltă, blondă, roșcovană, grasă, carnoasă, voinică, enormă și sprintenă ; făcea parte, cum am mai spus, din soiul acela de sălbatică care ridică în bîlciuri bolovani înnoțați de părul lor. Făcea totul în casă ; paturile, odăile, spălatul, mîncarea, porunca, făcea și pe dracu. Singurul ei ajutor era Cosette ; un șoarece în slujba unui elefant. Geamurile, lucrurile și oamenii, toate tremurau cînd i se auzea glasul. Fața ei lată, plină de pistrui semăna cu o strecurătoare. Avea

barbă. Era tipul ideal al unui hamal îmbrăcat în femeie. Înjura de toată frumusețea; se lăuda că sparge nuca cu pumnul. Dacă n-ar fi citit câteva romane, care, uneori, scoteau pe neașteptate la iveală de sub muma pădurii pe femeia năzuroasă, nimănui nu i-ar fi trecut prin gând să spună despre ea că e femeie. Thénardiera era parca rezultatul altoirii unei fandosite pe o precupeată. Când o auzai vorbind, spuneai: „E un jandarm!“ Când o vedeai bînd, spuneai: „E un căruțaș!“ Când o surprindeai muștrulind-o pe Cosette, spuneai: „E un călău!“ Când dormea, îi ieșea un dinte din gură.

Thénardier era un om mic, slab, gălbejit, colțuros, osos, firav, care părea bolnav, dar care avea o sănătate de fier; de-aci i se trăgea șmecheria. Zîmbea totdeauna, din prevedere; era îndatoritor aproape cu toată lumea, chiar și cu cerșetorii cărora nu se îndura să le dea nici măcar o para chioară. Avea o privire de dihor și o mutră de cărturar. Semăna mult cu portretele abatelui Delille¹. Îi plăcea să bea cu căruțașii. Nimeni n-a izbutit vreodată să-l îmbete. Fuma dintr-o lulea mare. Era îmbrăcat cu o bluză, iar sub bluză avea o haină neagră, veche. Avea fumuri de literatură și de materialism. Avea la îndemîină nume pe care le rostea adesea în sprijinul lucrurilor mărunte pe care le susținea: Voltaire, Raynal², Parny³, și, ciudat, sfîntul Augustin. Spunea că are un sistem. Încolo era un mare pungaș. Un pungaș filozof. Nuanța asta există. Vă aduceți

¹ Poet francez din secolul al XVIII-lea, care avea o figură dizgrațioasă.

² Adept al filozofilor iluminiști francezi din secolul al XVIII-lea. A denunțat cruzimile și abuzurile clerului catolic în colonii într-o carte care s-a bucurat de o largă răspîndire: *Istoria filozofică și politică a colonizărilor și comerțului europeanilor în cele două Indii*.

³ Poet liric francez din secolul al XVIII-lea.

aminte : pretindea că a făcut războiul ; istorisea cu oarecare lux de amănunte că, la Waterloo, fiind sergent în nu știu care regiment, al 6-lea sau al 9-lea, și rămînînd singur în fața unui escadron de husari ai morții, acoperise cu trupul său și salvase, strecurîndu-se printre șrapnele, „pe un general grav rănit“. De-acolo venea firma strălucitoare de pe fațadă și numele de „*Circiuma la sergentul de la Waterloo*“, care i se dăduse prin partea locului hanului său. Era liberal, clasic și bonapartist. Subscrisesse pentru lagărul de ocrotire¹. Se spunea în sat că învățase ea să se facă preot.

Noi credem că în Olanda învățase numai cum să ajungă hangiu. Pușlamaua asta corcită era, după toate semnele, flamand din Lille în Flandra, francez la Paris, belgian la Bruxelles ; stătea călare cu seninătate pe două granițe. Cunoaștem vitejia lui de la Waterloo. După cum se vede, o exagera puțin. Fluxul și refluxul, drumul întortocheat, aventura, alcătuiau elementul existenței sale ; o conștiință încărcată are drept urmare o viață destrămată ; și, pe cît se pare, în epoca vijelioasă a lui 18 iunie 1815, Thénardier făcea parte din rîndul acelor cantinieri hrăpăreți despre care am mai pomenit, iscoditori, făcînd negoț cu unii, jefuindu-i pe alții, mergînd cu tot neamul, bărbat, nevastă și copii, în vreo trăsurică be-teagă, pe urma trupelor în marș, știind să se aciuze totdeauna pe lîngă armata victorioasă. După războiul acesta în care, cum spunea el, „agonisise cîte ceva“, a deschis cîrciuma din Montfermeil.

„Agoniseala“ lui, alcătuită din pungi și din ceasuri, din inele de aur și din cruci de argint, culese pe vremea recoltei din brazdele însămîntate cu ca-

¹ Lagăr înjghebat în America, sub restaurație, pentru bonapartiștii liberali.

davre, nu totaliza o sumă prea mare și nu-l dusesese prea departe pe cantinierul ajuns cârciumar.

Thénardier avea în gesturi o precizie care, însoțită de-o înjurătură, îți amintea de cazarmă și, însoțită de semnul crucii, îți amintea de seminar. Verbea frumos. Lăsa să se creadă că e învățat. Cu toate astea, învățătorul băgase de seamă că făcea „greșeli de acord”. Întocmea cu ifos note de plată pentru călători, dar ochiul deprins descopercea uneori și-acolo greșeli de ortografie. Thénardier era șiret, mîncăcios, trîndav, îndemînat. Nu-și disprețuia servitoarele — ceea ce o făcuse pe nevastă-sa să nu mai țină nici una. Uriașa asta era geloasă. I se părea că omul ei mic, slab și gălbejit trebuie nepărat să placă la toată lumea.

Dar Thénardier, mai presus de orice viclean și chibzuit, era un ticălos dintre cei ce știu să se stăpînească. E speța cea mai primejdioasă, fiind amestecată cu fățarnicie.

Asta nu însemnează că Thénardier nu era în stare uneori să se înfurie cel puțin tot atît de tare ca și nevastă-sa ; dar lucrul se întîmpla foarte rar ; și în clipele acelea, pentru că îi era ciudă pe tot neamul omenesc, pentru că simțea într-însul un cuptor de ură, pentru că făcea parte dintre cei ce se răzbună necontenit, care învinovătesc orice le iese în cale pentru tot ceea ce li se întîmplă lor, și care sînt gata oricînd să arunce asupra primului venit, ca pe un țap ispășitor, toate dezamăgirile, înfrîngerile și nenorocirile vieții lor, pentru că tot acest venin creștea în el și-i clocotea pe buze și în ochi, era înfiorător. Vai de cel ce-i sta atunci în cale.

În afară de toate celelalte însușiri ale sale, Thénardier era atent și pătrunzător, tăcut sau vorbăreț, după împrejurări, și totdeauna de-o inteligență de-

osebită. Avea ceva din privirea marinarilor obișnuți să privească prin ocean. Thénardier era un bărbat de stat.

Oricine intra pentru întâia dată în cârciumă spunea, văzînd-o pe Thénardiera : „Iată stăpînul casei !“ Se înșela. Nu era nici măcar stăpînă. Stăpînul și stăpîna era bărbatul. Ea muncea, el crea. El conducea totul printr-o acțiune magnetică nevăzută și neîntreruptă. Îi era de ajuns o vorbă, cîteodată doar un semn ; namila se supunea. Thénardier era pentru Thénardiera, fără ca ea să-și dea prea bine seama, un fel de ființă ciudată și atotputernică. Ea avea virtuți, dar în felul ei ; n-ar fi fost niciodată de altă părere decît „domnul Thénardier“ asupra vreunui amănunt — presupunere de altminteri de neîngăduit — și nici nu și-ar fi înfruntat față de alții bărbatul în nici o privință. „În fața străinilor“ nu săvîrșea niciodată greșeala pe care o fac adesea femeile și care, în grai parlamentar, însemnează „a lăsa coroana descoperită“. Deși înțelegerea lor deplină nu avea drept urmare decît răul, în supunerea Thénardierei față de soțul ei era și oarecare contemplație. Muntele ăsta de zgomot și de carne se mișca sub degetul cel mic al acestui tiran pipernicit. Văzută din punct de vedere mic și caraghios, purtarea asta avea acel caracter universal : adorația materiei pentru spirit ; deoarece anumite urîșenii au rostul lor în însăși adîncurile frumuseții veșnice. În Thénardier se găsea necunoscutul ; de-aici puterea absolută a acestui om asupra acestei femei. Uneori îl vedea ca pe o făclie aprinsă ; alteori îl simțea ca pe o gheară.

Femeia asta era o făptură grozavă, care nu-și iubea decît copiii ei și nu se temea decît de bărbatul ei.

Era mamă fiindcă era mamifer... De altminteri, dragostea ei de mamă se oprea la fetele ei și, cum se va vedea, n-ajungea pînă la băieți. Bărbatul n-avea decît un gînd : să se îmbogățească.

Nu izbutea de loc. Acestui mare talent îi lipsea un teatru pe măsura lui. La Montfermeil, Thénardier se ruina, dacă un zero se mai putea ruina ; în Elveția sau în Pirinei acest golan ar fi ajuns milionar. Dar hangiuul trebuie să se procopsească acolo unde l-a azvîrlit soarta.

Desigur că vorba „hangiu“ e întrebuintată aici într-un înțeles mărginit și nu se întinde asupra unei clase întregi.

În anul 1823 Thénardier avea datorii de vreo cincisute de franci ; datorii supărătoare, care-l nelinișteau.

Oricît de nedreaptă și de îndîrjită ar fi fost cu el soarta, Thénardier făcea parte dintre oamenii care înțelegeau cel mai bine, cel mai temeinic și în felul cel mai modern, acel lucru care e o virtute la popoarele barbare și o marfă la popoarele civilizate : ospitalitatea. Încolo, braconier încercat și țintaș vestit. Avea un fel de rîs rece și domol, care era deosebit de primejdios.

Teoriile sale de hangiu țîșneau uneori dintr-însul ca niște licăriri. Avea cugetări profesionale pe care le strecura în mintea nevastă-si. „Datoria hangiuului, îi spunea ei într-o zi, cu asprime și în șoaptă, este să vîndă celui dintîi venit mîncare bună, odihnă, lumină, căldură, cearceafuri murdare, jupîneasă, purici și zîmbet ; să-i oprească pe trecători, să deșerte pungile slăbuțe și să le ușureze cum se cuvine pe cele grase, să adăpostească cu respect familiile care vin de la drum, să-i jecmănească pe bărbați, să le

jumulească pe femei, să-i jupoaie pe copii ; să pună la socoteală deschisul și închisul ferestrei, colțul căminului, jilțul, scaunul, scăunelul, scăunașul, salteaua de puf, mindirul și maldărul de paie ; să știe de câți bani se uzează oglinda în care se privește mușteriu și, pe cinci sute de mii de draci, să-l pună pe călător să plătească totul, chiar și muștele pe care le mănâncă cîinele lui...”

Bărbatul ăsta și femeia lui erau vicleșugul și turbarea împreunate, împerechere respingătoare și cumplită.

Pe cînd bărbatul cugeta și punea totul la cale, Thénardiera habar n-avea de creditorii absenți, nu-i păsa nici de ziua de ieri, nici de cea de mîine, și trăia din plin clipa de față.

Așa erau cele două făpturi. Cosette se afla între ei, strivită de amîndoi, ca o vietate turtită în același timp de-o piatră de moară și ciopîrțită de un clește. Bărbatul și femeia aveau fiecare felul lui de a se purta ; femeia o stîlcea în bătai, iar soțul o făcea să umble iarna cu picioarele goale.

Cosette urca, cobora, spăla, peria, freca, mătura, alerga, muncea din greu, gîfîia, muta lucrurile din loc și, așa firavă cum era, făcea treburile cele mai grele. Nici un pic de milă ; o stăpîină neîndurătoare, un stăpîn plin de venin. Cîrciuma Thénardier era parcă o pînză de păianjen în care Cosette era prinsă și tremura. Robia asta sinistră atingea idealul de asuprire. O muscă băgată slugă la păianjeni.

Supusă, biata fată nu scotea nici o vorbă.

Ce se petrece oare în sufletele astea uitate de Dumnezeu cînd se trezesc în zori, atît de mici și de goale printre oameni ?

OAMENILOR LE TREBUIE VIN, IAR CAILOR APĂ

Sosiră alți patru călători.

Cosette era îngândurată și tristă ; cu toate că n-avea decît opt ani, suferise atît de mult, încît cădea pe gânduri ; avea atunci înfățișarea jalnică a unei femei bătrîne.

Avea un ochi învinețit de-un pumn pe care i-l dăduse Thénardiera, ceea ce o făcea pe stăpîină să spună din cînd în cînd ; „E slută rău cu vînătaia aia la ochi !“

Cosette se gîndea că se înnoptase, că se întunecase de tot, că fusese nevoie să umple pe neașteptate oalele și carafele din odăile călătorilor care sosiseră atunci și că nu mai rămăsese de loc apă în ciubăr.

Ceea ce o liniștea puțin, era faptul că nu se bea prea multă apă în casa Thénardier. Nu ducea lipsă de oameni însetați, dar setea lor căuta mai degrabă ulceaua decît ulciorul. Cel care ar fi cerut un pahar cu apă printre atîția băutori de vin, ar fi trecut drept sălbatic în ochii lor. Veni totuși o clipă cînd fata se cutremură : Thénardiera săltă capacul unei cratițe ce clocotea pe cuptor, luă un pahar și se apropie repede de ciubăr. Întoarse canaua. Fata ridicase capul și-i urmărea toate mișcările. Un fir subțire de apă curse din ciubăr și umplu paharul pe jumătate.

— Uite, spuse ea, nu mai e apă !

Apoi stătu o clipă. Fetei i se oprise răsuflarea.

— Atîta pagubă ! adăugă Thénardiera, uitîndu-se la paharul plin numai pe jumătate. O s-ajungă și-atîta !

Cosette își văzu iar de treabă, dar, mai bine de un sfert de ceas, simți cum i se zbate inima în piept de neliniște.

Număra minutele care se scurgeau și grozav ar fi vrut să fie dimineață.

Din când în când, câte-un bețivan se uita în stradă și exclama : „E întuneric beznă“, sau : „Ar trebui să ai ochi de pisică să poți merge pe drum fără felinar la ora asta !“

Și Cosette tresărea.

Deodată, unul dintre negustorii ambulanți care trăsesese la han, intră și spuse cu glas aspru :

— Calul meu n-a fost adăpat !

— Ba da, spuse Thénardiera.

— Eu îți spun că nu, mătușă ! zise negustorul.

Cosette ieși de sub masă.

— Ba da, domnule ! spuse ea. Calul a băut, a băut din găleată, o găleată plină ; chiar eu i-am dat de băut ; am și vorbit cu el.

Nu era adevărat. Cosette mințea.

— Ia te uită la ea ! E cât pumnul de mică și spune o minciună cât casa de mare, zise negustorul. Află de la mine că n-a băut nimic, javră ! Când nu i se dă de băut, are un fel de a pufăi pe care i-l cunosc eu bine.

Cosette stărui și adăugă cu un glas răgușit de emoție și care abia se auzea :

— Ba a băut chiar bine !

— Haide ! zise negustorul furios. Ia mai slăbește-mă ! Să i se dea apă calului și gata !

Cosette se băgă iar sub masă.

— Da, cam așa e ! spuse Thénardiera. Dacă dobito-cul n-a băut, trebuie să bea. Pe urmă, uitându-se împrejur : Ei, dar unde-i fata aia ? Se plecă și-o găsi pe Cosette pitită la capătul celălalt al mesei, aproape sub picioarele bețivilor. Hei, vii odată ? strigă Thénardiera.

Cosette ieși din ascunzătoarea în care se vîrîse. Thénardiera adăugă :

— Domnișoară... Scîrț, sau Cum-te-mai-cheamă, du-te de adapă calul !

— Nu mai e apă, cucoană, spuse cu jumătate de glas Cosette.

Thénardiera deschise larg ușa dinspre stradă :

— Ei, haide, du-te de adă !

Cosette lăasă capul în jos și se duse să ia o găleată goală de lîngă sobă.

Găleata asta era mai mare decît Cosette, și fata ar fi putut să intre toată în ea.

Thénardiera se întoarse iarăși la cuptor și gustă cu o lingură de lemn mîncarea din cratiță, bombănind mereu :

— E apă destulă la izvor. Nu-i mare scofală. Eu cred că era mai bine dacă făceam rîtașul. Pe urmă începu să scotocească într-un sertar unde se aflau bani, piper și niște usturoi. Uite, domnișoară Broască-rîioasă, spuse ea, cînd te întorci să cumperi o pîine mare de la brutărie. Ține banii !

Cosette avea un buzunar mic într-o parte a șorțului ; luă banii fără să sufle un cuvînt și-i băgă în acest buzunar.

Pe urmă rămase nemișcată, cu găleata în mînă, în fața ușii deschise. Parcă aștepta să-i vină cineva într-ajutor.

— Hai, du-te o dată ! strigă Thénardiera.

Cosette ieși. Ușa se închise la loc.

IV

O PĂPUȘĂ ÎNTRA ÎN SCENA

Rîndul de dughene așezate în bătaia vîntului pornea de la biserică și se întindea, cum vă aduceți aminte, pînă la hanul Thénardier. Deoarece burghezii urmau să se ducă în curînd la slujba de utre-

nie, prăvăliile erau toate luminate cu lumânări care ardeau în pîlnii de hîrtie, ceea ce — cum spunea învățătorul din Montfermeil, care ședea atunci la o masă la Thénardier — făcea „un efect magic“. Pe cer, însă, nu se vedea nici o stea.

Cea din urmă dugheană, care se găsea chiar în fața ușii Thénardierilor, era o prăvălie de mărunțișuri sclipind de fluturași poleiți, brățări, mărgele de sticlă și tot felul de lucruri minunate din tinichea. În față, la loc de cinste, pe un fond de ștergare albe, negustorul așezase o păpușă mare, înaltă de aproape două picioare, îmbrăcată într-o rochie de crep trandafiriu, cu spice de aur pe cap, cu păr adevărat și cu ochi de email. Toată ziua minunea asta fusese expusă acolo ca să se holbeze la ea trecătorii mai mici de zece ani, fără să se fi putut găsi la Montfermeil vreo mamă atît de bogată sau atît de risipitoare ca s-o cumpere pentru copilul ei. Éponine și Azelma o priviseră în neștire ceasuri întregi. Cosette — e drept, numai pe furiș — îndrăznise s-o privească și ea.

În clipa cînd Cosette ieși cu găleata în mîină, așa amărîtă și copleșită cum era, nu se putu stăpîni să nu-și arunce ochii spre această minunată păpușă, spre „doamna“ cea mai frumoasă, cum îi spunea ea. Biata fetiță rămase înmărmurită. Nu văzuse încă păpușa de aproape. Toată prăvălia asta i se părea un palat; păpușa nu era păpușă, era o arătare. Bucuria, strălucirea, bogăția, fericirea, i se arătau ca în lumina unui vis acestei fături nefericite, atît de adînc cufundată în mizeria ei jalnică și rece. Cosette măsura, cu înțelegerea neștiutoare și tristă a copilăriei, prăpastia care o despărțea de păpușă. Își spunea că ar trebui să fie regină sau măcar prințesă ca să poată avea un „lucru“ ca ăsta. Se uita la frumoasa rochie roz, la frumosu-i păr neted și își

spunea : „Ce fericită trebuie să fie păpușa asta !” Nu-și putea lua ochii de la prăvălia fantastică. Cu cât se uita mai mult, cu atât rămînea mai uluită. I se părea că vede paradisul. Mai erau și alte păpuși în spatele celei mari, care i se păreau zîne și îngeri. Negustorul, care-și făcea de lucru în fundul barăcii, i se părea că e Dumnezeu-tatăl.

În extazul ei uitase totul, pînă și treaba pe care o avea de făcut. Glasul aspru al Thénardierei o aduse brusc la realitate :

— Ce, toanto, n-ai mai plecat ? Stai că-ți arăt eu ție ! Ce dracu faci acolo ? Șterge-o numaidecît, jigodie !

Thénardiera se uitase în stradă și o zărise pe Cosette în extaz.

Cosette o luă la fugă cu găleata, alergînd cît o țineau picioarele.

V

FETIȚA SINGURĂ

Din pricină că hanul Thénardier se afla în partea satului dinspre biserică, Cosette trebuia să aducă apa tocmai de la izvorul din pădurea de lîngă Chelles.

Nu se mai opri la nici un galantar. Cît timp se mai afla pe ulița Boulanger și prin preajma bisericii, galantarele luminate, îi arătau drumul ; curînd însă, ultima licărire a celei din urmă barăci pieri. Bietul copil se pomeni în întuneric. Pătrunse în el. Atîta doar, că, simțind cum o anume tulburare pune stăpînire pe dînsa, Cosette, fără a se opri din mers, scutura cît putea de tare toarta găleții. Făcea un zgomot care-i ținea de urît.

Pe măsură ce înainta, întunericul devenea tot mai adânc. Ulițele erau pustii. Se întâlneau totuși cu o femeie care întoarse capul după ea și stătu locului, bolborosind printre buze : „Unde s-o fi ducând fețița asta ? O fi vreo stafie ? Apoi recunoscînd-o pe Cosette : Ia te uită ! zise ea. E Ciocîrlia !“

Cosette străbătu astfel labirintul de ulițe întortochiate și pustii cu care sfîrșește înspre Chelles comuna Montfermeil. Atîta vreme cît pe o parte și alta a drumului fuseseră case și chiar numai ziduri, merse cu destul curaj. Ici și colo, cîte o rază sfioasă străbătea prin crăpătura vreunui oblon : era lumină și viață ; erau oameni acolo ; asta o liniște. Totuși, cu cît înainta, parcă fără voie mersul i se încetinea. Ajungînd dincolo de colțul celei din urmă case, Cosette se opri. Îi venise greu să treacă de ultima prăvălie ; i se părea acum peste putință să treacă de ultima casă. Lăsă găleata jos, își trecu mîna prin păr și începu să se scarpine încetîșor, gest caracteristic copiilor îngroziți și nehotărîți.

Nu mai era în Montfermeil ; era pe cîmp. Înaintea ei se întindea spațiul întunecos și pustiu. Se uita cu disperare în întunericul acela în care nu mai era nimeni, plin de fiare sălbatice și poate și de strigoi. Se uita bine, auzi foșnetul sălbăticiunilor prin iarba și văzu deslușit strigoi mișcîndu-se printre copaci. Atunci puse mîna pe găleată ; frica îi dădea curaj : „Ei am să-i spun că nu mai era apă !“ zise ea. Și porni hotărîită înapoi spre Montfermeil.

Dar abia făcuse vreo sută de pași că se opri iarăși, și începu din nou să se scarpine în cap. De rîndul ăsta o vedea pe Thénardiera, hîdă, cu botul ei de hienă și cu văpaia furiei în ochi. Fata se uita cu groază înainte și înapoi. Ce să facă ? Cum să iasă din încurcătură ? Încotro s-o apuce ? Înaintea ei spectrul Thénardierei ; în spatele ei, toate năluci-

le întunericului și ale pădurii. Și se dădu înapoi în fața Thénardierei. O luă din nou pe drumul spre izvor și porni în goană. Ieși din sat în fuga mare, intră în pădure tot alergînd, nemaiuitîndu-se la nimic, nemaiascultînd nimic. Nu se opri din goană decît atunci cînd i se tăie răsufarea; dar nu stătea pe loc. Mergea înainte, în neștire.

Alerga și îi venea să plîngă.

Din toate părțile o învaluia freacă de noapte al pădurii. Nu se mai gîndea la nimic, nu mai vedea nimic. Noaptea uriașă stătea în fața acestei ființe mici. De-o parte, întunericul nemărginit; de alta, un atom.

Erau numai vreo șapte sau opt minute de la marginea pădurii pînă la izvor. Cosette știa drumul, îl făcuse adesea pe lumină. Lucru ciudat, nu se rătăci. O urmă de instinct o conducea fără să-și dea seama. Cu toate astea, nu se uita nici la dreapta, nici la stînga, temîndu-se să nu vadă cine știe ce dihanii printre crengi și prin tufișuri. În sfîrșit, ajunse la izvor.

Era o adîncitură îngustă săpată de ape într-un pămînt argilos, adîncă de vreo două picioare, înconjurată de mușchi și de acel soi de buruieni înalte, încrețite, cunoscute sub numele de gulerașele lui Henric al IV-lea, pardosită cu cîțiva bolovani. Un pîrîiaș ieșea din ea cu un susur liniștit.

Cosette nu zăbovi nici o clipă. Era întuneric beznă, dar ea cunoștea izvorul. Dibui cu mîna stîngă în întuneric trunchiul unui stejar tînăr, aplecat peste fîntînă și de care se sprijinea de obicei; dădu peste o creangă, se agăță de ea și dădu drumul găleții în apă. Era atît de puternică încordarea prin care trecea, încît puterile i se întreisera. Pe cînd stătea aplecată, nu băgă de seamă că buzunarul șorțului i se deșertă în izvor. Banii îi căzură în apă. Cosette

nu-i văzu și nici nu-i auzi căzînd. Trase găleata aproape plină și o așeză pe iarbă.

Sfîrșindu-și treaba, se simți moartă de oboseală. Ar fi vrut să plece îndată, dar făcuse o sfortare atît de mare ca să umple găleata, încît îi fu cu neputință să mai facă un pas. Fu nevoită să se așeze. Se trînti pe iarbă și rămase acolo ghemuită.

Închise ochii, apoi îi deschise din nou, fără să-și dea seama de ce, fără să poată face altfel.

Alături de dînsa, apa, mișcîndu-se în găleată, făcea niște cercuri care păreau șerpi de flăcări palide.

Deasupra ei cerul era acoperit de nori uriași negri, ca niște coame de fum. Masca tragică a întunericului părea că se apleacă lin peste fetiță.

Jupiter apunea în depărtări. Fata se uită cu priviri rătăcite la steaua asta mare pe care n-o cunoștea și care o umplea de spaimă. În clipa aceea planeta era în adevăr foarte aproape de orizont și trecea printr-o pătură deasă de negură, care-i dădea o roșeață îngrozitoare. În negura lugubru împurpurată astrul părea mai mare. Era ca o rană care strălucea.

Un vînt rece sufla dinspre cîmpie. Pădurea era cernită, fără un foșnet de frunză, fără o rază din luminile nedeslușite și proaspete ale verii. Crengi mari se întindeau fioroase. Copăcei plăpînzi și piper-niciți șuierau prin rariști. Sub bătaia crivățului, ierburile înalte se frămîntau ca țiparii. Mărăcinii se răsuceau ca niște brațe lungi, înarmate cu gheare, încercînd să apuce prada. Cîteva buruieni uscate, mînate de vînt, zburau repede, fugind parcă înspăimîntate din fața cuiva care le ajungea din urmă. De jur împrejur numai priveliști lugubre.

Întunericul era amețitor. Omul are nevoie de lumină. Cine se avîntă în noapte, încearcă o strîngere de inimă. Cînd ochiul vede negru, mintea se întunecă.

În timpul eclipsei, pe întuneric, în opacitatea funinginei, chiar și cei mai puternici se simt neliniștiți. Nimeni nu umblă noaptea prin pădure fără un fior de teamă. Umbrele și copacii sînt două desigururi care înspăimîntă. O lume de himere se naște în adîncul nelămurit. Neînțelesul se conturează la cîțiva pași de tine, întocmai, cu o precizie spectrală. Se vede plutind în spațiu sau în propria ta minte ceva nedeslușit și de neînțeles, ca visele florilor adormite. În zare se ivesc amenințări de groază. Adulmecii revărsarea marelui vid întunecat. Ți-e frică și ești dornic să privești îndărăt. Văgăunile nopții, lucrurile devenite înspăimîntătoare, siluetele tăcute care se risipesc cînd te apropii, destrămări nevăzute, tufe care freacă a mînie, băltoace fumurii, lugu-brul așternut peste tristețe, imensitatea de mormînt a tăcerii, toate viețuitoarele necunoscute cu putință, ramuri misterioase ce se lasă asupra-ți, cioturi înfri-coșătoare de copaci, mănunchiuri de buruieni înfiorate — în fața tuturor acestora te afli fără apărare. Nu există îndrăzneală care să nu tresară și să nu presimță apropierea spaimei. Încerci un simțămînt apăsător, ca și cum sufletul s-ar contopi cu umbra. Pătrunderea asta a întunecimilor e nespus de sinistră pentru un copil.

Pădurile sînt apocalipsuri, iar fîlfîitul de aripi al inimii unei făpturi atît de mici stîrnește un zvon de agonie sub bolta lor misterioasă.

Fără să-și dea seama de ceea ce i se întîmplă, Cosette se simțea copleșită de această nesfîrșire întunecată a firii. N-o năpădisese numai groaza, dar ceva mai îngrozitor chiar decît groaza. Tremura toată. Nu putem găsi cuvintele care ar putea să descrie toată ciudățenia fiorului care-o îngheța pînă-n

măduva oaselor. Privirea îi devenise sălbatică. Simțea că poate n-ar putea să se oprească de a se întoarce din nou aici a doua zi la aceeași oră.

Atunci, printr-un fel de instinct, ca să se smulgă din starea ciudată în care se afla, pe care n-o pricepea, dar care o umpluse de spaimă, începu să numere cu glas tare — unu, doi, trei, patru, pînă la zece — iar cînd sfîrși, o luă de la capăt din nou. Asta o făcu să-și dea seama de realitatea lucrurilor care o înconjurau. Simți că-i îngheață mîinile, care i se udaseră cînd scosese apă. Se sculă în picioare. Din nou o copleși frica, o frică firească, covîrșitoare. Nu mai avea decît un singur gînd — să fugă ; să fugă în goana mare prin pădure, de-a lungul cîmpului, pînă în dreptul caselor, pînă sub ferestre, pînă la luminile aprinse. Privirea îi alunecă spre găleata care se afla în fața ei. Dar frica ei de Thénardieră era atît de mare, încît n-avu curajul să fugă fără găleata cu apă. Apucă toarta cu amîndouă mîinile. Abia putu să ridice găleata.

Făcu astfel cîtiva pași, dar găleata era plină și grea ; fu nevoită s-o lase iarăși jos. Răsufală un pic, pe urmă apucă din nou toarta și-o porni iar la drum, de rîndul ăsta o bucată mai lungă. Dar trebui să se oprească din nou. După cîteva clipe de odihnă porni mai departe. Mergea cu trupul aplecat înainte, cu capul în jos, ca o babă ; greutatea găleții îi întindea și-i înțepenea brațele slăbuțe ; mînerul de fier îi amorțea și făcea să-i înghețe și mai tare mînuțele ude ; din cînd în cînd era nevoită să se oprească și, de cîte ori se oprea, apa rece care se vărsa din găleată îi curgea pe picioarele goale. Toate acestea se petreceau în mijlocul unei păduri, noaptea, iarna, departe de orice suflare omenească ; era un copil de

opt ani. Numai Dumnezeu, de sus, vedea în clipa asta trista întâmplare.

Și, vai, fără îndoială, mama ei.

Fiindcă sînt unele întâmplări care-i fac pe morți să deschidă ochii în mormînt.

Cosette răsufală cu un fel de horcăit dureros; suspinele i se urcau în gîtlej, dar nu avea curajul să plîngă, atît de mult se temea de Thénardieră chiar de departe. Avea obiceiul să-și închipuie întotdeauna că Thénardiera era de față.

Totuși nu putea face un drum prea lung în felul ăsta și mergea destul de încet. Se silea să-și micșoreze popasurile și să meargă cît mai mult între ele. Se gîndea cu groază că în felul ăsta o să-i trebuiască mai bine de un ceas ca s-ajungă la Montfermeil și că Thénardiera o s-o bată. Groaza asta se amesteca cu spaima de-a fi singură, noaptea, în pădure. Era prăpădită de oboseală și încă nu ieșise din pădure. Ajungînd lîngă un castan bătrîn pe care-l știa, făcu un ultim popas, mai mare decît celelalte, ca să se odihnească de ajuns, pe urmă își adună toate puterile, apucă din nou găleata și porni iarăși, plină de curaj, la drum. Totuși, biata făptură deznădăjduită nu se putu stăpîni să nu strige : „O, Doamne, Dumnezeu !“

În clipa aceea simți că găleata nu mai atîrna greu. O mîină, care i se păru enormă, o apucase de toartă și o săltase cu putere. Ridică ochii. O siluetă neagră, mare și dreaptă, mergea alături de ea în întuneric. Era un om care venise în urma ei și pe care nu-l auzise venind. Omul acela, fără să scoată o vorbă, apucase de toarta găleții pe care-o ducea Cosette.

Există instincte în fața tuturor întâmplărilor vieții. Fetița nu se înfricoșă.

IN CARE SE DOVEDEȘTE POATE INTELIGENȚA LUI BOULATRUELLE

În după amiaza aceleiași zile de Crăciun din 1823, un om se plimba de multă vreme pe partea cea mai puțin umblată a bulevardului l'Hôpital din Paris. Omul făcea impresia cuiva care caută o locuință și părea că se oprește mai ales la casele cele mai modeste din această margine dărăpănată a mahalalei Saint-Marceau.

Se va vedea mai departe că omul acesta închirie în adevăr o cameră în cartierul acela singuratic.

După felul cum era îmbrăcat, ca și în toată făptura sa, era tipul a ceea ce s-ar putea numi cerșetorul cu purtări alese, mizeria cea mai mare combinată cu cea mai mare curățenie. Un amestec destul de neobișnuit, care insuflă inimilor înțeleghătoare-îndoitul respect pe care-l încercăm față de cineva foarte nevoiaș și față de cineva foarte demn. Purta o pălărie rotundă, uzată de tot și mult purtată, o redingotă foarte roasă, din postav gros, gălbui, culoare ce n-avea nimic ciudat pe vremea aceea, o vestă mare cu buzunare de formă veche, pantaloni negri, care deveniseră cenușii la genunchi, ciorapi negri de lână și pantofi groși cu cataramă de aramă. S-ar fi putut spune că e un fost preceptor de casă mare, întors din emigrație. După părul lui alb de tot, după fruntea zbîrcită, după buzele palide, după fața lui care arăta descurajare și silă de viață, părea să aibă peste șaiszeci de ani. După mersul lui hotărât, deși domol, după vigoarea neobișnuită întipărită în toate mișcărilor sale, i-ai fi dat cel mult cincizeci. Brazdele de pe fruntea lui erau la locul lor și aveau ceva atrăgător pentru cei ce l-ar fi privit cu luare-aminte.

Buzele i se strîngeau într-o cută ciudată, care părea să arate asprime, dar care se dovedea a fi modestie.

În adîncul privirii sale stăruia nu știu ce seninătate tristă. În mîna stîngă avea un pachet mic, legat într-o basma ; mîna dreaptă și-o sprijinea într-un fel de baston scos dintr-un gard viu. Bastonul fusese rotunjit cu destul meșteșug și nu era prea urît la înfățișare ; i se tăiaseră nodurile și i se făcuse, cu ceară roșie, o măciulie ca de mărgean ; era un toiag și părea un baston.

Pe bulevardul acesta trec puțini trecători, mai cu seamă iarna. Omul acesta, fără să lase să se vadă, părea totuși mai dornic să-i ocolească decît să-i caute.

Pe vremea aceea regele Ludovic al XVIII-lea se ducea aproape zilnic la Choisy-le-Roy¹. Era una din plimbările sale preferate. Aproape fără nici o abatere, pe la ora două, se putea vedea trăsura și cavalcada regală trecînd în goana mare pe bulevardul l'Hôpital.

Asta ținea loc de ceasornic și de orologiu săracimii din cartier, care zicea : „E ora două ; iată-l că se-ntoarce la Tuileries“.

Unii alergau, alții se aliniau ; pentru că trecerea unui rege provoacă totdeauna zarvă. De altminteri apariția și dispariția lui Ludovic al XVIII-lea făcea oarecare impresie pe străzile Parisului. Trecerea lui era cam grăbită, dar plină de maiestate. Acestui rege neputincios îi plăcea galopul ; neputînd să meargă, voia să alerge ; ologul acesta s-ar fi lăsat bucuros purtat ca fulgerul. Trecea liniștit și sever, străjuit de săbiile scoase din teacă. Trăsura lui greoaie, poleită pe de-a-ntregul cu fire mari de crin zugrăvite pe tăblii, uruia asurzitor. Abia aveai vreme să vezi cine-i într-însa. În colțul din fund, în dreapta, pe

¹ Orășel la sud-est de Paris, pe Sena.

niste perne îmbrăcate în atlas alb, se vedea o față lată, hotărîtă și rumenă, o frunte tînă cu părul dat pe spate și pudrat, după moda timpului, o privire mîndră, aspră și ascuțită, un zîmbet de cărturar, doi epoleți lați cu găietane ce fluturau pe o haină obișnuită, crucea sfîntului Ludovic, crucea Legiunii de onoare, placa de argint a sfîntului spirit, un pîntec respectabil și un cordon albastru, lat ; era regele. Cînd ieșea din Paris, își ținea pălăria cu pene albe pe genunchii înfășurați în jambiere englezești înalte ; cînd intra din nou în oraș, își punca pălăria pe cap, salutînd rar. Se uita cu răceală la popor, care-i răspundea la fel. Cînd a apărut pentru înțîia oară în cartierul Saint-Marceau, tot succesul lui s-a redus la această exclamație a unui mahalagiu către însoțitorul său : „Grăsunul ăsta reprezintă stăpînirea !“

Trecerea regulată a regelui, totdeauna la aceeași oră, era așadar evenimentul zilei pe bulevardul l'Hôpital.

Fără îndoială, trecătorul cu redingota galbenă nu era de prin partea locului și probabil nici din Paris, pentru că nu cunoștea amănuntul acesta. La ceasurile două, cînd trăsura regală, înconjurată de un escadron de gardă cu galoane de argint, ajunse în bulevard, după ce ocolise Salpêtrière¹, el păru surprins și aproape înspăimîntat. Era singur pe alee ; se ascunse repede după un colț al zidului împrejmuitor, ceea ce nu-l împiedică pe domnul duce d'Hâvré să-l zărească. Domnul duce d'Hâvré, în calitate de ofițer de serviciu în ziua aceea, ședea în trăsura în fața regelui. Îi spuse maiestății-sale : „Iată un individ cu o mutră cam suspectă !“ Polițiștii care mergeau înaintea cortegiului regal îl văzuseră și ei, și unul dintre

¹ Azil de bătrîne și spital de boli nervoase în sud-estul Parisului (malul stîng al Senei), întemeiat în secolul al XVII-lea în locul unei foste pulberării.

dinșii primi ordin să-l urmărească. Dar individul se înfundă în străduțele singuraticе ale cartierului și, cum ziua era pe sfârșite, agentul îi pierdu urma — cum se spunea într-un raport înaintat chiar în seara aceea domnului conte Anglès, ministru de stat și prefect al poliției.

Cînd omul cu redingota galbenă scăpă de sub urmărirea agentului, iuți pasul, întorcîndu-se totuși de cîteva ori spre a se încredința că nu mai era urmărit. La ceasurile patru și un sfert, adică pe înnoptate, trecea prin fața teatrului Porte-Saint-Martin, unde se reprezenta în ziua aceea *Cei doi ocnași*. Afișul, luminat de felinarele teatrului, îi atrase atenția, deoarece, cu toate că era grăbit, se opri să-l citească. În clipa următoare, ajunse în fundătura Planchette și intră la *Talerul de cositor*, unde se afla atunci biroul diligenței pentru Lagny. Diligența pleca la patru și jumătate. Caii erau înhamăți, iar călătorii chemați de către surugiul se urcau grăbiți pe scara înaltă de fier a trăsुरii.

Omul întreabă :

— Mai aveți vreun loc ?

— Unul singur, lîngă mine, pe capră, spuse vizitiul.

— Îl iau eu.

— Poftiți sus !

Totuși, înainte de-a pleca, surugiul se uită la hainele sărăcăcioase ale călătorului, apoi la pachetul lui atît de mic și-i ceru să plătească.

— Mergeți pînă la Lagny ? întreabă vizitiul.

— Da, zise omul.

Călătorul plăti pînă la Lagny.

Plecară. După ce trecură de barieră, surugiul încercă să intre în vorbă, dar călătorul nu răspundea decît în monosilabe. Surugiul se mulțumi atunci să fluiera și să-și înjure caii.

Surugiul se înfăşură în mantaua sa. Începea să fie frig. Omului părea că nu-i pasă. Trecură astfel prin Gourney şi prin Neuilly-sur-Marne.

Pe la ceasurile şase seara ajunseră la Chelles. Surugiul opri ca să lase puţin caii să răsuflă, în dreptul hanului căruţaşilor, care se află în vechile clădiri ale mînăstirii regale.

— Cobor aici ! spuse omul.

Îşi luă pachetul şi bastonul şi sări jos din trăsură. Peste o clipă se făcu nevăzut.

Nu intrase în han.

După cîteva minute, cînd trăsura porni spre Lagny, nu-l întîlniră pe uliţa principală din Chelles.

Surugiul se întoarse spre ceilalţi călători :

— Omul ăsta nu-i de prin partea locului, fiindcă nu-l cunosc. Pare că n-ar avea o leţcaie şi totuşi nu se uită la bani ; plăteşte pînă la Lagny şi se dă jos la Chelles. E noapte, casele sînt încuiate, nu intră în han, şi nu mai dăm de loc de el. Parc-a intrat în pămînt !...

Omul nu intrase în pămînt, ci străbătuse repede, pe întuneric, uliţa cea mare din Chelles ; pe urmă o apucase la stînga, înainte de-a ajunge la biserică, pe drumul vicinal, care duce la Montfermeil, ca cineva care ar fi cunoscut locurile şi care ar mai fi trecut pe acolo.

Porni iute pe drumul acela. În punctul unde el se încrucişează cu vechiul drum, străjuit de pomi, care merge de la Gagny la Lagny, auzi paşii unor trecători. Se ascunse repede într-un şanţ şi stătu acolo pînă ce oamenii care treceau se îndepărtară. De altminteri, paza asta era de prisos, deoarece, după cum am mai spus, era o noapte foarte întunecoasă de decembrie. Abia se vedeau cîteva stele pe cer.

De-acolo începea urcușul colinei. Omul n-o mai apucă pe drumul spre Montfermeil, ci o luă la dreapta peste câmp și se îndreptă cu pași mari spre pădure.

Cînd ajunsese în pădure, își încetini pasul și începu să se uite cu băgare de seamă la toți copacii, înaintînd pas cu pas, parc-ar fi căutat și urmat un drum tainic, cunoscut numai de el. La un moment dat, păru că s-a rătăcit și stătu locului, nehotărît. În cele din urmă, tot dibuind încoace și-ncolo, ajunsese într-o poiană unde se afla o movilă de bolovani albicioși. Se apropie repede de acești bolovani și-i cercetă cu luare-aminte în întunericul nopții, ca și cum i-ar fi trecut în revistă. La cîtiva pași de grămada de bolovani se afla un copac înalt, plin de umflăturile acelea care sînt un fel de negi ai regnului vegetal. Se duse la copac și-i pipăi scoarța cu mîna, vrînd parcă să recunoască și să numere toți negii.

În fața acestui copac, care era un frasin, se afla un castan bolnav care se cojea și care fusese bandajat cu o bucată de tablă bătută în cuie. Se ridică în vîrfurile picioarelor și pipăi această bucată de tablă.

Pe urmă bătu de cîteva ori cu piciorul locul dintre copac și bolovani, ca și cum ar fi vrut să se încredințeze că pămîntul n-a fost răscolit de curînd.

Apoi se uită de jur împrejur și o porni din nou prin pădure.

Era omul care o întîlni pe Cossette.

Mergînd prin hățîș spre Montfermeil, zări umbra aceea mică mișcîndu-se și gemînd, punînd jos o povară, apoi ridicînd-o din nou și pornind mai departe. Se apropie și băgă de seamă că era un copilăș care ducea o găleată mare cu apă. Veni atunci lîngă copil și apucă în tăcere toarta găleții.

COSETTE ȘI NECUNOScutul LAOLALTA, ÎN UMBRĂ

Așa cum am spus, Cosettei nu-i fu frică.

Omul începu să-i vorbească. Avea o voce gravă și joasă.

— Duci ceva prea greu pentru tine, fetițo !

Cosette își ridică fruntea și răspunse :

— Da, domnule.

— Dă-o încoa, continuă omul. Am să ți-o duc eu.

Cosette lăsă găleata din mână. Omul începu să meargă alături de ea.

— E într-adevăr foarte grea, spuse el printre dinți. Apoi adăugă : Cîți ani ai, mititico ?

— Opt ani, domnule.

— Și vii de departe ?

— De la izvorul din pădure.

— Și te duci departe ?

— La mai bine de un sfert de oră de aici.

Omul rămase o clipă tăcut, apoi spuse deodată :

— Va să zică, n-ai mamă ?

— Nu știu, răspunse fetița. Apoi adăugă, mai înainte ca omul să fi avut timp să continue : Nu cred. Ceilalți au. Eu nu am. Și după o pauză, urmă : Cred că n-am avut niciodată.

Omul se opri, lăsă găleata jos, se aplecă și-și puse amîndouă mîinile pe umerii fetiței, silindu-se s-o privească și să-i vadă fața în întuneric. Chipul slab și firav al Cosettei se desena vag în lumina stinsă și vînată a cerului.

— Cum te cheamă ? rosti omul.

— Cosette.

Omul fu parcă străbătut de un curent electric. O privi iar, apoi își luă mîinile de pe umerii Cosettei, apucă găleata și porni din nou. După o clipă, întrebă :

- Unde locuiești tu, fetișo ?
- La Montfermeil, dacă știți unde e.
- Într-acolo mergem ?
- Da, domnule.

Omul mai făcu o pauză și începu iar :

— Cine te-a trimis la ora asta să aduci apă din pădure ?

— Doamna Thénardier.

Omul urmă cu un glas pe care se silea să-l facă nepăsător, dar în care se simțea cu toate astea un tremur neobișnuit :

— Și ce face doamna Thénardier asta ?

— E stăpîna mea, spuse fetișă. Ține hanul.

— Hanul ? întrebă omul. Ei bine, am să trag acolo la noapte. Du-mă acolo.

— Acolo mergem, spuse fetișă.

Omul umbla destul de repede. Cosette se ținea de el fără greutate. Nu mai simțea oboseala. Din timp în timp își ridica ochii spre el cu un fel de liniște și încredere nespusă. Nu o învățase niciodată nimeni să se îndrepte spre providență și să se roage. Simțea cu toate astea în ea ceva care semăna cu nădejdea, cu bucuria, și care se îndrepta spre cer.

Trecuseră cîteva minute. Omul continuă :

— Doamna Thénardier n-are servitoare ?

— Nu, domnule.

— Ești singură acolo la ea ?

— Da, domnule.

Din nou se făcu tăcere. Cosette ridică glasul :

— Adică mai sînt două fetișe.

— Care fetișe ?

— Ponine și Zelma.

Fetișă simplifica în felul acesta numele romanțioase, scumpe doamnei Thénardier.

— Cine sînt Ponine și Zelma ?

— Sînt domnişoarele doamnei Thénardier. Fetele ei, cum s-ar spune.

— Şi astea ce fac ?

— Ah, spuse fetiţa, au păpuşi frumoase, lucruri care strălucesc ca aurul, fel de fel... Se joacă, se distrează.

— Toată ziua ?

— Da, domnule.

— Şi tu ?

— Eu muncesc.

— Toată ziua ?

Fetiţa ridică ochii mari, în care era o lacrimă nevăzută din pricina nopţii şi răspunse blînd :

— Da, domnule. Urmă, după un răspuns : Uneori, după ce-am isprăvit treaba, şi dacă vor ei, mă joc şi eu.

— Şi cum te joci ?

— Aşa cum pot. Mă lasă. Numai că n-am jucării multe. Ponine şi Zelma nu mă lasă să mă joc cu păpuşile lor. N-am decît o săbiuţă de plumb, uite atît de mică.

Fetiţa îşi arată degetul cel mic.

— Şi care nu taie ?

— Ba da, domnule, taie salată şi capetele de muşte.

Ajunseră în sat. Cosette îl călăuzi pe străin de-a lungul străzilor. Trecură prin faţa brutăriei, dar Cosette nu se mai gîndi la pîinea pe care trebuia s-o cumpere. Omul încetase de a mai pune întrebări şi se cufundase acum într-o tăcere posomorîtă. După ce trecură de biserică, omul văzu tarabe înjghebate în stradă şi o întrebă pe Cosette :

— E zi de bîlci ?

— Nu, domnule, azi e Crăciunul.

Cînd se apropiară de han, Cosette îi atinse mîna cu sfială.

— Domnule !

- Ce e, fetiço ?
 - Uite, am ajuns aproape de casă.
 - Ei, și ?
 - Vreți să mă lăsați acum să-mi iau găleata ?
 - De ce ?
 - Păi, dacă o să vadă doamna că mi-a dus-o alt-cineva o să mă bată.
- Omul îi dădu înapoi găleata. După o clipă erau în fața cârciumii.

VIII

NEAJUNSUL DE A GĂZDUI UN SĂRAC CARE POATE CA E BOGAT

Cosette nu se putu opri să arunce o privire spre păpușa cea mare, care încă mai era expusă în prăvălia cu jucării, apoi bătău în ușă. Aceasta se deschise și doamna Thénardier apărui cu o luminare în mână :

— Aha, tu ești, netrebnico ! Slavă Domnului, nu te-ai grăbit ! Ai căscat gura, javră !

— Doamnă, spuse Cosette tremurînd, uite un domn care vrea o odaie.

Doamna Thénardier își înlocui repede mura posacă printr-o strîmbătură binevoitoare, schimbare caracteristică hangiiilor, și-l căută din ochi, cu lăcomie, pe noul venit.

— Dumneavoastră sînteți ? spuse ea.

— Da, doamnă, răspunse omul, ducînd mîna la pălărie.

Călătorii bogați nu sînt atît de politicoși. Gestul ăsta, hainele și bagajul străinului, pe care doamna Thénardier le inspectă dintr-o aruncătură de ochi, făcură să i se topească strîmbătura binevoitoare de pe

față și să apară din nou în locul ei expresia posacă.
Urma cu o voce seacă :

— Intră, omule !

„Omul” intră.

Doamna Thénardier îi mai aruncă o privire, îi cercetă mai ales redingota jerpelită de tot și pălăria găurită, ceru apoi părerea bărbatului ei cu o mișcare din cap, o strîmbătură din nas și o clipire din ochi. Bărbatu-său, care continua să bea înainte cu căruțașii, îi răspunse prin acea mișcare imperceptibilă a degetului arătător, care, întărită cu încrețitura buzelor înseamnă în asemenea cazuri : „Pîrlit de-a binelea”. Doamna Thénardier rosti atunci cu voce tare :

— Ei, omule, îmi pare foarte rău, dar vezi că nu mai am loc.

— Puneți-mă unde vreți, spuse omul, în pod, în grajd. Am să plătesc ca pentru o odaie.

— Doi franci !

— Doi franci. Fie !

— S-a făcut.

— Doi franci ! spuse încet un căruțaș doamnei Thénardier. Dar nu costă decît un franc.

— Pentru el e doi, răspunse doamna Thénardier, la fel. Nu găzduiesc calici cu mai puțin.

— E adevărat, adăugă cu blîndețe bărbatu-său. Oameni de soiul ăsta nu fac cinste casei.

Între timp, după ce-și lăsase pachetul și bățul pe o bancă, omul se așezase la o masă pe care Cosette se grăbise să pună o sticlă de vin și un pahar. Negustorul care-i ceruse găleata cu apă, se dusesse el singur s-o ducă afară calului. Cosette își luase locul sub masa de bucătărie și lucrul.

Omul, care abia își muiase buzele în paharul cu vin pe care și-l turnase, se uita la copil cu o atenție ciudată.

Cosette era urâtă. Dacă ar fi fost fericită, poate că ar fi fost drăguță. Am schițat mai înainte chipul ei mic și întunecat. Cosette era slabă și gălbejită ; avea aproape opt ani, dar i-ai fi dat cu greu șase. Ochii ei mari, cufundați într-un fel de umbră adâncă, erau aproape stinși de atîta plîns. Colțurile gurii aveau acea linie aplecată a fricii zilnice, pe care o au condamnații și bolnavii fără scăpare. Mîinile îi erau așa cum ghicise maică-sa, „mîncate de degerături”. Focul care o lumina în clipa aceea îi scotea mai mult la iveală oasele și făcea să pară și mai cumplită slăbiciunea. Pentru că tremura totdeauna de frig, luase obiceiul să-și strîngă genunchii unul lîngă altul. Îmbrăcămintea ei nu era decît o zdreanță, care vara ți-ar fi făcut milă, iar iarna te îngrozea.

N-avea pe ea decît pînză găurită, nici un petic de lînă. Ici-colo i se vedea pielea și peste tot se puteau observa vînațiile care însemnau locurile unde o lovise doamna Thénardier. Picioarele goale îi erau roșii și slăbănoage. Scobitura claviculelor îi făcea milă. Toată făptura acestui copil, felul său de-a fi, înfățișarea, glasul, pauzele dintre un cuvînt și altul, privirea, tăcerea, cea mai mică mișcare, arătau și tălmăceau un singur gînd : teama.

Teama pusese stăpînire pe ea ; era, ca să spunem așa, învăluită în teamă ; teama îi strîngea coatele de șolduri, îi ascundea călcîiele sub fustă, o făcea să ocupe cît mai puțin loc cu puțință, n-o lăsa să răsuflă decît atît cît avea neapărat nevoie și ajunsese să fie ceea ce am putea numi „firescul ei”, care nu putea să se schimbe, ci numai să crească. În fundul ochilor ei era un ungher uimit, unde se ascundea groaza.

Teama asta era atît de mare, încît după ce sosise, așa udă cum era, Cosette nu îndrăznise să meargă să se usuce la foc, ci se pusese tăcută pe lucru.

Căutătura acestui copil de opt ani era de obicei atît de posomorîtă și uneori atît de tragică, încît părea în unele clipe că era pe cale să se preschimbe într-o tîmpită sau într-un demon.

Am spus că nu știuse niciodată ce înseamnă să se roage și că niciodată nu pusese piciorul într-o biserică.

„Ce, am eu vreme ?” spunea Thénardiera.

Omul în redingotă galbenă nu o slăbea din ochi pe Cosette.

— Na, că uitasem ! Unde e pîinea ? strigă deodată Thénardiera.

Ca de obicei, cînd doamna Thénardier ridica glasul, Cosette ieși repede de sub masă. Uitase cu totul de pîine. Se folosi de vicleșugul copiilor care sînt totdeauna cu frica în sîn. Minți.

— Brutăria era închisă, doamnă.

— Trebuia să bați la ușă.

— Am bătut, doamnă.

— Ei, și ?

— N-a deschis.

— Am să aflu eu mîine dacă e adevărat, spuse doamna Thénardier, și dacă minți, am să-ți arăt eu ție ! Pînă una-alta, ia dă-mi cele șaptezeci și cinci de centime.

Cosette își vîrî mîna în buzunarul șorțului și se înverzi. Moneta de șaptezeci și cinci de centime nu mai era acolo.

— Hai, rosti doamna Thénardier. N-auzi ?

Cosette își întoarse buzunarul pe dos, dar n-o găsi. Ce se întîmplase oare cu moneta aceea ? Biata fetiță nu putu să scoată o vorbă. Împietrise.

— Nu cumva ai pierdut banii ? urlă doamna Thénardier. Sau ai de gînd să mi-i furi ?

Spunînd aceasta, întinse mîna spre un gîrbaci, care era agățat de vatră.

Gestul acesta temut îi dădu din nou Cosettei putere să strige :

— Iertare ! Doamnă ! Doamnă ! N-am să mai fac !
Doamna Thénardier luă gîrbaciul din cui.

Omul cu redingotă galbenă se scotocise între timp prin buzunarul vestei, fără să-l vadă cineva. De altfel, călătorii ceilalți beau, jucau cărți și nu se mai uitau în jurul lor.

Cosette se ghemuia înspăimîntată în colțul de lîngă vatră, încercînd să-și ferească și să-și ascundă mîinile și picioarele goale. Thénardiera ridică brațul.

— Iertați-mă, doamnă, spuse omul, dar acum cîteva clipe am văzut căzînd ceva din buzunarul șorțului fetei. A alunecat pe aici. Poate că e asta. Se aplecă, prefăcîndu-se o clipă că se uită pe jos, după ceva. Întocmai. Iată ! urmă el, ridicîndu-se.

Și-i întinse doamnei Thénardier o monedă de argint.

— Da, asta e, spuse ea.

Nu era aceeași, pentru că era o monedă de un franc, dar doamna Thénardier se bucura de cîștig. Puse banul în buzunar și se mărgini să-i arunce fetei o privire sălbatică, spunîndu-i :

— Vezi să nu ți se mai întîmple și altă dată !

Cosette se întoarse în ceea ce doamna Thénardier numea „culcușul“ ei ; și ochii fetei, mari, ațintiți asupra călătorului necunoscut, căpătără o expresie pe care n-o mai avuseseră niciodată. Nu era deocamdată decît o mirare naivă, dar în care se amesteca și un fel de încredere plină de uimire.

— Nu vrei să mînfci ? îl întrebă doamna Thénardier pe călător.

Acesta nu răspunse. Părea pierdut în gînduri.

— Cine mai e și omul ăsta ? mormăi ea printre dinți. Cine știe ce sărac lipit e ! N-are parale nici că să mînfce. O să-mi plătească cel puțin odaia ?

Tot e bine că nu s-a gîndit să fure banii de pe jos.
În acest timp, ușa se deschise și intrară Éponine și Azelma.

Erau două fete, cu adevărat drăguțe, pîrînd mai degrabă orășence decît țărance, încîntătoare, una cu coade castanii, lucioase, cealaltă cu coade negre, care-i cădeau pe spate, vioaie amîndouă, curate, durdulii, rumene și sănătoase, o plăcere să le privești. Erau îmbrăcate călduros, dar cu atîta grijă pîrintească, încît grosimea stofei nu strica întru nimic gingășia cu care erau croite rochiile. Se ținuse seama de iarnă, fără a se uita de primăvară. Fetele astea răspîndeau lumină. Pe lîngă asta, erau ca niște domnițe. În felul cum erau dichisite, în veselia lor, în zgomotul pe care-l făceau, se vedea că sînt stăpîne. De cum intrară, Thénardiera spuse pe un ton de ceartă, dar care era în realitate plin de dragoste :

— Ei, iată-vă și pe voi !

Le luă apoi pe genunchi, una după alta, le mîngîie părul, le potrivea funda și le dădu drumul, în sfîrșit, cu acel fel dragăstos de a le zgîlțîi, care e numai al mamelor, rostind :

— Vai, ce înzorzonate sînt !

Se așezară amîndouă la gura vetrei. Aveau o păpușă pe care o învîrteau și o suceau pe genunchi, cu tot felul de ciripiri vesele. Din timp în timp, Cosette își ridica ochii de pe împletitură și cu un aer lugubru le privea cum se joacă.

Éponine și Azelma nu se uitau la Cosette. Pentru ele nu era mai mult decît un cîine. Fetele astea trei n-aveau împreună nici douăzecișipatru de ani, dar reprezentau, de pe acum, toată societatea omească ; de o parte invidia și de alta disprețul.

Deși păpușa surorilor Thénardier era foarte veche, ponosită și spartă pe alocuri, Cosettei i se părea, cu toate astea, minunată, pentru că nu avusese în viața

ei o păpușă — „o păpușă adevărată“ — ca să folosim expresia pe care o vor pricepe toți copiii.

Thénardiera, care umbla încoace și încolo prin sală, văzu deodată că micuța Cosette, în loc să lucreze, își pierde vremea uitându-se la fetițele care se jucau.

— Te-am prins! strigă ea. Așa-ți vezi tu de treabă? Am să te fac cu să lucrezi cu câteva nuiiele pe spinare!

Străinul, fără să se ridice de pe scaun, se întoarce spre doamna Thénardier:

— Ei, doamnă! spuse el zîmbind cu un aer aproape sfios. Lăsați-o să se joace!

Dacă o astfel de dorință ar fi venit din partea unui călător care ar fi mâncat o bucată de friptură, ar fi băut la masă două sticle de vin și n-ar fi avut aerul unui sărac lipit, ea ar fi fost o poruncă. Dar Thénardiera nu crezu nimerit să îngăduie ca un om cu asemenea pălărie să aibă o dorință și ca un om cu o astfel de redingotă să vrea ceva, așa că răs-punse acru:

— Trebuie să muncească pentru că mănîncă. N-o hrănesc ca să nu facă nimic.

— Și ce are de făcut? urmă străinul cu glasul acela blînd, care nu se potrivea de loc cu îmbrăcămîntea lui de cerșetor și cu umerii lui de hamal.

Doamna Thénardier binevoi să-i răspundă:

— Ciorapi, mă rog. Ciorapi pentru fetele mele care n-au, ca să zic așa, și umblă cu picioarele goale.

Omul privi picioarele goale și roșii ale Cosettei și urmă:

— Cînd o să isprăvească perechea asta de ciorapi?

— Păi mai are vreo trei sau patru zile, leneșa asta!

— Și cît poate să coste perechea asta de ciorapi cînd va fi gata?

Doamna Thénardier îi aruncă o privire disprețuitoare :

— Cel puțin un franc jumătate.

— Ai da-o pentru cinci franci ? Întrebă omul.

— Ce naiba ! strigă hohotind de râs un căruțaș care asculta. Cinci franci ! Cred și eu ! Cinci piese !

Thénardier socoti nimerit să ia și el cuvântul.

— Da, domnule, dacă așa ți se năzare, îți vom da perechea asta de ciorapi pentru cinci franci. Nu obișnuim să refuzăm nimic călătorilor.

— Ar trebui s-o plățiți îndată, spuse Thénardiera în felul ei scurt și hotărât.

— Cumpăr perechea asta de ciorapi, spuse omul, și, adăugă el, scoțind din buzunar o monedă de cinci franci pe care o puse pe masă, o plătesc. Apoi, întorcându-se spre Cosette : Acum ceea ce lucrezi tu acolo e al meu. Joacă-te, fetițo !

Căruțașul fu atât de mișcat de moneda de cinci franci, încît își lăsă paharul deoparte și dădu fuga s-o vadă.

— Și totuși așa e ! strigă el privind-o cu atenție. O patacă adevărată ! Și nu e falsă !

Thénardier se apropie și-și puse liniștit moneda în buzunarul vestei.

Thénardiera n-avea nimic de spus. Își mușcă buzele și fața ei luă o expresie plină de ură.

Cosette tremura. Îndrăzni să întrebe :

— E adevărat, doamnă, că pot să mă joc ?

— Joacă-te ! spuse doamna Thénardier cu o voce groaznică.

— Mulțumesc, doamnă ! șopti Cosette.

Pe cînd îi mulțumea din gură doamnei Thénardier, îi mulțumea din suflet călătorului.

Thénardier se puse pe băutură mai departe. Nevastă-sa îi suflă la ureche :

— Cine-o fi omul ăsta în galben ?

— Am văzut, spuse Thénardier foarte demn, milionari care purtau asemenea redingote.

Cosette își lăsase ciorapul deoparte, dar nu ieșise din culcușul ei. Cosette se mișca întotdeauna cît putea mai puțin. Luase dintr-o cutie de la spatele ei cîteva petice și săbiuța ei de plumb.

Éponine și Azelma nu erau de loc atente la cele ce se petreceau. Săvîrșiseră tocmai o operație foarte importantă : puseseră mîna pe pisică. Aruncaseră păpușa pe jos și Éponine, care era cea mai mare, înfășă pisicuța cu tot felul de zdrențe și petice roșii și albastre, cu toate că animalul miorlăia și se zbătea. Pe cînd se îndeletnicea cu treaba asta importantă și grea, îi spunea sorei sale, pe acel ton drăgălaș și gingaș al copiilor, a cărui grație, la fel cu strălucirea de pe aripile fluturilor, se ia atunci cînd vrei s-o fixezi.

— Vezi tu, surioară, păpușa asta e mai caraghioasă ca ailaltă. Mișcă, țipă, e caldă. Haide, surioară, să ne jucăm cu ea. O să fie fetița mea. Eu am să fiu cucoană. Am să vin să te văd și tu ai să te uiți la ea. Încetul cu încetul ai să-i vezi mustățile și ai să te miri. După asta ai să-i vezi urechile, după asta ai să-i vezi coada și ai să te miri. Tu ai să-mi spui : „Vai, Doamnă !“ și eu am să-ți răspund : „Da, doamnă, am o fetiță care e așa. Așa sînt fetițele din ziua de azi“.

Azelma o ascultă pe Éponine, încîntată.

Între timp, cei ce băuseră începuseră să cînte un cîntec desuheat, de care rîdeau de se cutremura tavanul. Thénardier îi îndemna și cînta cu ei.

Ca păsările care își fac cuib cu orice, copiii își fac o păpușă din orice. Pe cînd Éponine și Azelma înfășau pisica, Cosette de asemenea își înfășă săbiuța. După ce isprăvi, o culcă pe braț și-i cîntă încetișor, ca s-o adoarmă.

Păpușa e una din nevoile cele mai mari și totodată unul din cele mai încântătoare instincte ale copilăriei unei femei. Tot viitorul femeii e aici, în a îngriji, a înveșmînta, a găti, a îmbrăca, a dezbrăca, a îmbrăca din nou, a învăța, a certa nițel, a legăna, a dezmierda, a adormi și a-și închipui că un lucru oarecare e cineva. Tot visînd și gîndind, croind mici veșminte și scutece, cosînd rochițe, bluze, pieptărase, copilul se preschimbă în fetiță, fetița în fată, fata în femeie. Primul ei copil e continuarea ultimei păpuși.

O fetiță fără păpușă e aproape tot atît de nenorocită și tot atît de nesuferită ca o femeie fără copii.

Așadar, Cosette își făcuse o păpușă din săbiuță.

Thénardiera se apropiase de „omul în galben“.

„Bărbatul meu are dreptate, își spuse ea, poate că e domnul Laffitte. Sînt unii bogați așa de poznași !“

Se așeză la masa lui.

— Domnule... spuse ea.

La cuvîntul „domnule“ bărbatul se întoarse. Doamna Thénardier nu-i spusese pînă atunci decît „omule“.

— Domnule, urmă ea luîndu-și un aer dulceag, care era și mai supărător decît aerul fioros, vezi dumneata, vreau și eu ca fetița să se joace, nu mă împotrivesc, dar asta merge o dată, pentru că ai fost dumneata mărinimos. Dar vezi, asta n-are nimic al ei. Trebuie să muncească.

— Fetița nu e, deci, a dumitale ? întrebă omul.

— Ah, pentru Dumnezeu, nu, domnule ! E un copil sărac, pe care l-am strîns de pe drumuri, așa, din omenie. E un copil tîmpit. Are, cu siguranță, apă la cap. Cum vezi, are capul mare. Facem și noi ce putem pentru ea, că nici noi nu sîntem bogați. Degeaba am scris la ea acasă, că de șase luni nu ne răspunde nimeni. Îmi închipui că maică-sa a murit.

— Ah ! spuse omul și căzu din nou pe gânduri.

— Nu era mare lucru de capul maică-si, adăugă Thénardiera. Și-a părăsit copilul.

În timpul acestei conversații, Cosette, ca și cum ar fi fost înștiințată de un instinct că se vorbea de ea, n-o slăbise din ochi pe doamna Thénardier. Asculta vag. Prindea ici-colo cîteva cuvinte.

Cei de la mese, aproape beți cu toții, repetau refrenul lor nerușinat, cu o veselie sporită. Era un cîntec de beție, în care erau amestecați fecioara Maria și copilul Isus. Thénardiera se dusesse să facă și ea puțin haz. Sub masă, Cosette privea focul care se răsfrîngea în privirea ei fixă ; începuse din nou să legene scutecele pe care le făcuse, și, pe cînd le legăna, cînta încetișor : „Mama mea a murit ! Mama mea a murit ! Mama mea a murit !“

În urma rugăminților repetate ale gazdei, omul în galben, „milionarul“, primi în sfîrșit să mănînce.

— Ce dorește domnul ?

— Pîine și brînză, spuse omul.

„E cu siguranță un pîrlit !“ își zise Thénardiera.

Bețivii cîntau mai departe cîntecul lor, iar sub masă fetița și-l cînta pe-al ei.

Cosette se opri deodată. Se întoarse și zări păpușa fetițelor doamnei Thénardier pe care o părăsiseră pentru pisică și o puseseră jos la cîțiva pași de masa de bucatărie.

Dădu atunci drumul săbiuței înfășate, care n-o mai mulțumea decît pe jumătate, și își plimbă încet privirile de jur împrejurul încăperii. Doamna Thénardier vorbea în șoaptă cu bărbatul ei și numărau banii. Ponine și Zelma se jucau cu pisica, iar călătorii mîncău, sau beau, sau cîntau, așa că nici o privire nu era îndreptată asupra ei. N-avea nici o clipă de pierdut. Ieși de sub masă, tîrîndu-se pe brînci, se mai încredință o dată că nu o pîndea nimeni, apoi se

strecură cu repeziciune pînă la păpușă și o apucă. După o clipă era la locul ei. Pe jos, nemișcată, întoarsă așa fel încît păpușa pe care o ținea în brațe să fie în umbră. Fericirea de a se juca cu o păpușă era atît de rară pentru ea, încît avea toată violența unei voluptăți.

N-o văzuse nimeni, afară de călătorul care-și mîncă pe îndelete cina lui săracă.

Bucuria asta ținu aproape un sfert de ceas.

Dar, cu toată grija pe care o avusese, Cosette nu băgă de seamă că un picior al păpușii se vedea și că era luminat puternic de focul din vatră. Piciorul acesta trandafiriu și luminos ce ieșea din umbră izbi cu putere privirea Azelmei, care-i spuse Époninei :

— Ia te uită, surioară !

Cele două fete se opriră uluite. Cosette îndrăznise să ia păpușa !

Éponine se ridică și, fără să lase din mînă pisica, merse spre maică-sa și începu s-o tragă de fustă.

— Lasă-mă în pace ! spuse mama. Ce vrei de la mine ?

— Mamă, spuse fetița, ia te uită !

Și o arătă cu degetul pe Cosette.

Cosette, care era plină de tainica ei fericire, nu vedea și nu auzea nimic.

Fața doamnei Thénardier luă acea înfățișare deosebită, care la unele femei, numite tocmai de aceea scorpii, se alcătuieste din amestecul cumplitului cu nimicurile vieții.

De data asta mîndria rănită îi biciuia și mai mult mînia. Cosette întrecuse orice măsură ; Cosette se atinsese de păpușa „domnișoarelor”.

O împărăteasă care ar vedea pe un mușic gătit cu marele cordon albastru al împărătescului ei fecior n-ar avea o altă înfățișare. Strigă cu un glas răgușit de supărare :

— Cosette !

Cosette tresări ca și cum s-ar fi cutremurat pământul sub ea și se întoarce.

— Cosette ! repetă Thénardiera.

Cosette luă păpușa și o puse pe jos cu un fel de evlavie deosebită, amestecată cu deznădejde. După asta, fără s-o slăbească din ochi, își împreună mâinile și, ceea ce e îngrozitor de spus pentru un copil de vîrsta ei, și le frînse de disperare, apoi făcu ceea ce nici una din emoțiile zilei, pierderea banilor, nici amenințarea cu gîrbaciul, nici cuvintele acelea întunecate pe care le auzise de la Thénardiera, n-o hotărîseră s-o facă : plînse, izbucni în hohote.

Călătorul se ridică în picioare :

— Ce s-a întîmplat ? o întrebă el pe doamna Thénardier.

— Nu vezi ? îi spuse doamna Thénardier, arătînd cu degetul corpul delict care zăcea la picioarele Cosettei.

— Ei bine, și ce-i cu asta ? urmă omul.

— Nespălata asta, răspunse Thénardiera, și-a îngăduit să pună mîna pe păpușa copiilor !

— Atîta gălăgie pentru un fleac ! spuse omul. Ei, și ce e dacă se joacă cu păpușa asta ?

— A atins-o cu mîinile ei murdare ! urmă Thénardiera. Cu mîinile ei scîrboase...

Cosette începu să plîngă și mai tare.

— Să taci din gură ! strigă doamna Thénardier.

Omul se duse drept la ușă, o deschise și ieși. Cum plecă, Thénardiera se folosi de lipsa lui pentru a-i da pe sub masă, Cosettei, un picior, care o făcu pe fetiță să urle.

Ușa se deschise și omul apărură din nou. Ținea în mîini păpușa cea minunată despre care am vorbit, și pe care toți țîncii din sat o priveau cu încîntare,

încă de dimineață. O puse în picioare în fața Cosettei ;
îi spuse :

— Uite, e pentru tine.

Se vede că de mai bine de o oră, de cînd era acolo, căzut pe gânduri, zărise în chip nelămurit prăvălia cu jucării, atît de frumos luminată de lampioane și lumînări, încît strălucea prin fereastra cîrciumii ca un far.

Cosette ridică ochii. Îl văzu pe omul care venea cu păpușa spre ea, ca și cum ar fi văzut venind soarele, auzi cuvintele astea nemaipomenite : „E pentru tine !“ se uită la el, se uită la păpușă, apoi se dădu înapoi încet și se trase mai adînc sub masă, lîngă zid.

Nu mai plîngea, nu mai țipa ; părea că nici nu mai îndrăznește să răsufle.

Thénardiera, Éponine și Azelma stăteau nemișcate ca niște stane de piatră. Chiar și cei de la mese ră-măseseră pironiți locului. În toată cîrciuma se fă-cuse o tăcere solemnă.

Thénardiera, împietrită și mută, începea să facă iar presupuneri : „Cine o fi bătrînul ? O fi un sărac ? O fi un milionar ? Poate și una și alta, adică un hoț“.

Fața bărbatului ei căpătă acea cută expresivă care accentuează trăsăturile chipului omenesc ori de cîte ori instinctul cel mai tare apare în toată puterea lui animalică. Cîrciumarul măsură din ochi, rînd pe rînd, păpușa și călătorul ; părea că-l adulmecă pe omul acela, așa cum ar fi adulmecat o pungă cu bani. Dar asta nu ținu decît o clipă. Se apropie de femeie și-i spuse încet :

— Chestia aia costă cel puțin treizeci de franci. Nu-i de glumit ! Să ne punem în patru labe în fața lui.

Firile grosolane se aseamănă cu firile naive, pen-tru că nici unele, nici altele, nu știu să treacă trep-tat de la un sentiment la altul :

— Ei, Cosette, spuse Thénardiera cu o voce care se voia blîndă, dar care era făcută din acea miere acră a femeilor afurisite, nu-ți iei păpușa ?

Cosette se încumetă să iasă din viziuna ei.

— Mica mea Cosette, grăi Thénardier cu o voce mîngîioasă, domnul ți-a dat o păpușă. Ia-o ! E a ta !

Cosette se uită la păpușa cea minunată cu un fel de groază. Fața îi era încă plină de lacrimi, dar ochii începuseră să i se umple, ca cerul la revărsatul zorilor, de razele ciudate ale bucuriei. Ceea ce simțea în clipa aceea era cam ceea ce ar fi simțit dacă i-ar fi spus cineva deodată : „Fetițo, ești regina Franței !“

I se părea că dacă s-ar atinge de păpușă, păpușa ar străfulgera-o.

Ceea ce era de altfel adevărat într-o oarecare măsură, pentru că își spunea că doamna Thénardier ar certa-o și ar bate-o.

Cu toate astea, ispita birui. Sfîrși prin a se apropia și murmură sfioasă, întorcîndu-se spre doamna Thénardier :

— Am voie, doamnă ?

Nici un cuvînt n-ar ști să zugrăvească înfățișarea ei, în același timp deznădăjduită, îngrozită și încîntată.

— Pentru Dumnezeu ! rosti Thénardiera. E a ta. Doar ți-a dat-o domnul.

— E adevărat, domnule ? întrebă Cosette. E adevărat ? E a mea, doamnă ?

Străinul avea ochii parcă plini de lacrimi. Părea să fie atît de mișcat, încît nu vorbea ca să nu plîngă. Făcu Cosettei un semn cu capul și puse mînuța păpușii „doamnă“ în mînuța ei.

Cosette își trase repede mîna, ca și cum mîna „doamnei“ ar fi ars-o, și începu să se uite în jos. Sîntem siliți să adăugăm că în clipa aceea scosese

limba din gură de un cot. Deodată se întoarse și apucă păpușa cu putere.

— Am s-o botez Catherine, spuse ea.

Fu ciudată clipa în care zdrențele Cosettei întâlneau și îmbrățișară panglicile și muselina fragedă și trandafirie a păpușii.

— Doamnă, urmă ea, pot s-o pun pe un scaun ?

— Da, copila mea, răspunse Thénardiera.

Acum Éponine și Azelma se uitau cu invidie la Cosette. Le venise rîndul.

Cosette o puse pe Catherine pe un scaun, se așeză pe jos, în fața ei și rămase acolo, nemișcată, fără să scoată o vorbă, într-o atitudine de extaz.

— Joacă-te, Cosette ! spuse străinul.

— O ! mă joc, răspunse fetița.

În clipa aceea, străinul, necunoscutul acesta, care părea că e providența venită în vizită la Cosette, era urît de Thénardiera mai mult decît orice pe lume. Trebuia totuși să se stăpînească. Trecuse prin mai multe emoții decît putea să rabde, cu toate că, tot străduindu-se să-și imite soțul în toate celea, era obișnuită cu prefăcătorie. Se grăbi să-și trimită fetele la culcare, apoi ceru omului în galben „îngăduința“ de-a o trimite și pe Cosette „care s-a ostenit destul astăzi“, adăugă ea cu un aer părintesc. Cosette plecă să se culce, ducînd-o în brațe pe Catherine.

Din cînd în cînd, doamna Thénardier se ducea în celălalt capăt al sălii, unde era bărbatu-său, „ca să-și ușureze sufletul“, spunea ea. Schimba cu el cîteva cuvinte, cu atît mai furioase cu cît nu îndrăzneau să le rostească tare :

— Dobitoc bătrîn ! Ce-o fi în scăfîrlia lui ? Vine să ne încurce. Vrea s-o vadă pe jivina aia mică jucîndu-se ! Auzi, să-i dea păpuși ! Să-i dea păpuși de patruzeci de franci unei jigodii pe care aș da-o pe

doi franci. Puțin lipsește să-i spună măria-ta, ca duceai de Berry! Are vreun rost? N-o fi turbat moșneagul ăsta suspect?

— De ce? E foarte simplu, îi răspundea Thénardier. Dacă îl distrează! Pe tine te distrează s-o vezi pe aia mică muncind; pe el îl distrează când o vede jucându-se. E dreptul lui. Un călător face tot ce vrea dacă plătește. Dacă moșul ăsta e filantrop, ce-ți pasă ție? Dacă e tîmpit, nu te privește! De ce te amesteci tu, când vezi că are parale?

Vorbă de stăpîn și judecată de hangiu; nici una, nici alta nu îngăduiau răspuns.

Omul își pusese coatele pe masă și-și luase din nou atitudinea lui visătoare. Toți ceilalți călători, negustori și căruțași se depărtaseră puțin și nu mai cîntau. Îl priveau de departe cu un fel de teamă smerită. Necunoscutul acesta atît de sărăcăcios îmbrăcat, care scotea bănet din buzunar cu atîta ușurință și dăruia păpuși uriașe unor fete nespălate, în tîrlici, era cu siguranță un om mare și de temut.

Se scurseseră cîteva ceasuri. Slujba de miezul nopții fusese rostită, ajunul Crăciunului trecuse, bețivii plecaseră, cîrciuma se închisese, sala cea scundă era pustie, focul se stinsese, străinul era mereu în același loc și în aceeași atitudine. Din timp în timp, se muta de pe un cot pe altul, atîta tot. Dar de cînd plecase Cosette, nu mai scosese nici un cuvînt.

Numai Thénardierii rămăseseră în sală, din polițe și curiozitate. „O să-și petreacă noaptea în felul ăsta?” mormăia doamna Thénardier. Cînd ceasul sună două, se dădu bătută și-i spuse bărbatului ei: „Mă duc să mă culc. Fă ce vrei.” Bărbatu-său se așeză la o masă într-un colț, aprinse o lumînare și începu să citească *Curierul francez*.

Se scurse astfel un ceas încheiat. Preacinstitul hangiu citise cel puțin de trei ori *Curierul francez*.

de la data zilei pînă la numele tipografului. Străinul nu se clintea.

Thénardier se frămîntă, tuși, scuipă, își suflă nasul, suci scaunul ca să scîrțîie. Omul nu se mișca. „Nu cumva doarme?” se gîndi Thénardier. Omul nu dormea, dar nimic nu-l putea trezi.

În cele din urmă, Thénardier își scoase tichia de pe cap, se apropie binișor și îndrăzni să spună :

— Domnul nu se duce să se odihnească ?

„Nu se duce să se culce” i s-ar fi părut prea mult și prea familiar. „Să se odihnească” mirosea a lux și a stimă. Cuvintele astea au însușirea tainică și vrednică de laudă de a umfla a doua zi cifra de pe nota de plată. O cameră în care „te culci” costă un franc ; o cameră în care „te odihnești” costă douăzeci de franci.

— Așa e ! spuse străinul. Ai dreptate ! Unde ți-e grajdul ?

— Domnule, glășui Thénardier zîmbind, am să vă conduc, domnule.

Luă lumînarea, omul își luă pachetul și bățul, și Thénardier îl duse într-o odaie de la etajul întâi, care era de o rară frumusețe, cu mobila toată de lemn de acaju, cu un pat cu perdele de stambă roșie.

— Ce va să zică asta ? întrebă călătorul.

— E chiar iatacul nostru, răspunse hangiul. Nevasta mea și cu mine locuim într-altă odaie. Nu intrăm aici decît de trei sau patru ori pe an.

— Mi-ar fi plăcut mai degrabă în grajd, spuse omul rîspicat.

Thénardier păru că n-aude vorbele astea atît de puțin politicoase. Aprinse două lumînări de ceară, neîncepute, care se aflau pe cămin. Un foc destul de bun ardea în vatră.

Pe cămin, sub sticlă, se găsea o găteală de mireasă, cu fire de argint și flori de lămîiță.

— Și asta? Ce e asta? Întrebă străinul.

— Domnule, spuse Thénardier, e găteala de mi-reasă a nevasti-mi.

Călătorul privi obiectul cu o căutătură care părea a spune: „Așadar, dihania asta a fost și ea odată fecioară!”

De altfel, Thénardier mințea. Când luase maghernița asta cu chirie ca să facă din ea o cîroiumă, găsise odaia împodobită așa cum ea era acum și cumpărase mobilele și florile de lămîiță, socotind că ar arunca o umbră delicată asupra nevasti-si, iar pentru casa lui ar rezulta ceea ce englezii numesc: respectabilitate.

Cînd călătorul se întoarse, gazda se făcuse nevăzută. Thénardier se eclipsase discret, fără a îndrăzni să spună „bună seară”, pentru că nu voia să trateze cu o politețe lipsită de respect pe un om pe care-și propunea să-l jupoaie împăratește a doua zi dimineata.

Hangiul se retrase în odaia lui. Nevastă-sa se culcase, dar nu dormea. Când auzi pasul bărbatului ei, se întoarse și-i spuse:

— Să știi că mîine o dau afară pe Cosette.

Thénardier îi răspunse rece:

— Da pripită mai ești!

Nu-și mai spuseră nimic, și după cîteva minute stinseră lumînarea.

Cît privește călătorul, acesta își puse bățul și pachetul într-un colț. După plecarea gazdei se așeză într-un jilț și rămase cîtăva vreme gînditor. Apoi se descălță, luă o lumînare, stinse pe cealaltă, împinse ușa și ieși din odaie, uitîndu-se în jurul lui ca și cum ar fi căutat ceva. Străbătu un coridor și ajunse în capul scării. Auzi aici un zgomot slab, foarte ușor, care semăna cu răsufarea unui copil. Se lăsă călăuzit de acest zgomot și ajunse într-un fel de

cotlon triunghiular, care se afla sub trepte. Cotlonul ăsta nu era altceva decît unghiul pe care-l făcea scara cu podeaua. Acolo, printre tot soiul de coșnițe vechi și de cioburi, în praf, printre pînze de păianjen, era un pat ; dacă putem numi pat o saltea găurită, prin care ieșeau paiele, și pînza ruptă, prin care se vedea salteaua. N-avea cerceafuri. Era așezată pe jos, pe dușumea. În patul acesta dormea Cosette.

Omul se apropie și privi cu luare-aminte.

Cosette dormea adînc. Era îmbrăcată. Iarna nu se dezbrăca, pentru ca să-i fie mai puțin frig.

Ținea strîns la piept păpușa, ai cărei ochi mari străluceau în întuneric. Cînd și cînd, scotea cîte un oftat adînc, ca și cum ar fi fost gata să se trezească, și-și strîngea convulsiv păpușa în brațe. Lîngă pat nu era decît un singur papuc de lemn.

Aproape de culcușul sărăcăcios al Cosettei, se afla o ușă deschisă prin care se vedea o odaie mare, întunecoasă. Străinul intră înăuntru. În fund se zăreau, printr-o ușă cu geamuri, două paturi gemene foarte albe. Erau ale Azelmei și Époninei. Îndărătul celor două paturi dispărea pe jumătate un leagăn de răchită, fără perdele, unde dormea băiețelul care tipase toată seara.

Străinul bănuia că odaia asta dădea în aceea a soților Thénardier. Era gata să iasă, cînd privirea îi căzu pe vatră ; una din acele vetre mari, de han, în care pîlpîie întotdeauna un foc slab, atunci cînd e foc, și care sînt atît de reci la vedere. În vatra asta nu era foc ; nici măcar cenușă. Totuși, ceea ce era înăuntru atrase atenția călătorului. Erau doi pantofiori de copil, drăgălași, unul mai mare și unul mai mic ; călătorul își aminti obiceiul încîntător și străvechi al copiilor, care-și pun încălțăminte la gura vetrei, în ziua de Crăciun, ca să aștepte în

întuneric cine știe ce dar strălucitor din partea zînei ocrotitoare. Eponine și Azelma avuseseră grija să nu scape prilejul și-și pusese fiecare câte un pantof în vatră.

Călătorul se aplecă.

Zîna, adică mama, trecuse pe acolo, și în fiecare pantofior se zărea strălucind câte o monedă de cincizeci de centime, nou-nouță.

Omul se ridică și era gata să plece, cînd zări în fund, departe, în colțul cel mai întunecat al vetrei, un papuc urît, din lemnul cel mai prost, pe jumătate rupt și plin de cenușă și noroi uscat. Era papucul Cosettei. Cu acea încredere mișcătoare a copiilor care pot fi înșelați întotdeauna, fără să se descurajeze niciodată, Cosette își pusese și ea papucul în vatră.

Ce lucru sublim și blînd e nădejdea la un copil care n-a cunoscut niciodată altceva decît deznădejdea !

În papucul acesta nu era nimic.

Străinul scotoci în vestă, se aplecă, și puse în papucul Cosettei un galben.

Apoi se întoarse în odaia lui cu pași repezi.

IX

THÉNARDIER LA LUCRU

A doua zi dimineata, cu cel puțin două ceasuri înainte de-a se lumina de zi, Thénardier stătea la masă, lîngă o lumînare, în sala scundă a cîrciumii, cu o pană în mîna, și întocmea socoteala călătorului cu redingotă galbenă.

În picioare, aplecată pe jumătate asupra lui, nevastă-sa îl urmărea din ochi. Nu schimbau o vorbă. De-o parte era o cugetare adîncă, de alta aceea admî-

rație religioasă cu care privești cum se naște și se desăvârșește o minune a minții omenesti. În casă se auzea un zgomot. Ciocârlia mătura scara.

După mai bine de un sfert de ceas și câteva ștersături, Thénardier dădu la iveală această capodoperă :

<i>Socoteala domnului de la nr. 1</i>	
<i>Cina</i>	<i>3 franci</i>
<i>Odaia</i>	<i>10 „</i>
<i>Lumânarea</i>	<i>5 „</i>
<i>Focul</i>	<i>4 „</i>
<i>Serviciul</i>	<i>1 „</i>
<i>Total 23 franci</i>	

Serviciul era scris *sirvici*.

— Douăzeci și trei de franci ! rosti nevasta cu un entuziasm amestecat cu oarecare șovăială.

Ca toți marii artiști, Thénardier nu era mulțumit.

— Pfff ! făcu el.

Avea accentul lui Castlereagh¹ când redacta la Congresul de la Viena lista datoriilor pe care avea să le plătească Franța.

— Ai dreptate, domnule Thénardier, e datornicul nostru, murmură nevasta care se gîndea la păpușa dăruită Cosettei în fața fetelor ei — de drept e drept, dar e mult. N-o să vrea să plătească.

Thénardier dădu drumul rîsului său rece și spuse :

— O să plătească.

Rîsul acesta era semnul suprem al siguranței și autorității. Trebuia să fie așa cum spune el. Nevasta nu mai stăruia. Începu să rînduiască mesele ; băr-

¹ Prim-ministru englez în timpul domniei lui Napoleon, inițiatorul celor mai multe din coalițiile îndreptate împotriva Franței.

batu-său umbla în lungul și în latul sălii. După o clipă adăugă :

— Doar și eu sînt dator o mie cinci sute de franci.

Se duse și se așeză lângă vatră, pe gînduri, cu picioarele pe cenușa caldă.

— Aha ! urmă femeia. N-ai uitat că azi o dau afară pe Cosette ? Ce mai spurcăciune ! Îmi mănîncă bojocii cu păpușa ei ! Mai bine m-aș mărita cu Ludovic al XVIII-lea decît s-o mai țin o zi în casă !

Thénardier își aprinse pipa și, între două fumuri, îi răspunse :

— Să-i dai omului socoteala.

După asta ieși.

Abia făcuse cîțiva pași și călătorul intră.

Thénardier apărură numaidecît în spatele lui și rămase neclintit în ușa întredeschisă, în așa fel încît nu-l vedea decît nevastă-sa.

Omul în galben ținea în mîină toiagul și pachetul.

— V-ați sculat așa de devreme ! spuse doamna Thénardier. Nu cumva ne părăsiți ?

În timp ce vorbea astfel, răsucea încurcată socoteala în mîină și o zgîria cu unghiile. Fața ei aspră luase o înfățișare care-i era neobișnuită : de sfială și remușcare.

Îi venea greu să prezinte o astfel de socoteală unui om care arăta atît de mult a „sărac“.

Călătorul părea preocupat și cu gîndul aiurea.

— Da, doamnă, răspunse el. Plec.

— Așadar, urmă ea, n-ați avut treburi la Montfermeil ?

— Nu. Sînt numai în trecere pe-aici. Atît. Doamnă, întrebă el, ce vă datorez ?

Doamna Thénardier îi întinse, fără să răspundă, socoteala.

Omul despături hîrtia, se uită la ea, dar era vădit că se gîndea într-altă parte.

— Doamnă, reluă el, câștigați bine la Montfermeil ?

— Așa și așa, domnule ! răspunse Thénardiera, uimită că nu vedea nici o izbucnire. Apoi urmă cu un accent plângăreț și nenorocit : Vai, domnule, vremurile sînt așa de grele ! Și avem așa de puțini oameni cu stare prin partea locului ! Cum vedeți, e lume proastă. Dacă n-am avea pe ici pe colo călători darnici și bogați ca dumneavoastră ! Avem atîtea poveri ! Uite, fetița asta ne costă ochii din cap.

— Care fetiță ?

— Fetița pe care o știți, Cosette, Ciocîrlia, cum i se spune pe-aici.

— Ah, da ! spuse omul.

Ea vorbi mai departe :

— Ce proști sînt țăranii cu poreclele lor ! Seamănă mai degrabă cu un liliac decît cu o ciocîrlie. Vedeți dumneavoastră, noi nu cerem de pomană, dar nu putem face pomeni. Nu câștigăm. Nu câștigăm nimic și avem de plătit cu nemiluita. Dările, impozitele, ușile și ferestrele ¹, adiționalul ² ! Știți și dumneavoastră că stăpînirea ne cere foarte mulți bani. Pe urmă, am și eu fetele mele. N-am nevoie să mai hrănesc și copilul altora.

Omul vorbi cu o voce pe care se silea s-o facă nepăsătoare, dar care tremura :

— Și dacă v-ar scăpa cineva de ea ?

— De cine ? De Cosette ?

— Da.

Fața roșie, mînioasă, a cîrciumăresei se lumină de-o bucurie hîdă.

— Vai, domnule ! Dragă domnule ! Luați-o, păstrați-o, duceți-o, țineți-o, îndulciți-o, împănați-o,

¹ Impozitul pe uși și pe ferestre era o dare proporțională cu numărul deschizăturilor dintr-o locuință.

² Impozit suplimentar pe venituri din comerț.

beți-o, mîncați-o, și maica Domnului să vă binecuvînteze, cu toți sfinții din rai.

— S-a făcut !

— Adevărat ? O luați cu dumneavoastră ?

— O iau.

— Îndată ?

— Îndată. Chemați copilul !

— Cosette ! strigă Thénardiera.

— Pînă atunci, urmă omul, să vă plătesc ce datorez. Cît e ?

Aruncă o privire peste socoteală și nu-și putu opri un gest de uimire :

— Douăzeci și trei de franci ! Se uită la cîrciumăreasă și spuse din nou : Douăzeci și trei de franci ?

În felul cum repetase aceste cîteva cuvinte se simțea accentul care desparte semnul exclamării de acela al întrebării.

Doamna Thénardier avusese vreme să se pregătească pentru a rezista loviturii. Răspunse, sigură de ea :

— Păi da, domnule, întocmai, douăzeci și trei de franci.

Străinul puse pe masă cinci monete de cîte cinci franci.

— Căutați fetița, spuse el.

În clipa asta, Thénardier păși pînă în mijlocul sălii și spuse :

— Domnul nu datorează decît un franc și treizeci de centime.

— Un franc și treizeci de centime ! strigă femeia.

— Adică un franc pentru odaie și jumătate pentru cină. Cît privește fetița, vreau să stau nițel de vorbă cu domnul. Lasă-ne singuri, nevastă !

Thénardiera amuți deodată, izbită de fulgerele geniului. Simți că intră în scenă actorul cel mare. Nu scoase o vorbă și ieși.

De îndată ce rămaseră singuri, Thénardier îi întinse călătorului un scaun. Călătorul se așează, Thénardier rămase în picioare și fața lui luă o înfățișare ciudată de cumsecădenie și simplitate.

— Uite, domnule, zise el, am să vă spun adevărul: pe copilul ăsta eu îl ador.

Străinul îl privi țință.

— Pe care copil ?

— E caraghios, urmă Thénardier, dar după un timp, te legi ! Ce înseamnă toți banii ăștia ? Luați-vă înapoi monetele de cinci franci. O ador pe fetița asta !

— Pe cine ? întrebă străinul.

— Ei, pe micuța noastră Cosette. Nu ziceați că vreți să ne-o luați ? Ei, uite, vă vorbesc deschis, așa cum se vorbește cu un om cinstit ca dumneavoastră : nu pot să mă învoiesc. Fetița asta o să-mi lipsească. Am văzut-o de când era mică. E adevărat că ne costă parale, e adevărat că are cusururi, e adevărat că nu sîntem bogați, e adevărat că am cheltuit mai bine de patru sute de franci pe doctorii, numai pentru una din bolile ei ! Dar tot trebuie să faci ceva și pentru Dumnezeu din cer ! N-are nici tată, nici mamă, eu am crescut-o. Am de mîncare și pentru ea și pentru mine. De fapt, țin la copilul ăsta. Mă înțelegeți dumneavoastră, pînă la urmă te prinzi ; eu sînt un om cumsecade ; nu judec ; o iubesc pe micuța asta ; nevastă-mea e o fire iute ; dar și ea o iubește. Vedeți, e ca și cum ar fi copilul nostru. Îmi place să-mi gîngurească prin casă.

Străinul îl privea țință mai departe. Celălalt urmă :

— Iertați-mă, îmi pare rău, domnule, dar nu-ți dai copilul unui trecător. N-am dreptate ? Afară de asta, nu zic, sînteți bogat, păreți un om foarte cumsecade, poate că e pentru fericirea ei, dar ar trebui

s-o ştiu şi eu. Pricepeţi ? Să ne închipuim că aş lăsa-o să plece şi că m-aş sacrifica ; ei bine, aş vrea să ştiu unde merge, n-aş vrea s-o pierd din ochi, aş vrea să ştiu la cine stă, ca să vin din cînd în cînd s-o văd, să ştie şi ea că tăticul care a hrănit-o e şi el acolo, că veghează asupra ei. În sfîrşit, sînt unele lucruri cu neputinţă. Nu ştiu nici cum vă cheamă. Să zicem că dumneavoastră aţi lua-o şi eu aş spune : bine. Unde s-a dus Ciocîrlia ? Ar trebui să văd măcar o hîrtiuţă oarecare, nişte acte, ceva, nu-i așa ?

Străinul, fără a înceta să-l privească cu acea căutătură care merge, ca să spunem așa, pînă în fundul conştiinţei, îi răspunse cu o voce gravă şi hotărîta :

— Domnule Thénardier, n-are nimeni nevoie de acte ca să meargă la cinci leghe depărtare de Paris. Dacă o iau pe Cosette, o iau şi gata. N-ai să ştii nici cum mă cheamă, nici unde locuiesc, nici unde o duc, şi intenţia mea e să nu te mai vadă niciodată. Rup sfoara care o leagă de picior, şi se duce. Îţi convine ? Da sau nu ?

Aşa cum diavolii şi spiriduşii simţeau, după unele semne, prezenţa unui zeu superior, Thénardier pricepu că avea de a face cu cineva foarte tare. Avu un fel de intuiţie ; pricepu acest lucru cu repeziciunea lui limpede şi pătrunzătoare. În ajun, în vreme ce bea cu căruţaşii, în vreme ce fuma, în vreme ce cînta cîntece cu haz, îşi petrecuse seara privindu-l cu atenţie pe călător, pîndindu-l ca o pisică. Studiindu-l ca un matematician. Îl spionase în taină, pentru el însuşi, pentru plăcerea lui şi din instinct, şi-l pîndise ca şi cum ar fi fost plătit pentru așa ceva. Nu-i scăpase nici un gest, nici o mişcare a omului cu haina galbenă. Chiar înainte ca omul să fi arătat vreun interes pentru Cosette, Thénardier îl ghicise. Surprinsese privirile cercetătoare ale bătrî-

nului care se întorceau mereu asupra fetei. Pentru ce interesul acesta? Cine era omul acela? De ce era îmbrăcat atât de prost, când avea atîta bănet în pungă? Întrebări pe care și le punea fără a găsi dezlegare și care îl necăjeau. Se gîndise toată noaptea. Nu putea să fie tatăl Cosettei. Poate că era vreunul dintre bunici? De ce atunci n-o spunea de la început? Când ai un drept, îl arăți. Fără îndoială că omul acesta nu avea nici un drept asupra Cosettei. Atunci cine era? Thénardier se pierdea în presupuneri. Întrezărea totul, dar nu vedea nimic. Despre orice ar fi fost vorba, în clipa în care începuse să stea de vorbă cu omul, se simțise tare, deoarece era sigur că la mijloc e o taină și că omul avea tot interesul să rămînă în umbră; dar după răspunsul limpede și hotărît al străinului, când văzu că personajul acesta misterios era misterios într-un fel atât de simplu, se simți slab. Nu se aștepta la așa ceva. Presupunerile i se risipiră. Își adună gîndurile. Cîntări totul într-o clipă. Thénardier era unul din acei oameni care judecă o situație dintr-o privire. Socoti că era momentul să meargă drept la țintă, și repede. Făcu așa cum fac marii căpitani în clipa hotărîtoare, de care își dau seama numai ei. Luă taurul de coarne:

— Domnule, spuse el, îmi trebuie o mie cinci sute de franci.

Străinul scoase din buzunar un portmoneu uzat, de piele neagră, îl deschise și trase dinăuntru trei hîrtii pe care le puse pe masă. Puse degetul cel mare pe ele și-i spuse cîrciumarului:

— Ad-o pe Cosette!

Ce făcea în vremea asta Cosette?

De cum se trezise, Cosette dăduse fuga la papuc. Găsise în el o monetă de aur. Nu era un napoleon, ci una din acele monete de douăzeci de franci

nou-noute, ale restaurației, pe efigia cărora codița prusacă înlocuise coroana de lauri. Cosette fu orbită. Destinul începea s-o amețească. Nu știa ce va să zică o moneta de aur, nu văzuse așa ceva niciodată ; o ascunse repede în buzunar, ca și cum ar fi furat-o. Simțea totodată că e a ei, ghicea de unde-i venea darul, dar bucuria pe care o avea era plină de frică. Era mulțumită ; era mai cu seamă uimită. Lucrurile astea atît de minunate și de frumoase nu-i păreau adevărate. Păpușa o speria, moneta de aur o speria. Tremura nițel în fața acestor măreții. Numai străinul n-o făcea să tremure. Dimpotrivă, îi dădea curaj. Din ajun, printre toate clipele de uimire, prin somn, mintea ei de copil se gîndea la omul acela care părea bătrîn, sărac și atît de trist, și care era, cu toate astea, atît de bogat și de bun. De cînd îl întîlnise în pădure, totul i se părea schimbat. Cosette, mai puțin fericită decît cea mai mică dintre păsările cerului, nu știuse niciodată ce înseamnă a fi ocrotit în umbra mamei și sub o aripă. De cinci ani, adică de cînd putea ține minte, biata fetiță tremura și clănțanea. Fusesse întotdeauna goală-goluță sub vîntul cel aspru al durerii ; acum i se păru că e îmbrăcată. Altădată simțea că-i era frig în suflet ; acum îi era cald. Parcă nu-i mai era atît de frică nici de Thénardieră. Nu mai era singură ; avea pe cineva alături.

Se apucase de lucru, fără zăbavă, ca în fiecare dimineață. Se juca cu moneta de aur pe care o avea la ea, în același buzunar al șorțului de unde-i căzuse în ajun moneta de șaptezeci și cinci de centime. Nu îndrăznea s-o atingă, dar pierdea cîte cinci minute ca s-o privească, trebuie s-o mărturisim, cu limba scoasă. Cînd mătura scara, se oprea, rămînea pironită locului, uitînd de mătură și de lumea

întreagă, ocupată să se uite la steaua care-i strălucea în fundul buzunarului.

Thénardiera îi ieși în cale tocmai în timpul unei astfel de contemplații.

Plecaser-o caute la porunca bărbatului ei. Lucru nemaipomenit, nu-i dădu nici o palmă și nu-i spuse nici o vorbă de ocară.

— Cosette, grăi ea aproape cu blîndețe, vino repede !

După o clipă, Cosette intra în sala cea scundă. Străinul luă pachetul pe care îl adusese și-l desfăcu. În pachet era o rochiță de lînă, un șorț, o cămașă, o fustă, un șal, ciorapi de lînă, pantofi, cu alte cuvinte tot ce-i trebuia unei fete de opt ani. Toate erau negre.

— Fetițo, spuse omul, ia asta și du-te de te îmbracă repede !

Se lumina de ziuă cînd locuitorii din Montfermeil, care începeau să-și deschidă porțile, văzură trecînd pe șoseaua Parisului, un om prost îmbrăcat, care ținea de mîna o fetiță în doliu, cu o păpușă mare și frumoasă în brațe. Se îndreptau spre Livry.

Erau omul nostru și Cosette.

Pe el nu-l cunoștea nimeni, iar pe Cosette, pentru că nu era în zdrențe, n-o mai recunoscuseră mulți.

Cosette pleca. Cu cine ? Nu știa nici ea. Încotro ? N-avea habar. Nu înțelegea decît că lasă în urma ei cîrciuma celor doi Thénardieri. Nimeni nu se gîndise să-și ia rămas bun de la ea, și nici ea să-și ia rămas bun de la cineva. Pleca din casa aceea, urîtă de toți și urîndu-i.

Biata făptură blîndă, a cărei inimă fusese atît de otrăvită !

Cosette pășea cu seriozitate, deschizînd ochii mari și uitîndu-se la cer. Își pusese ludovicul de aur în

buzunarul șorțului nou. Se apleca din cînd în cînd și-și arunca ochii spre el, apoi se uita la omul cu care era. Se simțea parcă alături de bunul Dumnezeu.

X

CINE ALEARGĂ DUPĂ MAI BINE POATE SĂ DEA DE MAI RAU

Thénardiera, după cum era obiceiul, îl lăsase pe bărbatul ei să facă cum îl taie capul. Se aștepta la întîmplări interesante. După plecarea omului și a Cosettei, Thénardier lăsa să treacă mai bine de un sfert de ceas, o luă apoi deoparte și-i arătă cei o mie cinci sute de franci.

— Numai atît ! spuse ea.

Pentru întîia oară de cînd trăiau împreună, se încumeta să critice o faptă de-a stăpînului.

O nimerise bine.

— Să știi că ai dreptate, spuse el. Sînt un tîmpit. Dă-mi pălăria.

Îndoi banii, îi băgă în buzunar și ieși în graba mare, dar din greșeală o luă la dreapta. Cîțiva vecini pe care-i întrebă îl puseră pe drumul cel bun. Ciocîrlia și omul acela fuseseră văzuți mergînd spre Livry. Urmă sfatul lor, umblînd cu pași mari și vorbind singur.

„Omul ăsta e, fără îndoială, un milionar îmbrăcat în galben și eu sînt un dobitoc. A dat mai întîi un franc, apoi cinci franci, apoi cincizeci de franci, apoi o mie cinci sute de franci cu aceeași ușurință. Ar fi dat și cincisprezece mii de franci. Dar am să pun eu mîna pe el.”

Afară de asta, pachetul acela cu haine, pregătit de mai înainte pentru fetiță. Și asta era ciudat : erau acolo cam prea multe taine. Nu lași să-ți scape tainele când ai pus mîna pe ele. Secretele bogaților sînt bureți plini cu aur ; trebuie să știi să-i storci. Toate gîndurile astea îi frămîntau creierul. „Sînt un dobitoc“, își spunea el.

După ce ai ieșit din Montfermeil și ai ajuns la colțul pe care îl face șoseaua spre Livry, vezi drumul desfășurîndu-se înaintea ta pînă departe. Ajungînd sus, Thénardier socoti că de acolo trebuiau să se zărească omul și fetița. Se uită atît de departe cît putu pătrunde cu privirea și nu văzu nimic. Mai întrebă pe unii, pe alții. Pierdea însă vremea. Unii drumeți îi spuseră că omul și fetița pe care îi căuta se îndreptaseră către pădurea dinspre Gagny. Se grăbi într-acolo.

Porniseră cu mult înaintea lui, dar un copil merge încet și el umbla repede. Afară de asta, cunoștea ținutul.

Se opri deodată și se lovi peste frunte, ca unul care a uitat ce era mai de seamă și e gata să se întoarcă înapoi.

„Ar fi trebuit să-mi iau pușca !“ își spuse el.

Thénardier era o fire dintre acelea cu două fețe, care trece uneori printre noi, fără să ne dăm seama de ea și dispare fără s-o fi cunoscut, pentru că destinul nu ne-a arătat-o decît pe o singură față. Soarta multor oameni e să trăiască astfel, adică pe jumătate necunoscuți. Într-o viață liniștită și fără zbucium, Thénardier avea tot ce-i trebuia ca să ajungă — nu spun ca să și fie — ceea ce numim cu toții un negustor cinstit, un burghez cumsecade. Avea totodată tot ce-i trebuia pentru ca, în anumite împrejurări, când anumite zguduri i-ar scoate la iveală cealaltă latură a firii lui, să fie un tîlhar. Era un negustor care avea în el

ceva dintr-un monstru. Desigur că diavolul se așeza uneori într-unul din colțurile hrubei unde locuia Thénardier și rămînea, pe gânduri în fața acestei hîde capodepere.

„Ei, gîndi el, după ce stătu o clipă la îndoială, ar avea timp să scape.”

Își urmă drumul, mergînd repede drept înainte, cu un aer aproape sigur, cu îndemînarea vulpii care adulmecă potîrnichile.

În sfîrșit, după ce trecu de lacuri și străbătu pieziș luminișul cel mare, care e la dreapta drumului spre Bellevue, cînd ajunse la aleea care aproape că dă ocol dealului și acoperă bolta vechiului canal al apelor mînăstirii de la Chelles, zări, deasupra unui tufiș, pălăria în legătură cu care făcuse destule presupuneri. Era pălăria omului pe care-l căuta. Tufișul era scund. Thénardier își dădu seama că omul și Cosette poposiseră acolo. Fetița nu se vedea, pentru că era mică, dar se întrezărea capul păpușii.

Thénardier nu se înșela. Omul se așezase acolo ca să-i dea prilej Cosettei să se mai odihnească. Cîrciumarul dădu mărăcinii la o parte și apăru deodată în fața celor pe care-i căuta.

— Iertați-mă, vă rog, domnule, spuse el cu sufletul la gură, dar iată cei o mie cinci sute de franci ai dumneavoastră.

Spunînd aceasta, îi întinse străinului cele trei hîrtii. Omul ridică ochii :

— Ce înseamnă asta ?

Thénardier îi răspunse cu respect :

— Domnule, asta înseamnă că o iau înapoi pe Cosette.

Cosette se cutremură și se ghemui lîngă omul cu care era.

Acesta răspunse răspicat, privindu-l pe Thénardier în albul ochilor :

— O ici î-na-poi pe Cosette ?

— Da, domnule, o iau înapoi. Să vă spun. M-am răzgândit. De fapt, n-am dreptul să v-o dau. Vedeți, sînt un om cîstit. Fata nu e a mea, e a maică-si. Maică-sa mi-a încredințat-o și nu pot să i-o dau înapoi decît ei. O să-mi spuneți : dar maică-sa a murit. Bine. În cazul ăsta nu pot înapoia copilul decît cuiva care mi-ar aduce un bilet scris și iscălit de mamă, cum că trebuie să dau copilul acelei persoane. E limpede.

Fără să răspundă, omul se scotoci prin buzunare și Thénardier văzu ieșind din nou la iveală portofelul cu bani. Cîrciumarul se înfioră de bucurie.

„Bravo ! își spuse el. Să ne ținem bine. O să mă cumpere !“

Mai înainte de a-și deschide portofelul, călătorul aruncă o privire în jurul lui. Locul era cu totul pustiu. Nu era țipenie de om nici în pădure, nici în vale. Omul deschise portofelul și scoase dinăuntru nu un pumn de bani, cum se aștepta Thénardier, ci un simplu petic de hîrtie pe care îl desfăcu și i-l arată hangiului, spunîndu-i :

— Ai dreptate. Citește !

Thénardier luă hîrtia și citi :

Montreuil-sur-mer, 25 martie 1823.

Domnule Thénardier,

O veți încredința pe Cosette aducătorului prezentei. Veți fi plătit pînă la ultimul ban.

Am onoarea să vă salut cu toată stima,

Fantine.

— Cunoști iscălitura ? îl întrebă omul.

Era într-adevăr semnătura Fantinei. Thénardier o recunoscuse.

Nu mai era nimic de adăugat. Două necazuri îl scormoneau : acela de a renunța să fie cumpărat, așa cum nădăjduse, și acela de a fi învins

Omul adăugă :

— Poți să păstrezi hîrtia asta, ca o descărcare. Thénardier dădu înapoi, așa cum se cuvenea.

— Îscălitura asta e îndeajuns de bine imitată, mormăi el printre dinți. În sfîrșit, fie ! Făcu apoi o sforțare deznădăjduită : Așa să fie, domnule, spuse el, pentru că dumneavoastră sînteți „persoana“. Dar trebuie să-mi plătiți „pînă la ultimul ban“. Mi se datorează foarte mult.

Omul se ridică în picioare și spuse, în timp ce-și curăța mîneca jerpelită pe care se așternuse praful :

— Domnule Thénardier, în ianuarie mama făcuse socoteala că datorează o sută douăzeci de franci ; în februarie i-ai trimis o listă de cinci sute de franci ; ai primit la sfîrșitul lui februarie trei sute și alte trei sute de franci la începutul lui martie. De-atunci s-au scurs nouă luni de cîte cincisprezece franci după prețul convenit, ceea ce face o sută treizeci și cinci de franci. Primiseși o sută de franci mai mult. Mai rămînea o datorie de treizeci și cinci de franci. Ți-am dat o mie cinci sute de franci.

Thénardier simți ceea ce simte lupul în clipa cînd e mușcat și înhățat de falca de oțel a capcanei.

„Cine o fi diavolul ăsta de om ?“ se gîndi el.

Făcu ce face lupul. Se smuci. Îndrăzneala îi mai izbutise o dată.

— Domnule Nu-știu-cum-te-cheamă, spuse el cu hotărîre și lăsînd deoparte toate sclifoselile respectuoase, ori o iau înapoi pe Cosette, ori îmi mai dai o mie de scuzi ¹.

Străinul spuse liniștit :

— Vino, Cosette !

O luă pe Cosette de mîna stîngă și cu dreapta își apucă toiagul care era pe jos.

¹ Veche monedă franceză de argint valorînd 6 franci-aur.

Thénardier luă seama la grosimea ciomagului și la singurătatea locului.

Omul se înfundă în pădure împreună cu copilul, lăsându-l pe cârciumar nemișcat și uluit.

Pe cînd se îndepărta, Thénardier îi privea umerii largi, puțin aduși, și pumnii mari.

Apoi, venindu-și în fire, privirile îi căzură pe brațele lui plătînde și pe mîinile lui slăbănoage. „Mare dobitoc am fost că nu mi-am luat pușca, de vreme ce tot plecam la vînătoare”, gîndi el.

Cu toate astea, hangiuul nu se lăsă cu una cu două.

„Vreau să știu unde se duce”, își spuse el. Și începu să-l urmărească de la distanță. Îi rămîneau în mîna două lucruri : o ironie — și anume bucata de hîrtie semnată de Fantine — și o mîngîiere : o mie cinci sute de franci.

Omul o ducea pe Cosette în direcția Livry și Bondy. Mergea încet, cu capul plecat, într-o atitudine gînditoare și tristă. Iarna rărise frunzișul pădurii, așa că Thénardier nu-i pierdea din vedere, rămînînd totuși destul de departe de ei. Omul se întorcea din cînd în cînd și se uita să vadă dacă nu-l urmărea cineva. Deodată îl zări pe Thénardier. Întră repede cu Cosette într-un desiș în care puteau să se facă amîndoi nevăzuți. „Al naibii !” spuse Thénardier; și mări pasul.

Desișul îl silise să se apropie de ei. Cînd omul fu în plin hățiș, își întoarse capul. Zadarnic se ascunse Thénardier printre crengi, că omul tot îl văzu. Îi aruncă o privire neliniștită, apoi ridică fruntea și porni mai departe. Hangiuul îl urmări mai departe. Făcură astfel vreo două-trei sute de pași. Deodată, omul se întoarse din nou. Îl zări pe hangiu. De data asta îl privi cu o căutătură atît de întunecată, încît Thénardier socoti că „n-avea rost” să meargă mai departe. Se întoarse.

LA LOTERIE
NUMĂRUL 9 430 APARE IAR, ȘI COSETTE IL CIȘTIGA

Jean Valjean nu murise.

Atunci cînd căzuse în mare sau, mai degrabă, cînd se aruncase în ea, era, cum am văzut, fără cătușe. Înotase pe sub apă pînă la un vas ancorat, de care era prinsă o barcă. Izbutise să se ascundă în barca aceea pînă seara. Noaptea se aruncase din nou în apă și înotase pînă la mal, nu departe de capul Brun. Acolo, pentru că avea bani, își putuse face rost de veșminte. O cărciumioară din împrejurimile localității Balaguier era pe-atunci garderoba ocnașilor evadați, specialitate bănoasă. Apoi, la fel cu toți acei bieți fugari care încearcă să-și piardă urma și să zădărnicească fatalitatea socială, Jean Valjean urmase un itinerar încurcat și ocolit. Găsise un prim adăpost la Pradeaux, aproape de Beausset. După asta se îndreptase spre Grand-Villard, aproape de Briançon, în regiunea Hautes-Alpes. Fugă pe dibuite și plină de neliniște, drum de cărțiță, cu ramificații necunoscute. S-au putut găsi mai tîrziu unele urme ale trecerii lui prin Ain, în regiunea Civrieux, în Pirinei, la Accons, în locul numit Grange-de-Doumeq, aproape de cătunul Chavailles, și prin împrejurimile localității Périgueux, la Brunies, în cantonul Chapelle-Gonaguet.

Ajunse la Paris. L-am văzut la Montfermeil.

Cum intră în Paris, prima lui grijă fu să cumpere haine cernite pentru o fetiță de șapte-opt ani și apoi să-și găsească o locuință. Pe urmă se duse la Montfermeil.

Ne amintim că, după evadarea lui de mai înainte, făcuse acolo, sau prin împrejurimi, o călătorie tainică pe care justiția o mirosise.

De altfel era socotit mort, și asta îngroșa și mai mult întunericul ce se lăsase în jurul lui. La Paris îi căzu în mână unul din ziarele care înregistraseră faptul. Se simțea în siguranță și aproape lăsat în pace, ca și cum ar fi fost într-adevăr mort.

Chiar în seara zilei în care o smulsese pe Cosette din ghearele celor doi Thénardier, Jean Valjean se întorsese la Paris. Intră în oraș odată cu căderea nopții, cu copilul, pe la bariera Monceaux. Se sui într-o trăsură care îl duse pînă la esplanada Observatorului. Coborî acolo, plăti vizitiul, o luă de mână pe Cosette, și amîndoi, în noaptea neagră, se îndreptară de-a lungul străzilor pustii, în vecinătatea Ourcinei și Glacierei, spre bulevardul „de l'Hôpital“.

Pentru Cosette ziua fusese ciudată și plină de emoții; mîncaseră pe după tufişuri pîine cu brînză, cumpărate prin cîrciumi singuratece, se suiseră de mai multe ori dintr-o căruță într-alta, făcuseră cîte o bucată de drum pe jos; nu se văieta, dar era ostentă și Jean Valjean își dădu seama de asta după felul cum se atîrna de el tot mai tare în timpul mersului. O luă în spinare. Cosette, fără s-o lase pe Catherine, își puse capul pe umărul lui Jean Valjean și adormi.

CARTEA A PATRA

HARDUGHIA GORBEAU

I

MAESTRUL GORBEAU

Acum patruzeci de ani, trecătorul singuratic care s-ar fi abătut prin paraginile de la Salpêtrière și care ar fi urcat pe bulevard pînă înspre bariera Italiei, ar fi ajuns în niște împrejurimi, unde s-ar fi putut spune că Parisul se isprăvea. Nu era un deșert, se mai întîlneau trecători ; nu era cîmp, mai erau case și străzi ; nu era oraș, pentru că străzile aveau hîrtoape ca șoselele și creștea iarba pe ele ; nu era nici sat, casele fiind prea mari. Atunci ce era ? Era un colț locuit, dar în care nu se afla nimeni ; era un loc pustiu, unde se afla totuși cîte cineva ; era un bulevard al marelui oraș, o stradă din Paris, mai fioroasă noaptea decît pădurea, mai întunecată ziua decît un cimitir.

Era vechea mahala Tîrgul Cailor.

Drumețul acesta, apucînd-o pe după cele patru ziduri dărăpănate ale Tîrgului Cailor, dacă se hotăra să treacă dincolo de strada Petit-Banquier, după ce va fi lăsat în dreapta o grădiniță împrejmuită cu ziduri înalte, pe urmă un cîmp pe care se ridicau niște movile de coji de stejar, aidoma unor colibe de castori uriași, apoi un loc îngrădit, plin cu cherestea, cu mormane de bușteni, de rumeguș și de surcele, în vîrfurile cărora lătra un dulău, pe

urmă un zid lung, scund, năruit de tot, cu o porțiță neagră, cernită, năpădită de mușchi, acoperit de flori primăvara, apoi, în partea ei cea mai pustie, o clădire hîdă, dărăpănată, pe care sta scris cu litere de-o șchioapă : AFİŞAJUL OPRIT — drumetul acesta îndrăzneț ar fi ajuns în colțul străzii Vignes-Saint-Marcel, loc prea puțin cunoscut. Acolo, lîngă o uzină și între două ziduri de grădină, se putea vedea pe atunci hardughia care, la prima aruncătură de ochi, părea cît o colibă, dar care în realitate era mare cît o catedrală. Era așezată într-o parte, cu muchea la stradă ; de aceea părea atît de mică. Aproape toată casa era ascunsă. Nu se puteau zări decît ușa și o fereastră.

Clădirea n-avea decît un singur etaj.

Privită de aproape, ceea ce izbea mai întîi e faptul că ușa asta nu putuse să fie niciodată decît ușa unei maghernițe, pe cînd fereastra, dacă ar fi fost tăiată în piatră în loc să fie din zidărie ar fi putut să treacă drept fereastra unui palat.

Ușa nu era decît o înăditură de scînduri mîncate de carii, grosolan prinse între ele cu niște grinzi asemenea unor butuci prost ciopliți. Dădea direct spre o scară dreaptă, cu trepte înalte, pline de noroi, de moloz și de praf, de aceeași lățime ca și ea, care putea fi văzută din stradă pornind în sus ca o schelă și dispărînd în întuneric între două ziduri. Partea de sus a deschizăturii diforme pe care o făcea ușa, era ascunsă de-o scîndură subțire și îngustă, în mijlocul căreia se tăiasc o gaură triunghiulară, slujind în același timp ca ferăstruică și ca ochi atunci cînd ușa era închisă. Pe ușa cineva scrisese la repezeală, cu pensula muiață în cerneală, numărul 52, iar deasupra ferăstruicii aceeași pensulă mîzgălise numărul 50 ; așa că... te încurcai. Unde te găsești ? Deasupra ușii scrie : numărul 50 ; ușa răspunde :

nu, aici e numărul 52. Niște cîrpe prăpădite de culoarea prafului atîrnau ca niște perdele la ferăstruica triumfiulară.

Fereastră era lată, destul de înaltă, cu obloane și pervazuri cu geamuri mari; numai că geamurile astea mai aveau tot felul de răni, ascunse și trădate în același timp de un ingenios bandaj de hîrtie, iar obloanele, desprinse de la locul lor și dezlipite, alcătuiau mai degrabă o amenințare pentru trecători decît o apărare pentru cei dinăuntru. Oberlihturile lipseau din loc în loc și fuseseră înlocuite naiv prin niște scînduri bătute perpendicular în cuie, astfel încît jaluzelele se transformaseră în obloane sadea.

Ușa cu înfățișare murdară și fereastră cu înfățișare cuviincioasă, deși cam prăpădită, văzute așa la aceeași casă, păreau doi cerșetori care nu seamănă unul cu altul, care ar porni împreună, ar merge alături unul de altul, cu două chipuri deosebite, sub aceleași zdrențe, unul care a fost totdeauna un gol-lan, pe cînd celălalt un gentilom.

Scara ducea înspre o parte a clădirii, foarte mare, care semăna cu un hangar din care s-ar fi putut face o casă. Prin mijlocul acestei clădiri trece, ca un fel de tunel, un coridor lung, un fel de despărțituri de mărimi diferite, care la nevoie puteau fi locuite, dar păreau mai de grabă niște maghernițe decît niște odăițe. Ferestrele acestor odăi dădeau spre maidanele dimprejur. Totul era întunecos, apăsător, trist, ca de mormînt, străbătut — după cum crăpăturile erau în acoperiș sau în ușă — de raze reci sau de sufluri înghețate. O însușire interesantă și pitorească a locuințelor de felul acesta este mărimea păianjenilor.

La stînga ușii de intrare, spre bulevard, la înălțimea unui om, o ferăstruică ce fusese zidită făcea

o firidă pătrată, plină de pietrele pe care le aruncau acolo copiii de pe stradă.

O parte a acestei clădiri a fost dărîmată de puţină vreme. Dar ceea ce a mai rămas astăzi dintr-însa ne poate lăsa să ghicim ceea ce fusese. Totul, laolaltă, nu are mai mult decît o sută de ani. O sută de ani înseamnă tinereţea unei biserici şi bătrîneţea unei case. Pare că locuinţa omului se potriveşte cu scurtimea existenţei sale, iar lăcaşul Domnului cu veşnicia lui.

Factorii poştali îi spuneau acestei hardughii : numărul 50—52 ; dar în mahala era cunoscută sub numele de Casa Gorbeau.

Să spunem de unde i se trăgea acest nume.

Cei ce notează întâmplările mărunte, alcătuindu-şi albume de anecdote şi care-şi întipăresc în minte datele trecătoare, ştiu că, prin secolul trecut, pe la 1770, se aflau la Paris doi procurori ai tribunalului : unul se numea Corbeau, celălalt Renard. Două nume pe care le prevăzuse La Fontaine¹. Prilejul era prea ispititor, pentru ca lumea judecătorească să nu-i ia în zeflema. În versuri cam şchioape, parodia se răspîndi numaidecît pe toate sălile tribunalului :

*Maestrul Corbeau (Jupînul Corb) pe-un dosar coco-
şat*

Ținea-n al său cioc un sechestrul.

*Maestrul Renard (Jupînul Vulpoi) de miros fiind
momit,*

Il dojeni cam așa :

— A, bună-ziua, jupîne !... etc.

Cei doi vrednici magistrați stingheriți de aceste glume proaste și atinși în prestigiul lor de hohotele

¹ Aluzie la fabula *Le corbeau et le renard* (Corbul și vulpea)
a marelui fabulist francez.

de rîs pe care le stîrneau în urma lor, își puseră în gînd să-și schimbe numele și hotărîră să se adreseze regelui. Cererea îi fu înfățișată lui Ludovic al XV-lea chiar în ziua în care nunțiul papal, de-o parte, și cardinalul de la Roche-Aymon, de alta, îngenuncheați cucernic în prezența maiestății-sale, fiecare cu cîte un papuc în mîină, încălțau picioarele goale ale doamnei Du Barry¹, care tocmai se dădea jos din pat. Regele, care rîdea, continuă să rîdă, trecu vesel de la cei doi episcopi la cei doi procurori și-i dezlegă pe magistrați de numele lor, sau aproape. I se îngădui de către rege maestrului Corbeau să adauge o codiță la inițiala numelui său și să se numească Gorbeau; maestrul Renard fu mai puțin norocos, neputînd obține decît încuviințarea de a pune un P înaintea lui R, spre a se numi Prenard², așa încît cel de-al doilea nume nu se deosebea aproape de loc de cel dintîi.

Se știe prin partea locului că maestrul Gorbeau fusese proprietarul clădirii de la numărul 50—52 din bulevardul l'Hôpital. Chiar el făcuse acea fereastră monumentală.

De aici i se trăgea hardughiei numele de Casa Gorbeau.

În fața numărului 50—52, printre copacii de pe bulevard, se înalță un ulm înalt, uscat pe trei sferturi; cam peste drum, se deschidea strada barierei Gobelins, stradă fără case pe vremea aceea, nepietruită, plantată cu copaci piperniciți, plină de iarbă sau de noroi, după anotimp, și care dădea direct în zidul de centură al Parisului. Un miros de sulfat de cupru răbufnea din cînd în cînd prin acoperișurile unei fabrici din vecinătate.

¹ Ultima favorită a lui Ludovic al XV-lea ghilotinată în timpul Revoluției Franceze.

² Hrăpăreț, acaparator (fr.).

Bariera era foarte aproape. În 1823 zidul de centură mai exista încă.

Bariera aceasta trezea ea însăși în minte imagini jalnice. Era drumul spre Bicêtre¹. Pe-aici erau aduși la Paris, sub imperiu și sub restaurație, osîndiții la moarte, în ziua în care urmau să fie executați. Aici a fost săvârșit pe la 1829, acel misterios asasinat zis „de la bariera Fontainebleau”, ai cărui faptași n-au putut fi descoperiți de justiție, problemă tristă ce n-a fost dezlegată, enigmă groaznică ce n-a putut fi limpezită. Faceți încă câțiva pași și dați în fatala stradă Croulebarbe, unde Ulbach² a înjunghiat-o pe păstorita din Ivry, sub vuietul tunetului, ca într-o melodramă. Mai faceți câțiva pași și dați peste groaznicii ulmi cu vîrfurile retezate de la bariera Saint-Jacques, acest șiretlic al filantropilor ca să ascundă eșafodul, josnica și rușinoasa Piață Grève³ a unei societăți de negustori și de burghezi care au stat la îndoială în fața pedepsei cu moartea, neavînd curajul nici s-o desființeze cu mîndrie, nici s-o păstreze cu autoritate.

Acum treizeci și șapte de ani, lăsînd la o parte Piața Saint-Jacques, care era parcă predestinată și care a fost totdeauna îngrozitoare, colțul cel mai întunecat al acestui boulevard posomorît era locul, atît de puțin îmbietor chiar și azi, unde se afla casa cu numărul 50—52.

Casele burgheze n-au început să se ivească pe acolo decît peste douăzeci și cinci de ani. Locul era

¹ Localitate din sudul Parisului, pe vremuri fortăreață și închisoare.

² Servitor într-un han din împrejurimile Parisului. În 1827 și-a ucis logodnica, căreia i se spunea „păstorita din Ivry”.

³ Pînă la 1830 execuțiile capitale aveau loc în plin centrul Parisului, în Piața Grève din fața Primăriei. După aceea, ghilotina a fost mutată la bariera Saint-Jacques, una din întăriturile dinspre sud ale Parisului.

întunecat. După gândurile negre care te năpădeau
îți dădeai seama că te afli între Salpêtrière, a cărei
cupolă se zărea, și Bicêtre, a cărei barieră era aproape ;
adică între nebunia femeii și nebunia bărbatului. Cît puteai cuprinde cu ochii, nu zăreai decît
abatoarele, zidul de centură și cîteva fațade de fabrici,
semănînd cu niște cazărmi sau cu niște mînăstiri, peste tot
barăci și mormane de moloz, ziduri vechi, negre, ca niște
draperii de doliu, ziduri noi, albe, ca niște giulgiuri, peste
tot șiruri paralele de copaci, clădiri aliniate, construcții turtite,
în linii lungi și reci, cu tristețea jalnică a unghiurilor drepte.
Nici un accident de teren, nici un pic de fantezie arhitecturală,
nici o cută. Totul era rece, simetric, respingător. Nimic
nu-ți strînge mai mult inima decît simetria. Pentru că
simetria înseamnă plictiseală, și plictiseala e tot una cu
înrîstirea. Deznădejdea cascadează. S-ar putea închipui
ceva mai groaznic decît un iad al suferinței : iadul plictiselii.
Dacă un asemenea iad ar exista, partea asta a bulevardului
l'Hôpital ar putea să fie strada lui principală.

Totuși, în amurg, în clipa în care se îngîna ziua
cu noaptea, mai cu seamă în timpul iernii, în ceasul în
care vîntul înserării smulge ulmilor ultimele frunze
îngălbenite, cînd se așterne întunericul și pe cer nu
se află nici o stea, sau cînd luna și vîntul trec printre
nori, bulevardul acesta devenea deodată înspăimîntător.
Linii drepte se risipeau și se pierdeau în bezna, ca niște
frînturi ale nemărginirii. Trecătorul nu se putea opri
de-a se gîndi la nenumăratele povești cu spînzurați,
ale locului. Singurătatea care domnea pe locul pe care
se săvîrșiseră atîtea crime, avea ceva înfiorător. Ți se
năzărea că întunericul e plin de capcane ; toate formele
nedeslușite ale umbrei păreau suspecte ; iar golurile

lungi și pătrate dintre copaci păreau gropi. Ziua era urât ; seara era jalnic ; noaptea era sinistru.

Vara, în amurg, se vedeau ici și colo cîteva femei bătrîne șezînd sub ulmi, pe băncile putrezite de ploaie. Aceste bătrîne cumsecade cerșeau.

De altminteri, mahalaua aceasta, care părea mai curînd demodată decît veche, tindea de pe atunci să se transforme. Chiar de pe vremea aceea, cine voia s-o cunoască, trebuia să se grăbească. Cu fiecare zi se schimba cîte ceva din atmosferă ; de douăzeci de ani, stația căilor ferate din Orléans se află aproape de vechiul cartier și contribuie la transformarea lui. Oriunde apare, la marginea unei capitale, o stație de drum de fier, periferia moare și se naște un oraș. S-ar părea că în preajma acestor mari centre de circulație a mulțimilor, în uruitul acestor mașini puternice, în răsufierea acestor monstruoși cai ai civilizației, care se hrănesc cu cărbuni și varsă jărat, pămîntul roditor se cutremură și se cascadează pentru a înghiți vechile locuințe omenești și a lăsa să răsară altele noi. Casele vechi se năruie, cele noi se înalță.

De cînd drumul de fier care duce la Orléans s-a întins peste terenurile de la Salpêtrière, străzile înguste de odinioară, din vecinătatea gropilor Saint-Victor și a Grădinii Botanice se zguduie, străbătute cu violență, de trei sau patru ori pe zi, de șirurile de diligențe, birji și omnibuse, care, la un moment dat, parcă dau la o parte casele spre dreapta și spre stînga ; pentru că, trebuie să spunem unele lucruri bizare, dar care sînt absolut exacte : așa cum e adevărat că în orașele mari soarele face ca fațadele caselor așezate la miazăzi să se întindă și să crească, nu încapă nici o îndoială că circulația frecventă a vehiculelor lățește străzile. Dovezile unei vieți noi sînt neîndoielnice. În acest vechi cartier provincial, în colțurile lui cele mai sălbatice, apare pavajul, tro-

tuarele încep să şerpuiască şi să se prelungească chiar acolo pe unde nu sînt încă trecători. Într-o dimineată, o dimineată vrednică de amintit, în iulie 1845, căldările mari cu smoală fură văzute fumegînd pe neaşteptate aici ; în ziua aceea s-a putut spune că civilizaţia a ajuns pînă la mahalaua Saint-Marceau.

II

UN CUIB PENTRU BUFNIŢĂ ŞI PENTRU PITULICE

Jean Valjean se opri în faţa acestei hardughii, zisă a lui Gorbeau. Întocmai ca păsările sălbatice, îşi alesese locul cel mai pustiu ca să-şi facă cuib.

Se scotoci în vestă, scoase un fel de şperaciu, deschise uşa, intră ; apoi o încuie la loc cu grijă şi urcă scara, ţinînd-o tot timpul pe Cosette în braţe.

La capătul scării mai scoase din buzunar o cheie, cu care deschise altă uşă. Încăperea în care intră, şi pe care o încuie numai decît, era un soi de mansardă destul de spaţioasă, mobilată cu o saltea întinsă pe jos, o masă şi cîteva scaune. Într-un colţ, o sobă în care se făcuse focul şi-n care se mai vedea jeratic. Felinarul de pe bulevard lumina slab acest interior săracăcios. În fund se afla o cămăruţă cu un pat de scînduri. Jean Valjean duse fetiţa pe pat şi o lăsă acolo, fără ca ea să se trezească.

Scăpără amnarul şi aprinse o luminare ; totul fusese pregătit mai dinainte pe masă ; şi, aşa cum făcuse şi în ajun, începu s-o cerceteze pe Cosette cu o privire plină de extaz, în care expresia de bunătate şi de duioşie mergea pînă la rătăcire. Cu acea încredere liniştită pe care n-o întîlnim decît la o forţă covîrşitoare sau la o mare slăbiciune, micuţa adormise,

fără să știe cu cine era, și dormea înainte fără să știe unde se afla.

Jean Valjean se plecă și sărută mîna fetei.

Cu nouă luni mai-nainte sărutase mîna mamei, care și ea adormise.

Același simțămînt dureros, cucernic, sfîșietor copleșea inima.

Îngenunche lîngă patul Cosettei.

Era ziua-n amiaza mare și micuța dormea încă. O rază palidă a soarelui de decembrie trecea prin fereastra mansardei și răsfrîngea în tavan snopi lungi de umbră și lumină. Deodată, căruța unui pietrar, încărcată greu, trecînd pe caldarîmul bulevardului, zgudui șandramaua ca un tunet prevestitor de furtună și o făcu să se cutremure din temelii.

— Da, doamnă ! strigă Cosette, tresărind din somn. Numaidecît ! Numaidecît !

Și sări jos din pat, cu ochii pe jumătate închiși de buimăceala somnului și întinzînd brațul spre colțul peretelui.

— O, Doamne ! Unde mi-e mătura ? zise ea.

Deschise ochii bine și întîlni fața zîmbitoare a lui Jean Valjean.

— A ! Va să zică e adevărat ! șopti fetea. Bună ziua, domnule !

Copiii primesc numaidecît și fără sfială bucuria și fericirea, ei înșiși fiind în chip firesc numai fericire și bucurie.

Cosette o zări pe Catherine lîngă pat, o luă și, pe cînd se juca, îi puse tot felul de întrebări lui Jean Valjean : unde se află, dacă Parisul e mare, dacă doamna Thénardier era departe, dacă era adevărat că n-avea să se mai întoarcă acolo etc..., etc... Deodată, exclamă :

— Ce frumos e-aici !

Era o cocioabă groaznică, dar ea se simțea liberă.

— E nevoie să mătur ? zise ea în sfârșit.

— Joacă-te ! îi spuse Jean Valjean.

Așa trecu ziua. Fără să-i pese că nu înțelege nimic, Cosette era în culmea fericirii între păpușa și bătrîn.

III

DOUĂ NEFERICIRI LA UN LOC FAC FERICIREA

A doua zi, la revărsatul zorilor, Jean Valjean se afla lîngă patul Cosettei. Aștepta acolo nemișcat și o privea cum se trezește.

Ceva nou îi pătrundea în suflet.

Jean Valjean nu iubise niciodată pe nimeni. De douăzeci de ani era singur pe lume. Nu fusese nicio dată tată, amant, soț, prieten. La ocnă era răutăcios, ursuz, cast, ignorant și sălbatic. Inima acestui bătrîn ocnaș era neprihănită. Sora lui și copiii ei nu-i lăsaseră decît o amintire ștearsă și depărtată, care se risipise aproape cu totul. Făcuse tot ce-i stătuse în putință ca să-i regăsească și, negăsindu-i, îi uitase. Așa e firea omenească. Celelalte emoții duioase ale tinereții, dacă avusese vreuna, se năruiseră în gol.

Cînd o văzu pe Cosette, cînd o luă, cînd o duse cu el și o liberă, se simți zguduit pînă-n fundul sufletului. Toată pasiunea și toată afecțiunea de care era în stare se trezi într-însul și se revărsă asupra acestui copil. Se ducea lîngă patul în care dormea Cosette și tremura de bucurie ; încerca parcă durerile unei mame și nu-și putea da seama ce sînt. Această mare și stranie tresărire a unei inimi care începe să iubească e ceva tainic și duios.

Biată inimă bătrînă, atît de proaspătă !

Numai că, el avînd cincizeci și cinci de ani, iar Cosette opt, tot ce-ar fi putut să fie dragoste în toată viața lui se topi într-o lumină de negrăit.

Era a doua ivire imaculată care-i ieșea în cale. Episcopul făcuse să răsară la orizontul vieții lui zorile virtuții. Cosette făcea să-i răsară zorile dragostei.

Primele zile se scurseră în această amețală.

La rîndul ei, Cosette devenea și ea alta, fără să-și dea seama, biata fetiță ! Era atît de mică atunci cînd maică-sa o părăsise, încît nici nu-și mai aducea aminte de dînsa. Ca toți copiii, asemenea tinerelor mlădițe ale vicii, care se agață de orice, încercase să iubească. Nu izbutise. Toți o respinseseră : Thênardierii, copiii lor, ceilalți copii. Iubise cîinele și cîinele murise. După aceea, nimic și nimeni n-a mai vrut să știe de ea. E trist că trebuie s-o spunem, așa cum am mai spus-o : la opt ani avea inimă de gheață. Nu din vina ei ; nu puțința de-a iubi îi lipsea, ci vai ! împrejurările prielnice. De aceea, chiar din prima zi începu să-l iubească pe acest moșneag, din toate puterile ei. Încea un simțămînt pe care nu-l cunoscuse nicio dată : avea senzația că înflorește.

Unchiașul nu-i mai părea nici bătrîn, nici sărac. I se părea că Jean Valjean e frumos, așa cum i se părea că e frumoasă și cocioaba.

Erau iluziile pe care le dau zorile, copilăria, tinerețea, bucuria. Noutatea priveliștii și a vieții contribuiau și ele la asta. Nimic nu e mai încîntător decît răsfrîngerea trandafirilor a fericirii într-o cameră de pod. Fiecare dintre noi a avut cîndva, în trecut, o mansardă lîngă cer.

Natura, diferența de cincizeci de ani dintre ei, îl despărțea adînc pe Jean Valjean de Cosette ; soarta însă făcuse ca această despărțire să dispară. Soarta uni pe neașteptate aceste două existențe dezrădăci-

nate, deosebite prin vîrstă, asemănătoare prin nenorocire, și le logodi cu puterea ei atotstăpînitoare. Într-adevăr, una întregea pe cealaltă. Prin instinct, Cosette își căuta un tată, așa cum, prin instinct, Jean Valjean își dorea un copil. Întîlnirea lor însemna o regasire. În clipa misterioasă în care mîinile lor s-au atins, ele s-au unit pentru totdeauna. Cînd aceste două suflete s-au întîlnit, ele și-au dat seama că nu pot trăi unul fără altul și s-au îmbrățișat strîns.

Luînd cuvintele în înțelesul lor cel mai cuprinzător și cel mai adînc, am putea spune că, despărțiți de lume prin lespezile unui mormînt, Jean Valjean era Văduvul, iar Cosette era Orfana. Împrejurarea aceasta a făcut ca Jean Valjean să ajungă, în chip divin, tatăl Cosettei.

Într-adevăr, impresia misterioasă pe care i-o făcuse Cosettei în mijlocul pădurii din Chelles, cînd mîna lui Jean Valjean i-o luase pe a ei în întuneric, nu era un vis, ci o realitate.

Intrarea acestui om în viața acestui copil însemna sosirea lui Dumnezeu.

De altminteri, Jean Valjean își alesese bine adăpostul. Se afla acolo într-o siguranță care putea să pară deplină.

Încăperea și odăița pe care le ocupa împreună cu Cosette aveau fereastra care dădea spre bulevard. Fiind singura fereastră a casei, n-aveau a se teme de privirea nici unui vecin, nici din părți, nici din față.

Parterul casei cu numărul 50-52, un fel de hambar dărăpănat, slujea ca magazie pentru zarzavat și nu avea nici o legătură cu etajul. Era despărțit de etaj printr-o dușumea, fără chepeng și fără scară, și care era un fel de diafragmă a clădirii. Cum am mai spus, etajul întîi avea cîteva camere și cîteva odăițe mansardate, dintre care una singură era ocupată de o

bătrână care se îngrijea de gospodăria lui Jean Valjean. Celelalte încăperi nu erau locuite.

Bătrânică asta, care se mîndrea cu titlul de „chiriașă principală”, în realitate îndeplinind slujba de portăreasă, îi închiriasse în ziua de Crăciun această locuință.

Valjean îi spusese că e un rentier scăpătat în urma unor speculații de bursă și că va veni să locuiască acolo împreună cu o nepoțică a lui. Plătise chiria pe șase luni înainte și lăsase în grija bătrînei însărcinarea de a mobila camera și odăița de lîngă ea, așa cum s-a văzut. Femeia aceasta cumsecade făcuse focul în sobă și le pregătise totul în seara sosirii lor.

Trecură cîteva săptămîni. Cei doi duceau în casa asta ticăloasă o viață fericită.

De cum se făcea ziuă, Cosette începea să rîdă, să vorbească și să cînte. Copiii, ca și păsările, își au cîntecul lor de dimineată.

Se întîmpla uneori ca Jean Valjean să-i ia mînuța vînată și crăpată de degerături și să i-o sărute. Biata fată, obișnuită să fie bătută, nu știa ce înseamnă asta și se depărta cuprinsă de rușine.

Uneori devenea serioasă și se uita la rochița ei neagră. Cosette nu mai era acum în zdrențe; era în doliu. Scăpase din mizerie și intra în viață.

Jean Valjean se apucase s-o învețe carte. Cîteodată, pe cînd o puneă să silabisească, își aducea aminte că, la ocnă, învățase să citească cu gîndul de-a face rău. Și gîndul acesta se schimbase acum în dorința de-a învăța carte pe un copil. Atunci, bătrînul ocnaș zîmbea, cu zîmbetul dus pe gînduri al îngerilor.

Întrezărea aici o hotărîre de sus, voința cuiva care este mai puternic decît omul, și se adîncea în visare. Gîndurile bune au adîncurile lor, ca și cele rele.

S-o învețe carte pe Cosette și s-o lase să se joace — la atîta se reducea aproape viața lui Jean Valjean.

îi vorbea, de asemenea, despre mama ei și-o îndemna să se roage.

Ea îi spunea „tată“ ; nu știa dacă mai are și alt nume.

El stătea cu ceasurile și se uita la ea cum își îmbracă păpușa și o asculta ciripind. De-aci-nainte viața i se părea vrednică de trăit, oamenii i se păreau buni și drepti, în mintea lui nu mai dojenea pe nimeni pentru nimic ; nu mai vedea de ce n-ar trăi pînă la adînci bătrînețe, acum, cînd copilul îl iubea. Își întrezărea un viitor înseninat de Cosette ca printr-o lumină de vrajă. Nici cei mai buni dintre oameni nu sînt scutiți de egoism. Uneori se gîndea cu un fel de bucurie că are să fie urîță.

E vorba aici numai de o părere personală ; ca să spunem însă tot ceea ce gîndim, credem că Jean Valjean, în starea sufletească în care se afla cînd a început s-o iubească pe Cosette, a avut nevoie de înviorearea asta pentru a nu se mai abate de pe calea binelui. Avusese prilejul să vadă sub aspecte noi ticăloșia oamenilor și mizeria societății, aspecte fragmentare și care, negreșit, nu arătau decît o parte a adevărului ; soarta femeii redusă la Fantine ; autoritatea publică întreruptă de Javert. Înfundase din nou pușcăria, de rîndul ăsta pentru că făcuse numai bine ; îl năpădiseră alte amărăciuni ; dezgustul și oboseala puneau iarăși stăpînire pe dînsul ; chiar și amintirea episcopului se eclipsa uneori, ca să reapară după aceea luminoasă și biruitoare ; dar, în cele din urmă, amintirea asta sfîntă se învăluia în ceață. Cine știe dacă Jean Valjean nu era pe cale de a-și pierde curajul și de a se prăbuși din nou ? Iubea și se simțea din nou tare. Vai, nici el nu era mai sigur pe picioarele lui decît Cosette ! El o ocrotea, ca îi dădea putere. Prin el, ea izbuti să-și facă drum în viață, prin ea, el izbuti să rămînă un om de treabă. El cu

sprijinul acestui copil, și copilul fu punctul lui de sprijin. O, mister dumnezeiesc și de nepătruns al cumpenei soartei !

IV

CE-A BĂGAT DE SEAMĂ CHIRIAȘA PRINCIPALĂ

Jean Valjean avea grijă să nu iasă niciodată ziua. În fiecare seară, cînd începea să se întunece, se plimba un ceas sau două, cîteodată singur, adesea împreună cu Cosette, prin aleile lăturalnice ale bulevardelor cele mai pustii sau intra în biserici, pe înnopitate. Se ducea mai cu seamă la Saint-Médard, care e biserica cea mai apropiată. Cînd n-o lua cu el pe Cosette, ea rămînea acasă cu bătrîna, dar bucuria fetei era să iasă cu dînsul. Un ceas petrecut lîngă el îi era mai drag decît jocurile încîntătoare cu Catherine. Mergea ținînd-o de mînă și spunîndu-i vorbe dragălașe.

Cosette era acum foarte veselă.

Bătrîna se îngrijea de gospodărie, gătea și se ducea după tîrguieli.

Trăiau cu multă chibzuială, făcînd zilnic puțin foc, dar ca niște oameni foarte strîmtorați. Jean Valjean nu înlocuise nici una din mobilele pe care le găsise acolo la început ; pusese numai să se facă o ușă plină în locul ușii cu geam de la odăița Cosettei.

Continua să poarte redingota lui galbenă, pantalonii negri și pălăria uzată. Lumea de pe stradă îl credea sărac. Se întîmpla uneori ca o femeie milosivă să se întoarcă și să-i dea de pomană. Jean Valjean primea și se pleca pînă la pămînt. Alteori se întîmpla să-i iasă înaintea vreun nenorocit care cerșea ; atunci se uita de jur împrejur dacă nu-l vede nimeni,

se apropia de cerșetor pe furiș și-i strecura în mână o monetă, adesea chiar o monetă de argint, apoi se depărta de el grăbit. Lucrul ăsta putea să-i aducă neplăceri. În cartier lumea începuse să-l cunoască sub numele de „cerșetorul care dă de pomană“.

Bătrîna chiriașă principală, făptură ursuză, plină de invidie față de oricine, îl pîndea pe Jean Valjean fără ca el să-și dea seama. Era cam surdă, și din pricina asta, flecară. Îi mai rămăseseră din alte vremuri doi dinți, unul sus, altul jos, pe care-i clănțănea toată vremea. Îi pusese tot felul de întrebări Cosettei, care, neștiind nimic, nu-i putuse spune nimic, decît că venea de la Montfermeil. Într-o dimineată, stînd la pîndă, îl văzu pe Jean Valjean intrînd, cu un aer care bătrînei i se păru suspect, într-una din aripile nelocuite ale hardughiei. Se luă după el cu pași de pisică bătrîna și putu să-l urmărească fără să fie văzută printr-o crăpătură a ușii. Jean Valjean, din mai multă prevedere, desigur, se întorsese cu spatele la această ușă. Bătrîna îl văzu cum, scotocindu-se în buzunar, dădu la iveală o cutie, niște foarfeci și un fir de ață, îl văzu apoi desfăcîndu-și căptușeala unei pulpane a redingotei și scoțînd dintr-însa o bucată de hîrtie gălbuie, pe care o desfăcu. Bătrîna băgă de seamă, înspăimîntată, că era o hîrtie de o mie de franci. Era a doua sau a treia pe care o vedea de cînd trăia. O luă la fugă îngrozită.

Puțin după aceea, Jean Valjean o căută și o rugă să se ducă să-i schimbe hîrtia de o mie de franci și-i spuse că era rata semestrială a pensiei sale pe care o primise în ajun. „Unde?“ se întreba bătrîna. El nu ieșise decît pe la șase seara, iar administrația nu putea să fie deschisă la ora aceea. Bătrîna se duse să schimbe, făcînd tot felul de presupuneri. Hîrtia asta de o mie de franci, discutată și înmulțită, dădu loc

la o mulțime de trăncăneli înspăimântate printre cumetrele din strada Vignes-Saint-Marcel.

Peste câteva zile, se întâmplă ca Jean Valjean, numai în vestă, să taie niște lemne pe coridor. Bătrîna rămăsese să facă curat în odaie. Era singură, deoarece Cosette se dusese să admire lemnele tăiate; bătrîna zări redingota atîrnată într-un cui și începu s-o cerceteze cu de-amănuntul. Căptușeala fusese cusută la loc. O pipăi cu atenție și i se păru că simte în pulpane și pe la subsuori teancuri de hîrtie. Erau, fără îndoială alte hîrtii de cîte o mie de franci.

Băgă de seamă că prin buzunare se mai găseau tot felul de lucruri. Nu numai acul, foarfecele și ața pe care le văzuse, dar și un portofel plin, un cuțit mare și — amănunt suspect — cîteva peruci de diferite culori. Fiecare dintre buzunarele redingotei părea să fie pregătit mai dinainte pentru împrejurări neprevăzute. Locuitorii hardughiei ajunseră așa la sfîrșitul iernii.

V

O MONEDĂ DE CINCI FRANCI CÎND CADE FACE ZGOMOT

Lîngă Saint-Médard stătea un sărac, ghemuit pe marginea unei fîntîni părăsite și căruia Jean Valjean îi dădea adesea de pomană. Nu trecea niciodată pe lîngă el fără să-i dea cîtiva gologani. Uneori sta de vorbă cu el. Cei care îl pizmuiau pe acest cerșetor, spuneau că trebuie să fie „de la poliție“. Era un bătrîn țicovnic, de vreo șaptezeci și cinci de ani, care mormăia într-una crîmpeie de rugăciuni.

Într-o seară, pe cînd Jean Valjean trecea pe acolo fără Cosette, îl văzu pe cerșetor la locul său obișnuit, sub felinarul care tocmai fusese aprins. Omul părea,

ca de obicei, că se roagă și stătea cu capul în pământ. Jean Valjean se apropie de el și-i strecură în mână pomana pe care i-o dădea întotdeauna. Cerșetorul ridică brusc privirea, se uită țintă la Jean Valjean, pe urmă lăsa din nou capul în jos. Mișcarea fusese făcută cu o repeziciune de fulger. Jean Valjean tresări. I se păru că întrezărise, la lumina felinarului, nu chipul blajin și cucernic al bătrînului paracliser, ci un chip groaznic și bine cunoscut. Avu senzația pe care o încerci trezindu-te deodată, pe întuneric, în fața unui tigru. Se dădu înapoi îngrozit, încremenit, nemaicutezînd nici să respire, nici să scoată vreun cuvînt, nici să stea pe loc, nici s-o ia la fugă, uitîndu-se la cerșetorul care-și plecase capul acoperit cu o zdreanță și care parcă nu-și mai dădea seama că Jean Valjean era acolo. În clipa aceea ciudată, un instinct, pesemne instinctul tainic al conservării, îl făcu pe Jean Vlajean să nu scoată nici un cuvînt. Cerșetorul avea aceeași statură, aceleași petice, aceeași înfățișare de totdeauna. „Aida-de ! spuse Jean Valjean. Sînt nebun ! Aiurez ! Nu-i cu puțință !” Și se întoarse acasă adînc tulburat.

Abia îndrăznea să-și mărturisească sie însuși că figura pe care i se păruse c-a văzut-o era a lui Javert.

În timpul nopții, gîndindu-se la asta, îi păru rău că nu stătuse de vorbă cu omul acela, ca să-l facă să ridice capul încă o dată.

A doua zi, pe înserate, trecu din nou pe acolo. Cerșetorul era la locul său.

— Bună ziua, moșule ! zise cu curaj Jean Valjean, dîndu-i un gologan.

Cerșetorul ridică ochii și răspunse cu glas tînguitor :

— Bodaproste, preamilostive domn !

Era într-adevăr bătrînul țîrcovnic.

Jean Valjean simți că-i vine inima la loc. Începu să rîdă. „Cum naiba mi s-a părut că e Javert ? gîndi el. Asta-i bună ! Ce ? Am început să am vedenii ?” Apoi nu se mai gîndi la asta.

Peste cîteva zile, cam pe la ora opt seara, era în odaia lui și o învăța pe Cosette să silabisească cu glas tare, cînd auzi pe cineva deschizînd și închizînd ușa casei. I se păru ciudat. Bătrîna, singurul chiriaș care mai era în casă, se culca întotdeauna de cum începea să se întunece, ca să nu ardă lumînarea. Jean Valjean îi făcu semn Cosettei să tacă. Auzea pe cineva urcînd scara. În definitiv, putea să fie și bătrîna, care s-o fi simțit rău și s-o fi dus pînă la farmacie. Jean Valjean ascultă. Pasul era apăsător și părea pasul unui bărbat ; dar bătrîna avea pantofi mari și nimic nu seamănă mai mult cu mersul unui bărbat decît mersul unei femei bătrîne. Cu toate astea, Valjean stinse lumînarea.

O trimise pe Cosette să se culce, șoptindu-i : „Culcă-te încetîșor”. Pe cînd o săruta pe frunte, pașii se opriră. Jean Valjean rămase pe loc, tăcut, cu spatele spre ușa, în scaunul de pe care nu se mișcase, ținîndu-și răsufierea, pe întuneric.

După ce se scurse un timp destul de lung, nemai-aurzind nimic, se întoarse fără să facă vreun zgomot și, îndreptîndu-și privirea spre ușa odăii, văzu o licărire de lumină prin gaura cheii. Lumina părea un fel de stea sinistră pe pata neagră a ușii și-a peretelui. Era de bună seamă cineva acolo cu o lumînare în mînă, și care asculta.

Trecură cîteva minute și lumina se îndepărtă. Dar nu se auzi nici un zgomot de pași, ceea ce însemna pesemne că cel care venise să tragă cu urechea, își scosese pantofii.

Jean Valjean se trînti pe pat îmbrăcat și nu închise ochii toată noaptea.

În zorii zilei, cînd ațipise de oboseală, fu trezit de scîrțîitul unei uși ce se deschidea la vreo mansardă din fundul coridorului, pe urmă auzi același mers al omului care urcase scara în ajun. Pasul se apropia. Sări din pat și lipi ochiul de gaura cheii, care era destul de mare, sperînd să vadă, cînd va trece pe acolo, cine era persoana care intrase noaptea în casă și ascultase la ușa lui. Pe lîngă camera lui Jean Valjean trecu într-adevăr un bărbat, de rîndul ăsta fără să se oprească. Pe coridor era încă prea întuneric ca să-i poată vedea fața ; dar, cînd omul ajunse în dreptul scării, o rază de lumină de afară îi contură silueta și Jean Valjean îl văzu din spate în întregime. Era un om înalt, cu o redingotă lungă, cu o bîtă sub braț. Era statura uriașă a lui Javert.

Jean Valjean ar fi putut încerca să-l mai vadă și prin fereastra lui care dădea pe bulevard. Dar ar fi fost nevoit să deschidă această fereastră și nu îndrăznea.

Nu încăpea îndoială că omul acela avea cheie și intrase ca la el acasă. Cine îi dăduse o cheie ? Ce putea însemna asta ?

Pe la ceasurile șapte dimineța, cînd bătrîna veni să facă curat în odaie, Jean Valjean îi aruncă o privire pătrunzătoare, dar n-o întrebă nimic. Femeia nu i se păru de loc schimbată.

Pe cînd mătura ea îi spuse :

— Domnul a auzit cumva astă-noapte pe cineva intrînd ?

La vîrsta ei și pe bulevardul acela, ceasurile opt seara erau tot una cu toiul nopții.

— A ! Așa e ! răspunse el cu tonul cel mai natural. Cine a fost ?

— Un chiriaș nou, spuse bătrîna, care s-a mutat în casă.

— Și cum se numește ?

— Nu prea știu nici eu. Dumont sau Daumont. Cam așa ceva.

— Și ce învârtește acest domn Dumont ?

Bătrîna se uită la el cu ochii ei mici de vulpe și răspunse :

— Un pensionar ca și dumneavoastră.

N-avea poate nici un gînd ascuns. Lui Jean Val-jean i se păru totuși că ascundea ceva.

După ce plecă bătrîna, făcu un fișic dintr-o sută de franci pe care-i avea într-un sertar și-l băgă în buzunar. Cu toată grija cu care făcu această operație, ca să nu fie auzit că umblă cu bani, o piesă de cinci franci îi scăpă din mîină și alunecă cu zgomot pe dușumea.

Pe înserate coborî și se uită cu luare-aminte de jur împrejur pe bulevard. Nu era nimeni. Bulevardul părea cu totul pustiu. Cineva s-ar fi putut totuși ascunde pe după arbori.

— Haidem ! îi spuse el Cosettei.

O luă de mîină și ieșiră împreună.

C A R T E A A C I N C E A

LA VÎNĂTOARE CUMPLITĂ — HAITĂ TĂCUTĂ

I

COTITURILE STRATEGIEI

Aici e locul să facem o observație în legătură cu paginile ce vor urma și cu altele de mai departe. Au trecut mulți ani de când autorul cărții de față, nevoit cu părere de rău să vorbească despre dînsul, lipsește din Paris. De când a plecat de-acolo, Parisul s-a schimbat. S-a născut o viață nouă, care-i este oarecum necunoscută. Nu e nevoie să mai spună că iubește Parisul ; acolo s-a format spiritul său. Din cauza dărîmăturilor și-a reclădirilor, Parisul tinereții sale, Parisul pe care-l păstrase cu religiozitate în minte, este în ceasul de față un Paris de altădată. Să ni se dea voie să vorbim de Parisul acela ca și cum ar mai exista. Se prea poate ca autorul să spună cititorilor : „În strada cutare se află cutare casă“ și acolo să nu mai fie nici casa, nici strada amintită. Cititorii n-au decît să verifice, dacă vor să-și dea osteneala. În ceea ce-l privește pe autor, el nu cunoaște Parisul cel nou și scrie, cu Parisul de altădată în fața ochilor, păstrîndu-și o iluzie la care ține. Pentru el e o satisfacție să-și închipuie că în urma lui rămîne ceva din ceea ce vedea atunci cînd se afla la el acasă și că nu s-a spulberat totul. Atîta vreme cît cutreieri locurile natale, ți se pare că străzile nu te interesează, că ferestrele, acoperișurile și porțile n-au

nici o însemnătate, că nu te leagă nimic de aceste ziduri, că pomii aceştia sînt ca toţi pomii, că în ochii tăi casele în care nu intri n-au nici un rost, că aceste caldarîmuri pe care calci nu-s decît pietre. Mai tîrziu, însă, cînd nu mai eşti acolo, bagi de seamă că străzile astea îţi sînt dragi, că acoperişurile, ferestrele şi porţile astea îţi lipsesc, că zidurile astea îţi sînt necesare, că pomii ăştia sînt prietenii tăi, că în aceste case în care nu intrai, intrai totuşi în fiecare zi şi că ai lăsat ceva din tine, din sîngele tău, din inima ta, pe lespezile astea. Toate aceste locuri pe care nu le mai vezi, pe care poate nu le vei mai vedea niciodată şi a căror imagine ai păstrat-o în minte, dobîndesc un farmec dureros, îţi revin dinaintea ochilor cu tristeţea unei vedenii, te fac să vezi pămîntul făgăduinţei şi sînt, ca să zic aşa, însuşi chipul Franţei; şi ne sînt dragi şi le evocăm aşa cum sînt, aşa cum erau, şi ne încăpătînim, şi nu vrem să schimbăm nimic, pentru că înfăţişarea patriei ne e dragă cum ne e drag obrazul mamei.

Să ne fie, aşadar, îngăduit să vorbim de trecut ca de timpul de faţă. Acestea spuse, îi rugăm pe cititori să țină seama de ele şi trecem mai departe.

Jean Valjean ieşise repede din bulevard şi o luase razna pe străzi, făcînd cît mai multe ocoluri cu putinţă, întorcîndu-se uneori brusc pe acelaşi drum, pentru ca să se încredinţeze că nu era urmărit.

Manevra aceasta este caracteristică cerbului fugărit. Acolo unde urmele se pot întipări pe pămînt, manevra asta are între alte foloase şi pe acela că-i înşală şi pe vînători şi pe cîini prin urmele de dus şi întors. E ceea ce vînătorii numesc „falsa întoarcere a vînatului în vizuina sa”.

Era o noapte cu lună plină. Pe Jean Valjean nu-l stînjenea. Luna, care era încă foarte aproape de orizont, desena pe străzi pete mari de umbră şi lumină.

Jean Valjean putea să se strecoare de-a lungul caselor și zidurilor de pe partea întunecoasă și să cerceteze partea luminată. Poate că nu-i da prin gând că partea întunecoasă scăpa cercetării sale. Totuși, pe toate străduțele pustii din jurul străzii Poliveau rămase încredințat că nu-l urmărea nimeni.

Cosette mergea fără să pună vreo întrebare. Sufărurile îndurate în primii șase ani ai vieții îi străcuraseră un fel de pasivitate în fire. De altfel — și asupra acestei constatări vom mai avea prilejul să revenim — fără să-și dea prea bine seama, se obișnuise cu ciudățeniile bătrînului și cu capriciile soartei. Și pe urmă, lîngă el se simțea în siguranță.

Nici Jean Valjean nu știa mai bine decît Cosette încotro mergea. Avea încredere în Dumnezeu și ea avea încredere în el. I se părea că ține și el de mîna pe cineva mai mare decît dînsul; avea impresia că e condus de o făptură nevăzută. Încolo, n-avea nici un gând hotărît, nici un plan, nici un proiect. Nici măcar nu era cu totul încredințat că fusese Javert; și, pe urmă, se putea să fi fost Javert, dar fără să știe că el e Jean Valjean. Nu era travestit? Nu-l socoteau mort? De cîteva zile se întîmplau totuși lucruri care păreau ciudate. Pentru el era de-ajuns. Luase hotărîrea să nu se mai întoarcă în casa Gorbeau. Întocmai ca un animal alungat din culcușul lui, căuta o gaură unde să se ascundă, pînă ce va găsi una în care să se adăpostească.

Jean Valjean făcu tot felul de ocoluri prin cartierul Mouffetard, care dormea ca pe vremea evului mediu, supunîndu-se semnalului de culcare; trecu în diferite feluri, prin manevre savante, din strada Censier în strada Copeau, prin strada Battoir-Saint-Victor în strada Puits-l'Ermite. Se pot găsi pe-acolo gazde, dar nici nu-i trecu prin gând să intre undeva, socotind că nu e ceea ce-i trebuie. Într-ade-

văr, nu se îndoia că, dacă cumva îi dăduseră de urmă, aveau să-l slăbească.

În clipa cînd sunau ceasurile unsprezece la Saint-Etienne du Mont tocmai trecea pe strada Pontoise, prin fața localului comisariatului de poliție, care se afla la numărul 14. Instinctul despre care am pomenit mai sus îl făcu, după cîteva clipe, să întoarcă capul. Văzu atunci foarte limpede, la lumina felinarului comisariatului, trei oameni care-l urmăreau foarte de-aproape, trecînd unul după altul pe sub acest felinar în partea întunecoasă a străzii. Unul dintre ei intră în curtea comisariatului. I se păru cu deosebire suspect cel ce mergea în frunte.

— Hai, fetițo ! îi spuse el Cosettei și se grăbi să părăsească strada Pontoise.

Făcu un ocol, trecu prin spatele pasajului Patriarhilor, care era închis la ora aceea, o luă pe strada Epée-de-Bois și pe strada Arbalète și se înfundă în strada Poștei.

Există acolo o răspîntie, unde este astăzi Colegiul Rollin, și de unde începe strada Neuve-Sainte-Geneviève.

Credem că nu mai e nevoie să spunem că strada Neuve-Sainte-Geneviève e o stradă veche și că nici măcar la zece ani odată nu trece vreo diligență pe strada Poștei. Pe strada aceasta a Poștei locuiau prin veacul al XIII-lea niște olari și numele ei adevărat e *rue de Pots*¹.

Luna lumina puternic răspîntia. Jean Valjean se strecură sub umbra unei porți, socotind că, dacă oamenii aceia îl mai urmăreau, el o să-i poată vedea foarte bine cînd vor trece prin lumină.

În adevăr, nu trecuseră nici trei minute și oamenii se arătară. Acum erau patru, toți de statură

¹ Strada oalelor.

înalță, îmbrăcați cu redingote lungi, cafenii, cu pălării rotunde și cu niște bîte mari în mîna. Erau tot atît de înfricoșători prin statura lor înaltă și prin pumnii lor enormi, ca și prin mersul lor amenințator în întuneric. Ai fi spus că sînt patru năluci deghi-zate în târgoveți.

Se opriră în mijlocul răs_pîntiei și se strînseră laolaltă ca și cum ar fi stat la sfat. Erau nehotărîți. Cel ce părea că-i conduce se întoarse și arată cu mîna în direcția pe unde o luase Jean Valjean; altul făcea impresia că arată cu oarecare încăpăținare direcția opusă. Cînd cel dintîi se întoarse din nou, lumina lunii îi căzu de-a dreptul pe față și Jean Valjean îl recunoscă fără greș pe Javert.

II

DIN FERICIRE, PE PODUL AUSTERLITZ - TREC CĂRUȚE

Jean Valjean nu mai avea nici o îndoială; spre norocul lui, oamenii aceia se mai îndoiau încă. Se folosi de nehotărîrea lor; ei pierdeau vremea, el o cîștiga. Ieși de sub poarta unde se pitise și-o apucă pe strada Poștei înspre Grădina Plantelor. Cosette începuse să obosească. O luă în brațe și o duse așa mai departe. Pe stradă nu trecea nimeni, felinarele nu fuseseră aprinse, pentru că era lună.

Grăbi pasul.

În cîteva salturi ajunse la olăria Goblet, pe fațada căreia se putea citi foarte bine la lumina lunii vechea inscripție :

*Fabrica lui Goblet-fiul este-aici
Se găsesc ghivece, oale mari și mici,
Cărămizi, olane, tuburi, plăci pătrate —
Tuturor le vindem bucuroși pe toate.*

Lăsă în urmă strada Cheii, pe urmă fântâna Saint-Victor, o luă de-a lungul Grădinii Plantelor, pe ulițele joase, și ajunse la Chei. Acolo întoarse capul. Pe chei nu era nimeni. Străzile erau pustii. Nimeni în urma lui. Răsuflă.

Ajunse la podul Austerlitz.

Pe vremea aceea se mai plătea încă taxa de trecere.

Se duse la biroul vămii și dădu cinci centime.

— Trebuie să plătești zece, zise invalidul care încasa taxele. Ai în brațe un copil care poate umbla. Plătește pentru amândoi.

Plăti, cu părere de rău că trecerea lui dăduse loc la discuție. Când fugi, trebuie să te streкори.

O căruță mare tocmai trecea podul peste Sena, îndreptându-se ca și dînsul spre malul drept. Îi fu de folos. Putu străbate astfel podul la umbra căruței.

Pe la mijlocul podului, Cosette simțindu-și picioarele amorțite, spuse că vrea să meargă. O lăsă jos și-o apucă din nou de mînă.

După ce trecu podul, văzu înaintea lui, spre dreapta, niște șantiere; porni într-acolo. Ca să ajungă însă la ele, trebuia să străbată un spațiu destul de mare, deschis și luminat. Nu stătu mult pe gînduri. Cei care-l fugăreau îi pierduseră desigur urma, așa încît Jean Valjean se socotea în afară de orice pericol. Era căutat, e drept, dar urma nu i-o găsiseră.

Între două șantiere îngrădite cu ziduri se deschidea o ulicioară: strada Chemin-Vert-Saint-Antoine. O stradă îngustă, întunecoasă, făcută parcă anume pentru el. Înainte de-a o apuca pe acolo, mai întoarse o dată capul.

Din punctul unde se afla, vedea în toată lungimea podului Austerlitz.

Patru umbre tocmai treceau podul.

Umbrele erau cu spatele spre Grădina Plantelor și se îndreptau spre malul drept.

Cele patru umbre erau cei patru oameni care-l urmăreau.

Jean Valjean simți fiorii fiarei încolțite.

Îi mai rămânea o nădejde : că acești patru oameni nu se aflau încă pe pod și nu-l zăriseră în clipa când trecuse cu Cosette de mână prin spațiul luminat.

În cazul acesta, apucînd-o pe ulicioara din fața lui, dacă izbutea să ajungă la șantiere, în bălți, printre lanuri, prin maidane, ar fi putut să scape.

I se păru că o poate lua fără teamă pe ulicioara aceea liniștită și porni într-acolo.

III

CERCETAȚI PLANUL PARISULUI DIN 1727

După vreo trei sute de pași ajunse la ulița care se bifurca. Se împărțea în două străduțe, care o luau una la stînga, iar alta la dreapta. Jean Valjean avea parcă înaintea lui cele două brațe ale unui Y. Pe unde s-o apuce ?

Fără să șovăie, o luă la dreapta.

De ce ?

Pentru că brațul din stînga ducea spre un cartier mărghiaș, adică spre părțile locuite, iar brațul din dreapta ducea spre cîmp, deci spre locuri pustii.

Cu toate acestea nu mai mergea destul de repede. Mersul Cosettei încetinea și mersul lui Jean Valjean.

O luă din nou în brațe. Cosette își puse capul pe umărul bătrînului și nu suflă o vorbă.

El se întorcea din cînd în cînd și se uita. Avea grijă să meargă tot mereu pe partea întunecoasă a

străzii. În spatele lui strada era dreaptă. A doua și a treia oară când întoarse capul nu văzu nimic; domnea o tăcere adîncă; își văzu de drum ceva mai liniștit. La un moment dat, întorcîndu-se din nou, se păru că vede — pe partea străzii pe unde trecuse, departe, în întuneric — ceva care se mișca. Se repezi înainte, zorit, nădăjduind să găsească vreo străduță laterală, s-o ia pe-acolo și să-și piardă încă o dată urma.

Ajunse în dreptul unui zid.

Dar zidul acesta făcea cu neputință trecerea mai departe; era un zid ce mărginea o străduță transversală în care dădea strada pe care o luase Jean Valjean.

Și de rîndul ăsta trebuia să se hotărăscă: s-o ia la dreapta sau la stînga. Se uită la dreapta. Străduța se prelungea, frîngîndu-se, printre construcții — șure și șoproane — și se termina cu o fundătură. Se vedea perfect fundătura; un perete alb, înalt.

Se uită spre stînga. Străduța din partea asta era deschisă, iar la vreo două sute de pași dădea într-altă stradă. În partea asta era scăparea.

În clipa cînd Jean Valjean voi s-o ia la stînga, ea să-ncerce s-ajungă în strada pe care-o întrezărea la capătul străduței, văzu, la încrucișarea ei cu strada aceea pe unde voia s-o apuce, un fel de matahală neagră stînd nemișcată acolo.

Era cineva, un bărbat care, fără îndoială, se postase acolo și care, păzind drumul, aștepta.

Jean Valjean se dădu înapoi.

Punctul din Paris unde se afla Jean Valjean, situat între cartierul Saint-Antoine și La Rapée, e unul dintre cele pe care lucrările noi l-au transformat cu totul — urîțindu-l după unii, transfigurîndu-l după alții. Plantațiile, șantierele și vechile clădiri au dispărut. Astăzi sînt acolo străzi late, noi, arene,

circuri, hipodromuri, stații de căi ferate, închisoarea Mazas; într-un cuvânt, progresul cu corectivele lui.

Acum o jumătate de veac, în graiul popular obișnuit, întemeiat numai pe tradiții — care se încăpățânează să-i spună Institutului „Cele patru națiuni”¹, iar Operei Comice „Feydeau”² — locul unde ajunsese Jean Valjean se numea „Petit-Picpus”³. Poarta Saint-Jacques, poarta Paris, bariera Sergenților⁴, Porche-rons⁵, Galiote, Célestins, Capucins, Mail, La Bourbe, l'Arbre-de-Cracovie⁶, la Petite-Pologne, le Petit-Picpus — sînt numele Parisului de altădată, dăinuind peste cel nou. Memoria poporului veghează asupra acestor rămășițe ale trecutului.

Petit-Picpus, care de altfel a avut o existență mărginită și n-a fost niciodată altceva decît un început de cartier, avea înfățișarea aproape monahală a unui oraș spaniol. Drumurile erau prea puțin pietruite, străzile aveau prea puține case. În afară de cîteva străzi despre care vom vorbi, totul era ziduri și singurătate. Nu exista nici o dugheană, nu se vedea nici o trăsură; pe ici pe colo, cîte o lumînare aprinsă

¹ Colegiu înființat la mijlocul secolului al XVII-lea. În secolul al XVII-lea, Colegiul celor patru națiuni adăpostea studenți bursieri din cele patru provincii anexate: Flandra, Alsacia, Roussillon și Piemont.

² Numele unei străzi din Paris. Între această stradă și bulevardul Italianilor se înalță clădirea Operei Comice.

³ Una din congregațiile ordinului franciscan, care își avea centrul în cartierul Picpus din Paris.

⁴ La marginea Parisului căile de acces erau pe atunci închise cu porți sau bariere. Sub regimul feudal „sergenții” erau soldații de poliție însărcinați să execute sentințe.

⁵ Vechi sat din nord-estul Parisului, cuprins mai târziu, în secolul al XIX-lea, în raza acestuia.

⁶ Copacul Cracoviei, un castan din grădina Palais-Royal — fostul palat al lui Richelieu — numit astfel în secolul al XVIII-lea în semn de simpatie a parizienilor față de Polonia împărțită.

la ferestre, și toate luminile stinse după ora zece. Grădini, mînăstiri, șantiere, băltoace, cîteva case joase și ziduri înalte cît casa.

Așa era cartierul ăsta în secolul trecut. Revoluția îl răvășise zdravăn. Edilitatea republicană îl dărmase, îl pustise, îl ciopîrțise. Se făcuseră acolo depozite de dărîmături. Acum treizeci de ani cartierul începuse să dispară sub pospăiala construcțiilor noi. Astăzi a pierit cu totul. Petit-Picpus, a cărui urmă n-a fost păstrată de nici un plan actual, e destul de limpede menționat, în planul din 1727, tipărit la Paris de Denis Thierry, strada Saint-Jacques, în fața străzii du Plâtre și la Lyon de Jean Girin, cu firma *A la Prudence*¹, strada Mercière. Petit-Picpus avea ceea ce am numit noi un Y de străzi, alcătuit din strada Chemin-Vert-Saint-Antoine, desfăcută în două ramificații, cea din stînga purtînd numele de stradela Picpus, iar cea din dreapta numele de strada Polonceau. Cele două ramificații ale lui Y erau unite la vîrf printr-o linie. Linia aceasta se numea strada Droit-Mur. Strada Polonceau se sfîrșea acolo; Strada Picpus mergea mai departe și urca pînă-n Piața Lenoir. Venind dinspre Sena și ajungînd la capătul străzii Polonceau, aveai în stînga strada Droit-Mur, cotînd brusc în unghi drept, în față zidul acestei străzi, iar la dreapta o prelungire trunchiată a străzii Droit-Mur fără ieșire, numită fundătura Genrot.

Acolo se afla Jean Valjean.

Așa cum am spus, zărind matahala neagră ce sta de pază în colțul unde strada Droit-Mur se întîlnea cu stradela Picpus, Valjean dădu înapoi. De bună seamă, fantoma aceea îl pîndea.

Ce să facă ?

¹ *La Prudentă, La înțelepciune* (fr.).

Nu mai avea vreme să se întoarcă. Cei ce se mișcau în umbră, la oarecare distanță în spatele lui, erau fără îndoială Javert și oamenii lui. Javert ajunsese probabil la începutul străzii la al cărei capăt se afla Jean Valjean. Javert, de bună seamă, cunoștea acest mic labirint și-și luase toate măsurile de prevedere, trimițând pe unul dintre oamenii săi să păzească ieșirea. Presupunerile astea, care păreau cu totul întemeiate, se învolburară îndată, ca o mână de praf luată pe neașteptate de vînt, în mintea chinuită a lui Jean Valjean. Cercetă fundătura Genrot; era închisă. Cercetă stradela Picpus; acolo era o sentinelă. Vedeă silueta aceea întunecată care se desprindea neagră pe caldarîmul alb, scăldat de lună. Să înainteze, însemna să cadă în mîna omului acela. Să se întoarcă, însemna să cadă în mîna lui Javert. Jean Valjean se simțea prins ca într-o plasă care se strîngea încetîșor. Se uită la cer cu disperare.

IV

INCERCĂRI DE SCĂPARE

Pentru a înțelege ceea ce va urma, e nevoie să ne închipuim cu exactitate stradela Droit-Mur și cu deosebire unghiul lăsat la stînga atunci cînd ieșeau din strada Polonceau ca să intri pe stradela asta. Stradela Droit-Mur era pe partea dreaptă aproape în întregime mărginită, pînă în ulicioara Picpus, de case cu aspect sărăcăcios; pe stînga, o singură clădire cu înfățișare severă, compusă din mai multe corpuri de case care creșteau cu cîte un etaj sau două, pe măsură ce se apropiau de stradela Picpus; așa încît clădirea asta, foarte înaltă înspre stradela Picpus, era joasă de tot înspre strada Polonceau. Acolo, în unghiul de care am pomenit, se micșora atît de mult,

încît nu mai rămînea decît un zid. Zidul ăsta nu se sfîrşea chiar în stradă, ci forma un fel de colţ foarte turtit, ascuns, prin cele două unghiuri ale lui, celor doi observatori care s-ar fi aflat unul în strada Polonceau, iar altul în strada Droit-Mur.

Pornind de la cele două unghiuri ale colţului, zidul se prelungea pe strada Polonceau pînă la casa cu numărul 49, iar pe strada Droit-Mur, unde era mult mai scurt, pînă la clădirea întunecată despre care am vorbit şi al cărei calcan îl tăia, făcînd astfel în stradă încă un colţ turtit. Calcanul acesta avea un aspect întunecat ; nu se vedea pe el decît o singură fereastră sau, mai exact, două obloane căptuşite cu tablă de zinc, totdeauna închise.

Înfăţişarea locului pe care-l descriem aici este de o riguroasă exactitate şi va trezi, fără îndoială o amintire foarte limpede în mintea foştilor locuitori ai cartierului.

Colţul turtit era acoperit în întregime de ceva ce părea o poartă uriaşă şi dărăpănată. Era o vastă îmbinare uniformă de scînduri perpendiculare, cele de sus mai late decît cele de jos, legate prin nişte fîşii lungi de fier, puse de-a curmezişul. Într-o parte se afla o intrare de dimensiuni obişnuite şi care nu fusese croită acolo de mai mult de cincizeci de ani.

Un tei îşi întindea ramurile pe deasupra acestei porţi, iar zidul era acoperit de iederă în partea din-spre Polonceau.

În primejdia care-l pîndea pe Jean Valjean, clădirea aceasta întunecată, care-i părea nelocuită şi singuratică, îl ispitea. O cercetă repede cu privirea. Îşi spunea că dacă ar izbuti să intre acolo, ar fi poate salvat. Avu de la început un gînd şi o speranţă.

În partea din mijloc a faţadei acestei clădiri, spre strada Droit-Mur, la ferestrele tuturor etajelor se aflau nişte jgheaburi vechi de plumb. Diversele rami-

ficații ale burlanelor, care mergeau de la un burlan central la toate aceste jgheaburi, desenau pe fațadă un fel de copac. Țevile acestea ramificate cu o mulțime de coturi imitau acele ramuri uscate de viță de vie care se răsuceau pe fațadele fermelor de altădată.

Acest palier ciudat, cu crengi de tinichea și de fier, a fost cel dintâi lucru care i-a atras atenția lui Jean Valjean. O așeză pe Cosette lângă un stîlp, spunîndu-i să nu scoată o vorbă și alergă spre locul unde burlanul atingea caldarîmul. Poate avea să izbutească în vreun fel să sară pe-acolo și să intre în casă. Dar burlanul era stricat, nu mai era bun de nimic și abia se mai ținea în zid. De-altminteri, toate ferestrele acestei clădiri tăcute erau zăbrelete cu drugi groși de fier, pînă și mansardele de la acoperiș. Și pe urmă, luna lumina din plin această fațadă, iar omul care o vedea din capătul străzii l-ar fi zărit pe Jean Valjean încercînd să se cațere pe ea. În sfîrșit, ce era de făcut cu Cosette? Cum ar fi putut s-o ridice la înălțimea unei case cu trei etaje?

Renunță să se mai agațe de burlan și se tîrî de-a lungul zidului, ca să se întoarcă în strada Polonceau.

Cînd ajunse la colțul unde o lăsase pe Cosette, băgă de seamă că acolo nu putea fi văzut de nimeni. Era ferit, așa cum am spus, de toate privirile, din oricare parte ar fi venit. Afară de asta, era întuneric. În sfîrșit, acolo erau două porți. Poate va izbuti să le forțeze. Zidul deasupra căruia vedea teiul și iedera dădea fără îndoială în vreo grădină, unde să poată cel puțin să se ascundă, deși copacii nu înfrunziseră încă, și să-și petreacă acolo restul nopții.

Vremea trecea. Trebuia să se grăbească.

Dibui la poarta boltită și băgă de seamă numai-decît că era zăvorîtă și pe dinăuntru și pe dinafară.

Se apropie de cealaltă poartă mare cu mai multă speranță. Era groaznic de dărăpănată ; însăși imensitatea ei o făcea mai puțin rezistentă ; scîndurile erau putrezite, legăturile de fier, trei la număr, erau ruginite. I se păru cu puțință să pătrundă prin îngrădirea asta șubredă.

Se uită mai atent și băgă de seamă că poarta nu era chiar o poartă. Nu avea nici balamale, nici vopsea, nici broască, nici deschizătură la mijloc. Legăturile de fier o străbăteau de la un capăt la altul fără întrerupere. Prin crăpăturile scîndurilor întrezări niște pietre de zidărie și niște bolovani cimentați grosolan, pe care trecătorii îi mai puteau vedea și acum zece ani. Descurajat, își mărturisi că această așa-zisă poartă era pur și simplu căptușeala de lemn a unei clădiri de care era lipită. Era lesne să scoți o scîndură, dar te pomeneai în fața unui zid.

V

UN LUCRU CARE N-AR FI CU PUTINȚĂ LA LUMINA GAZULUI AERIAN

În clipa aceea un zgomot scurt și cadențat începu să se audă la o oarecare depărtare. Jean Valjean cuteză să arunce o privire dincolo de colțul străzii. Din strada Polonceau ieșise o patrulă de șapte sau opt soldați. Vedea cum le străluceau baionetele. Veneau spre el.

Soldații, în fruntea cărora deslușea statura înaltă a lui Javert, înaintau încet și cu grijă. Se opreau destul de des. Se vedea bine că cercetau cu atenție toate colțurile zidurilor, toate porțile și ulicioarele.

Era, fără nici o îndoială, o patrulă obișnuită, pe care Javert o întâlnise și căreia îi poruncise să-l urmeze.

Cele două ajutoare ale lui Javert mergeau printre soldați.

Așa cum umblau, și cu opririle pe care le făceau, le trebuia un sfert de oră pînă să ajungă la locul unde se afla Jean Valjean. Fu o clipă cumplită. Abia cîteva minute îl mai despărteau pe Jean Valjean de acea prăpastie înfiorătoare care i se deschidea în față pentru a treia oară. Iar ocnă nu era de data asta ocnă și numai ocnă, ci era pierderea pentru vecie a Cosettei; cu alte cuvinte, o viață care se asemana cu lăuntruul unui mormînt.

Nu mai era cu puțință decît un singur lucru.

Despre Jean Valjean s-ar fi putut spune, spre deosebire de alți oameni, că purta cu el doi desagi: într-unul avea cugetul unui sfînt, iar în celălalt priceperea de temut a unui ocnăș. Scotocia într-unul sau în celălalt, după împrejurări.

După cum ne amintim, între alte felurite îndemînări, trecea, datorită numeroaselor lui evadări de la ocnă din Toulon, drept meșter în arta neobișnuită de a se ridica pe colțul drept al unui zid, la nevoie pînă la înălțimea celui de-al șaselea etaj, proptindu-se în ceafă, în umeri, în șolduri și în genunchi, abia ajutîndu-se de rarele ieșituri ale pietrei; măiestrie care a făcut atît de înspăimîntător și de vestit colțul curții Conciergerie¹ din Paris, pe unde scăpase acum vreo douăzeci de ani condamnatul Battmolle.

Jean Valjean măsură cu ochii zidul deasupra căruia se vedea teiul. Era înalt de vreo optsprezece picioare². Colțul pe care-l făcea cu fațada clădirii celei mari

¹ Închisoare pe insula Cité de pe Sena. /

² Veche măsură franceză, egală cu 0,3248 m.

era astupat în partea de jos cu o construcție de formă triunghiulară, ridicată parcă anume ca să ferească locul acela prea bine adăpostit de pîngărirea trecătorilor. Această umplere preventivă a colțurilor era foarte obișnuită la Paris.

Construcția avea o înălțime de aproape cinci picioare. Din vârful ei și pînă pe zid nu mai erau decît patrușprezece.

Capătul de sus al zidului era făcut din piatră netedă, fără grinzi.

Greutatea era Cosette. Cosette nu știa să se cațere pe un zid. S-o părăsească? Jean Valjean nici nu se gîdea. S-o ia cu el, cu neputință. Ca să facă astfel de ascensiuni, omul are nevoie de toate puterile lui. Cea mai neînsemnată povară i-ar muta centrul de greutate și l-ar trînti la pămînt.

I-ar fi trebuit o frînghie. Jean Valjean n-avea. Unde să găsească o frînghie, la miezul nopții, pe strada Polonceau? Să fi avut un regat, cu siguranță că Jean Valjean l-ar fi dat în clipa aceea pentru o frînghie.

Toate împrejurările extreme au o străfulgerare a lor, care uneori ne orbește, iar alteori ne iluminează.

Privirea deznădăjduită a lui Jean Valjean întîlni stîlpul felinarului din fundătura Genrot.

În vremea aceea pe străzile Parisului nu existau becuri de gaz. Odată cu căderea nopții se aprindeau lămpile, puse din loc în loc, și care erau stinse și coborîte cu ajutorul unei funii ce trecea strada de la un trotuar la celălalt și era vîrîtă în jgheabul stîlpului. Scripetele pe care se înfășura frînghia era închis sub lampă într-un dulăpior de fier, a cărui cheie o avea lampagiul și însăși funia era apărută pînă la o înălțime oarecare de un înveliș de metal.

Jean Valjean, cu energia celui ce luptă pe viață și pe moarte, trecu strada dintr-o săritură, intră în

fundătură, forță broasca dulăpiorului cu vârful cuțitului și după o clipă se întoarse lângă Cosette. Avea o funie. Acești oameni întunecați, care trăiesc de azi pe mâine, în luptă cu destinul, nu stau pe gânduri.

Am arătat că în noaptea aceea felinarele nu erau aprinse. Cel din fundătura Genrot era așadar stins, ca toate celelalte, și puteai trece pe lângă el fără să bagi de seamă că lampa nu era la locul ei.

Toate acestea — ora, locul, întunericul, îngrijorarea lui Jean Valjean, mișcările lui neobișnuite, acel du-te-vino — începeau s-o neliniștească pe Cosette. Orice alt copil în locul ei ar fi început de mult să țipe. Ea se mărgini să-l tragă pe Jean Valjean de pulpana hainei. Se auzea din ce în ce mai limpede zgomotul patrulei care se apropia.

— Tată, spuse ea încet, mi-e frică! Cine vine de-acolo?

— Ssst! răspunse nenorocitul. E doamna Thénardier.

Cosette tresări. El adăugă:

— Să nu scoți o vorbă! Lasă-mă pe mine! Dacă țiți sau dacă plîngi, doamna Thénardier, care te pîndește, vine să te ia.

Apoi, fără să se grăbească, dar și fără să piardă vreme, cu o precizie hotărîită și cu mișcări scurte, cu atît mai admirabile în clipa aceea, cu cît Javert și patrula lui puteau să se ivească dintr-un moment în altul, își desfăcu cravata, o trecu împrejurul trupului Cosettei pe sub subsuori, avînd grijă să nu vătăme copilul, prinse cravata de un capăt al funiei, cu ajutorul aceluia nod pe care marinarii îl numesc nod de rîndunică, luă celălalt capăt al funiei între dinți, își scoase ghetele și ciorapii pe care îi azvîrli peste zid, se sui pe construcția de moloz, și începu să se ridice pe colțul dintre zid și fațadă, cu tot

atîta dibăcie și siguranță de parcă ar fi avut o treaptă sub călcîie și sub coate.

Nu se scursese nici jumătate de minut și era în genunchi sus, pe zid.

Cosette îl privea uluită, fără să scoată o vorbă. Cuvintele lui Jean Valjean și numele doamnei Thénardier o înghețaseră.

Auzi deodată vocea lui Jean Valjean, care îi strigă, destul de încet de altfel :

— Lipește-te de perete !

Îl ascultă.

— Să nu scoți o vorbă și să nu-ți fie frică ! urmă Jean Valjean.

Ea se simți deodată ridicată de la pămînt.

Pîna să-și dea seama ce e cu ea, era sus pe zid.

Jean Valjean o apucă, o puse în spinare, îi luă amîndouă mînuțele în mîna lui stîngă, se culcă pe burtă și merse de-a bușelea de-a lungul zidului pîna la capăt. Așa cum își închipuise, acolo se afla o clădire al cărei acoperiș pleca de la înălțimea împrejmuirii de lemn și cobora pîna foarte aproape de pămînt, pe un plan ușor înclinat, care atingea teiul.

Întîmplarea era fericită, pentru că în partea asta zidul era mult mai înalt decît spre stradă. Jean Valjean întrezărea sub el pămîntul, la o mare distanță.

Tocmai ajunsese la planul înclinat al acoperișului și nu se despărțise bine de creasta zidului, cînd o larmă cumplită îi vesti sosirea patrului. Se auzea glasul tunător al lui Javert :

— Scotociți fundătura ! Strada Droit-Mur e păzită și ulicioara Picpus de asemenea. Îmi pun capul că el în fundătură.

Soldatii se repeziră în fundătura Genrot.

Jean Valjean se lăsă să alunece de-a lungul acoperișului ; ajunsese, ținînd-o mereu pe Cosette, pîna

În dreptul teiului și sări la pământ. Fie de teamă, fie de curaj, Cosette nu scosese o vorbă. Avea numai mâinile puțin zdrelite.

VI

INCEPUTUL UNEI ENIGME

Jean Valjean se afla într-un fel de grădină foarte întinsă, de o formă neobișnuită, într-una din acele grădini triste, făcute parcă să fie primate iarna și noaptea. Grădina asta de formă lunguiată avea o alee de plopî înalți în fund, arbori destul de stufoși prin colțuri și un spațiu gol în mijloc, unde se afla un singur copac foarte mare, apoi vreo cîtiva răsu-ciți și zbîrliți ca niște mărăcini mari, răzoare cu legume, straturi cu pepeni, ale căror clopote de sticlă străluceau sub lună, și un puț părăginit. Se gă-seau ici-colo bănci de piatră, acoperite cu mușchi negru. Aleile erau drepte și mărginite cu arbuști mici și întunecați. Jumătate din alee erau năpădite de iarbă, iar un putregai verzui acoperea restul.

Jean Valjean avea lîngă el clădirea de pe al cărei acoperiș coborîse, o grămadă de surcele și, în spa-tele surcelor, stătea lipită de perete o statuie de piatră al cărei chip mutilat nu mai era decît o mască fără formă, ce apărea neclar în întuneric.

Clădirea era un fel de ruină în care se puteau deosebi odăi dărîmate, dintre care una, plină ochi, părea să fie folosită drept magazie.

Clădirea cea mare din strada Droit-Mur, care făcea colț cu strada Picpus, avea două fațade în formă de triunghi ce dădeau spre grădină. Aceste fațade erau pe dinăuntru și mai tragice încă decît pe dina-

fară. Toate ferestrele aveau gratii. Nu se zărea acolo nici o lumină. La etajele de sus se aflau streșini înaintate, ca la închisori. Una dintre fațadele astea își arunca umbra, asupra celeilalte și o lăsa apoi să cadă peste grădină, ca un lîntoliu negru și nesfîrșit. Nu se mai zărea vreo altă casă. Fundul grădinii se pierdea în ceață și în noapte. Cu toate astea, deosebeai într-acolo, nelămurit, ziduri care se întretăiau, ca și cum ar mai fi fost și alte grădini dincolo, precum și acoperișurile joase de pe strada Polonceau.

Nu se poate închipui un loc mai sălbatic și mai singuratic decît grădina aceea. Era pustie, ceea ce era ușor de înțeles din pricina orei; dar locul nu părea făcut pentru ca să treacă cineva pe-acolo, fie și la amiază.

Prima grijă a lui Jean Valjean fusese să-și găsească ghetele și să le încalțe, iar apoi să intre cu Cosette în magazie. Cel care evadează nu se socotește niciodată îndeajuns de ascuns. Fetița, care se gîndea mereu la doamna Thénardier, îi împărtășea instinctul de a se adăposti cît mai bine cu putință.

Cosette tremura și se strîngea lîngă el. Se auzea tropotul zgomotos al patrulei care scotocea fundătura și strada, se auzea cum puștile se loveau de pietre, ordinele pe care Javert le dădea agenților puși de el, precum și sudălmile lui, amestecate cu vorbe care nu se înțelegeau de loc.

După un sfert de ceas, învălmășeala aceea furtunoasă începu să se depărteze. Jean Valjean nici nu mai răsufila.

Pusese mîna, ușor, pe mîna Cosettei.

De altfel, singurătatea în care se afla era atît de neașteptat de liniștită, încît gălăgia aceea îngrozitoare, atît de violentă și atît de apropiată, nu o tulburase cîtuși de puțin. Parcă zidurile acelea ar fi

fost ridicate cu pietrele surde despre care vorbește *Scriptura*.

Deodată, în mijlocul acelei liniști, se ridică un nou zgomot; un zgomot ceresc, divin, blînd, pe atît de fermecător, pe cît fusese celălalt de groaznic. Era un imn care ieșea din beznă, o minune de rugă și armonie în tăcerea întunecată și înfricoșătoare a nopții: voci de femei, dar voci alcătuite totodată de glasuri neprihănite de fecioare și din glasuri nevinovate de copii, voci de dincolo de lume, care seamănă cu acelea pe care noii-născuți le mai aud încă, și cei ce trag să moară încep să le audă. Cîntecul acesta venea din clădirea întunecată care domina grădina. În clipa în care larma demonilor se îndepărta, s-ar fi spus că un cor de îngeri se apropia în umbră.

Cosette și Jean Valjean căzură în genunchi.

Nu știau ce era, nu știau unde se găseau, dar simțeau amîndoi, bărbatul și copilul, pocăitul și cel nevinovat, că trebuiau să îngenunche.

Vocile acelea erau și mai ciudate pentru că nu împiedicau clădirea de a părea goală. Era ca un cîntec supranatural într-o casă nelocuită.

Pe cînd vocile acelea cîntau, Jean Valjean nu se mai gîndea la nimic. Nu mai vedea noaptea. Vedea un cer albastru. I se părea că simte cum i se deschid acele aripi pe care le avem cu toții înăuntrul nostru. Cîntecul se stinse. Poate că ținuse multă vreme. Jean Valjean n-ar fi putut-o spune. Ceasurile de extaz nu țin niciodată mai mult decît o clipă.

Totul se cufundase din nou în tăcere. Nimic nu se mai auzea în stradă; nimic în grădină. Se topise atît ceea ce amenința, cît și ceea ce liniștea. Pe creasta zidului, vîntul bătea în cele cîteva buruieni uscate, făcînd un zgomot ușor și lugubru.

VII

URMAREA ENIGMEI

Vîntul nopții începuse să sufle, semn că puteau fi ceasurile unu sau două. Biata Cosette nu spunea nimic. Jean Valjean socoti că adormise, pentru că se așezase pe jos, alături, și-și sprijinise capul de el. Se aplecă și o privi. Cosette avea ochii mari deschși și un aer gînditor, care-l duru pe Jean Valjean.

Încă tremura.

— Ți-e somn ? spuse Jean Valjean.

— Mi-e foarte frig, îi răspunse ea. După o clipă îl întrebă : Ea e tot acolo ?

— Cine ? spuse Jean Valjean.

— Doamna Thénardier.

Jean Valjean uitase mijlocul de care se slujise ca s-o facă pe Cosette să nu scoată o vorbă.

— Aș ! spuse el. A plecat. Nu-ți mai fie teamă de nimic !

Fetița suspină, ca și cum i s-ar fi luat o piatră de pe inimă.

Pe jos era umed, magazia era deschisă din toate părțile, vîntul sufla din ce în ce mai rece. Omul își scoase redingota și o înveli pe Cosette.

— Așa ți-e mai puțin frig ? întrebă el.

— O, da, tăticle !

— Bine, așteaptă-mă o clipă ! Mă întorc.

Ieși din ruină și merse de-a lungul clădirii celei mari, în căutarea unui adăpost mai bun. Dădu de uși, dar erau închise. La toate ferestrele de la parter erau zăbrele.

Îndată ce trecu de colțul interior al clădirii, băgă de seamă că se apropia de niște ferestre boltite de unde văzu venind oarecare lumină. Se ridică pe vîrful picioarelor și se uită printr-una din ferestre.

Toate dădeau într-o sală destul de spațioasă, pardosită cu lespezi mari, plină de arcade și stâlpi, unde nu se zăreau decît o licărire slabă și umbre întunecoase. Licărirea venea de la un opaiț aprins într-un colț. Sala era pustie și nu se zărea înăuntrul ei nici o mișcare. Cu toate astea, uitîndu-se mai bine, i se păru că vede pe jos, pe pardoseală, ceva care părea acoperit cu un lîntoliu și aducea a formă omenească. Era ceva culcat cu fața în jos, pe piatră, cu brațele cruce, nemișcat ca un mort. După un fel de șarpe care se tîra pe pardoseală, s-ar fi spus că forma asta sinistră avea legată de gît o funie.

Întreaga sală era scaldată în negura locurilor abia luminate, care sporește groaza.

Jean Valjean spunea adeseori după aceea că, deși multe priveliști funebre îi trecuseră prin viață, niciodată nu văzuse totuși ceva care să-i înghețe mai mult sîngele în vine, ceva mai înspăimîntător decît fătura aceea enigmatică, îndeplinind nu știu ce mister necunoscut în bezna locului aceluia. Era groaznic să-ți închipui că acel ceva era poate un corp mort, dar încă și mai groaznic să te gîndești că mai era poate viu.

Avu curajul să-și lipească fruntea de geam, pentru a vedea dacă acel ceva avea să se miște sau nu. Degeaba rămase astfel o vreme care i se păru nesfîrșită; forma întinsă acolo nu făcea nici o mișcare. Deodată însă se simți cuprins de o spaimă nemai-pomenită și o luă la fugă. Începu să alerge spre magazie, fără a îndrăzni să se uite înapoi. I se părea că, de-ar fi întors capul, ar fi văzut fătura aceea mergînd în urma lui cu pași mari și dînd din mîini.

Ajunse gîfîind la dărăpănătură. I se tăiau genunchii, sudoarea îi curgea pe spinare.

Unde se afla? Cine și-ar fi putut închipui un asemenea cavou în mijlocul Parisului? Ce era oare

casa aceea ciudată ? Clădire plină de mistere nocturne, care chema sufletele în umbră, cu voci de înger și, cînd veneau, le înfățișa deodată acea apariție înfiorătoare care le făgăduia să le deschidă poarta încîntătoare a cerului, dar le deschidea poarta groaznică a mormîntului ! Și totuși, asta era o casă ca toate casele, cu număr la poartă ! Nu visa. Dar avea nevoie să-i atingă pietrele cu degetul ca s-o poată crede.

Răceala nopții, teama, neliniștea și emoțiile serii îl copleșiră. Frigurile îl cuprinseseră și toate gîndurile i se ciocneau în minte neconținut.

Se apropie de Cosette. Dormea.

VIII

ENIGMA CREȘTE

Fetița își pusese capul pe o piatră și adormise. Se așeză lîngă ea și începu s-o privească. Încetul cu încetul, pe măsură ce se uita la ea, se liniștea, și spiritul lui își redobîndi libertatea.

Înțelegea limpede adevărul care avea să stea de acum încolo la temelia vieții lui, și anume că atîta vreme cît o va avea lîngă el, n-are să aibă nevoie de nimic decît pentru ea, și nici frică nu-i va fi de nimic, decît din pricina ei. Nici măcar nu simțea că-i e foarte frig, după ce-și scosese haina ca s-o acopere pe Cosette.

Cu toate astea, cu toată visarea în care căzuse, auzea de la o vreme un zgomot ciudat. Parcă cineva ar fi scuturat un clopoțel. Zgomotul acesta venea din grădină. Se putea auzi limpede, cu toate că era slab. Semăna cu acea muzică vagă pe care o fac tălăngile vitelor noaptea la pășune.

Zgomotul acesta îl făcu pe Jean Valjean să se întoarcă. Se uită și văzu că era cineva în grădină.

Printre clopotele de sticlă care acopereau pepenii, mergea o făptură care semăna cu un om ce se ridică, se apleca și se oprea, cu mișcări regulate, ca și cum ar fi tîrît sau ar fi așternut ceva pe jos. Făptura asta părea că șchioapătă.

Jean Valjean tresări scuturat de veșnicul fior al celor oropșiți. Totul li se pare dușmănos și vrednic de bănuială. Se feresc de zi pentru că pot fi văzuți și de noapte pentru că pot fi surprinși. Adineauri tremura pentru că grădina era pustie, acum tremura pentru că era cineva în ea.

Căzu dintr-o teamă închipuită într-o teamă ade-vărată. Își spuse că poate Javert și copoii lui nu pleaseră, că fără-ndoială lăsaseră în stradă oameni care să supravegheze, că omul acesta, dacă avea să-l găsească în grădină, va cere ajutor, va striga și-l va da pe mîna poliției. O luă ușor în brațe pe Cosette, care dormea, și o duse în spatele unui maldăr de mobile vechi, scoase din uz, în ungherul cel mai din fund al magaziei. Cosette nu se mișcă.

Se uită de-acolo cu luare-aminte la făptura din pepenărie. Era ciudat că zgomotul clopoțelului însoțea toate mișcările omului. Cînd se apropia, se apropia și zgomotul ; cînd se depărta, zgomotul se depărta și el ; dacă făcea o mișcare grăbită, un sunet tremurat însoțea mișcarea ; cînd se oprea, înceta și zgomotul. Părea, fără doar și poate, că clopoțelul acela era legat de om. Dar ce putea oare să însemne asta ? Ce fel de om era acesta de care atîrna un clopoțel ca de-un berbec sau ca de-un bou ?

Pe cînd își puna întrebările astea, atinse mîinile Cosettei. Erau înghețate.

— Vai, Dumnezeule ! spuse el. O chemă cu glasul scăzut : Cosette !

Ea nu deschise ochii.

O scutură cu putere.

Nu se trezi.

— N-o fi murit ? spuse el și se ridică deodată, cutremurat din creștet pînă-n tălpi.

Cele mai îngrozitoare gînduri îi trecură de-a valma prin minte. Sînt clipe în care cele mai groaznice presupuneri ne cuprind ca o haită de furii și se năpustesc cu putere peste hotarele minții noastre. Cînd e vorba de cei pe care îi iubim, grija noastră născocеște toate nebuniile. Își aduse aminte că somnul sub cerul liber, într-o noapte friguroasă poate ucide.

Cosette, palidă, zăcea la pămînt, la picioarele lui, fără să facă o mișcare.

Îi ascultă răsufierea. Respira încă, dar răsufierea ei i se părea slabă, gata să se oprească.

Cum s-o încălzească ? Cum s-o trezească ? Orice alt gînd i se șterse din minte. Năuc, dădu buzna afară din dărapănătură. Trebuia neapărat ca, în mai puțin de un sfert de ceas, Cosette să fie culcată într-un pat, în fața unui foc.

IX

OMUL CU CLOPOTELUL

Se duse de-a dreptul la omul din grădină. Ținea în mînă fișicul cu monete de argint, pe care-l purta în buzunarul vestei.

Omul sta cu capul în jos și nu-l văzu venind. Făcu cîtiva pași mai mari, fu lîngă el și-i strigă :

— O sută de franci !

Omul avu o tresărire și ridică ochii.

— Cîştigi o sută de franci, reluă Jean Valjean, dacă mă găzduieşti în noaptea asta.

Luna lumina din plin faţa îngrozită a lui Jean Valjean.

— Ia te uită, dumneata eşti, moş Madeleine ! spuse omul.

Numele acesta, rostit astfel în acest ceas întunecat, în acel loc necunoscut şi de un om necunoscut, îl făcu pe Jean Valjean să dea înapoi.

La toate s-ar fi aşteptat, numai la asta nu. Cel care îi vorbea era un moşneag adus de spate şi şchiop, îmbrăcat aproape ca un ţăran, şi care avea la genunchiul stîng un genunchier de piele, de care atîrna un clopot destul de mare. Faţa nu i se vedea pentru că era în umbră.

Omul îşi scoase pălăria din cap şi spuse tremurînd :

— Vai, Doamne ! Cum de te găseşti aici, moş Madeleine ? Pe unde ai intrat, Isuse Hristoase ! Parc-ai căzut din cer ! Nu e nici o îndoială că de-ai să pici odată de undeva, apoi de-acolo ai să pici. Şi în ce hal eşti ! N-ai cravată, n-ai pălărie, n-ai haină pe dumneata. Ştii că cineva care nu te-ar cunoaşte s-ar speria de-a binelea ? Doamne-Dumnezeule, nu cumva sfinţii şi-au pierdut minţile ? Dar cum ai intrat aici ?

Vorbea pe nerăsuflăte. Vorbea cu sfătoşenia celor de la ţară, în care nu e nimic neliniştitor. Toate astea fuseseră spuse cu un amestec de mare uimire şi de bunătate naivă.

— Cine eşti dumneata ? Şi ce e cu casa asta ? întrebă Jean Valjean.

— Ei Doamne, asta e prea de tot ! rosti moşneagul. Eu sînt acela căruia i-ai dat de lucru aici, şi casa e aceea unde mi-ai găsit de lucru. Ce, nu mă mai cunoşti ?

— Nu, spuse Jean Valjean. Dar cum se face că mă cunoști dumneata ?

— Mi-ai scăpat viața, spuse omul.

Se întoarse ; o rază de lumină îi desena profilul și Jean Valjean îl recunoscuse pe bătrînul Fauchelevent.

— Ah, spuse Jean Valjean, dumneata ești ? Da, te cunosc.

— A dat Dumnezeu ! grăi, dojenitor, bătrînul.

— Ce faci aici ?

— Uite, îmi acopăr pepenii.

Bătrînul Fauchelevent ținea într-adevăr în mînă, în clipa în care îl opriese Jean Valjean, o rogojină de paie pe care tocmai o întindea peste pepeni. De un ceas de cînd era în grădină avusese vreme să acopere cîteva straturi. Operația asta îl silea să facă acele mișcări neobișnuite pe care le văzuse Jean Valjean din magazie.

Urmă :

— Mi-am spus : cerul e senin, o să înghețe. Dacă aş pune o plăpumioară pe pepeni ? Și, adăugă el, privindu-l pe Jean Valjean și rîzînd cu poftă, ce naiba, dumneata ar trebui să faci la fel ! Dar cum de-ai ajuns aici ?

Jean Valjean, văzînd că omul acesta îl cunoaște cel puțin sub numele de Madeleine, deveni prudent. Punea întrebare după întrebare. Lucru ciudat, rolurile păreau să se fi schimbat. El, nepoftitul, era acela care întreba.

— Și ce rost are clopoțelul ăsta pe care îl ai la genunchi ?

— ăsta ? răspunse Fauchelevent. E ca să mă ocolească.

— Cum ca să te ocolească ?

Bătrînul Fauchelevent făcu cu ochiul, cu un aer care nu se poate descrie.

— Vai, Doamne ! Dar în casa asta nu sînt decît femei. Și printre ele multe fete tinere. Se pare că aș fi periculos dacă m-ar întîlni. Clopoțelul le dă de știre. Cînd vin eu, ele pleacă.

— Ce e casa asta ?

— Ei, știi bine.

— Nu, nu știu.

— Doar dumneata mi-ai găsit locul ăsta de grădinar.

— Spune-mi ca și cum n-aș ști nimic.

— Ei bine, află că e mînăstirea Petit-Picpus.

Jean Valjean își aduse aminte. Întîmplarea, adică providența, îl aruncase în mînăstirea din cartierul Saint-Antoine, unde bătrînul Fauchelevent, beteag după accidentul cu căruța, fusese primit după recomandăția sa, cu doi ani în urmă. Spuse și el, ca și cînd și-ar fi vorbit sie însuși :

— Mînăstirea Petit-Picpus !

— Dar, la urma urmei, urmă Fauchelevent, cum naiba ai făcut să intri aici, moș Madeleine ? Degeaba ești un sfînt, că ești și bărbat, și bărbatii nu intră niciodată aici.

— Și totuși ești și dumneata aici.

— Nu sînt decît eu.

— Cu toate astea, rosti Jean Valjean, trebuie să rămîn.

— Doamne, Dumnezeu ! strigă Fauchelevent.

Jean Valjean se apropie de moșneag și spuse cu o voce gravă :

— Moș Fauchelevent, ți-am scăpat viața.

— Eu mi-am adus aminte cel dintîi, răspunse Fauchelevent.

— Ei bine, poți să faci pentru mine astăzi ceea ce am făcut eu pentru dumneata altădată.

Fauchelevent apucă între mîinile sale bătrîne, zbîrcite și tremurătoare, cele două mîini puternice ale

lui Jean Valjean și rămase câteva clipe așa, ca și cum n-ar fi putut să vorbească. În sfârșit, rosti :

— Vai ! Ar fi o binecuvîntare cerească dacă aș putea să-ți fac și eu un bine ! Eu să-ți scap viața ? Domnule primar, cere-i ce vrei bătrînului dumitale !

Moșneagul fu transfigurat de o bucurie înălțătoare. Chipul îi strălucea.

— Ce vrei să fac ? urmă el.

— Am să-ți explic. Ai o odaie ?

— Am o baracă ferită, acolo, pe după ruina vechii mînăstiri, într-un ungher pe care nu-l vede nimeni. Sînt trei odăi.

Baraca era într-adevăr, atît de bine ascunsă în spatele dărăpănăturii, și atît de bine așezată ca să n-o zărească nimeni, încît Jean Valjean nici n-o văzuse.

— Bine, spuse Jean Valjean. Acum îți cer două lucruri.

— Ce anume, domnule primar ?

— Mai întîi, să nu spui nimănui ceea ce știi despre mine. În al doilea rînd, să nu cauți să afli mai mult decît știi.

— Cum vrei. Știu că nu poți să faci decît fapte cinstite și că ai fost întotdeauna omul lui Dumnezeu. Și-apoi, dumneata m-ai trimis aici. Te privește. Sînt al dumitale.

— S-a făcut. Acum vino cu mine. Mergem să luăm copilul.

— Ah, spuse Fauchelevent. E și un copil !

Nu mai adăugă nici un cuvînt și-l urmă pe Jean Valjean ca un cîine pe stăpînul lui. Peste mai puțin de o jumătate de ceas, Cosette, care se îmbujorase din nou la față la dogoarea unui foc bun, dormea în patul bătrînului grădinar. Jean Valjean își pusese iarăși cravata și redingota și-și găsisese pălăria pe care o azvîrlise peste zid. În vreme ce J

își îmbrăca haina, Fauchelevent își scoase genuncherul cu clopoțel, care, prins într-un cui, lîngă un coș de paie, împodobește acum peretele.

Cei doi bărbați se încălzeau în jurul unei mese pe care Fauchelevent pusese o bucată de brînză, pîine neagră, o sticlă cu vin, două pahare, și bătrînul îi spunea lui Jean Valjean, punîndu-i mîna pe genunchi :

— Vai, moș Madeleine ! Nu m-ai recunoscut din prima clipă ! Scapi viața oamenilor și după aceea îi uiți ! Nu e frumos ! Ei își amintesc de dumneata, iar dumneata ești un ingrat.

X

CAPITOL ÎN CARE SE EXPLICĂ CUM JAVERT ȘI-A PIERDUT VREMEA ÎN ZADAR

Întîmplările acestea, pe care pînă acum le-am văzut numai dintr-o singură latură, se desfășuraseră în împrejurările cele mai simple.

În noaptea zilei în care Javert îl arestase pe Jean Valjean la căpățîiul Fantinei, acesta evadase din închisoarea municipală de la Montreuil-sur-mer, iar poliția bănuise că ocașul fugit se îndreptase spre Paris. Parisul e un puhoi în care totul se pierde ; ca într-un vârtej al mării, totul dispare în acest vârtej al lumii. Nici o pădure nu-l ascunde pe om mai bine ca mulțimea. Fugarii de tot felul o știu. Se duc la Paris ca și cum s-ar duce să se dea la fund ; sînt unele dări la fund care te scapă. O știe și poliția, și de-asta caută la Paris ceea ce a pierdut în altă parte. Îl caută aici pe fostul primar de la Montreuil-sur-mer. Javert fu chemat la Paris ca să dea lămuriri în folo-
lo-
arilor. Într-adevăr, Javert fu de mare

ajutor în prinderea lui Jean Valjean. Rîvna și inteligența lui Javert cu prilejul acesta fură remarcate de Chabouillet, care era secretar la prefectură sub contele Anglès. Chabouillet, care îl mai ajutase de altfel pe Javert, îl numi pe inspectorul de la Montreuil-sur-mer în poliția din Paris. Aici, Javert știa să se facă necesar în diferite feluri și — trebuie s-o spunem, cu toate că expresia pe care o vom întrebuința pare neașteptată pentru astfel de servicii — în chip onorabil.

Nu se mai gîndi la Jean Valjean — cîinii aceștia, mereu la vînătoare, uită de lupul de ieri pentru lupul de azi — pînă în decembrie 1823, cînd îi căzu în mînă un jurnal, lui, care nu citea niciodată ziare; dar, ca monarhist, Javert ținuse să cunoască amănuntele intrării triumfale în Bayonne a „principelui generalisim.” Abia sfîrșise de citit articolul care-l interesa, cînd numele lui Jean Valjean din dosul unei pagini îi atrase luarea-aminte. Jurnalul vestea, că ocașul Jean Valjean murise și publica faptul acesta în termeni atît de siguri, încît Javert nu mai avu nici o îndoială. Se mărgini să spună: „Acolo-i temnița cea bună”. Apoi zvîrli ziarul și nu se mai gîndi la asta.

După cîtva timp, prefectura departamentului Seine-et-Oise transmise prefecturii poliției din Paris o notă privitoare la răpirea unui copil, care se petrecuse la Montfermeil în împrejurări deosebite. Nota spunea că o fetiță de vreo șapte-opt ani, care fusese încredințată de maică-sa unui hangiu din partea locului, fusese furată de un necunoscut; pe fetiță o chema Cosette și era copilul unei femei decăzute, anume Fantine, moartă la spital, nu se știe nici unde, nici cînd. Nota asta trecu pe sub ochii lui Javert și-l făcu să cadă pe gînduri.

Numele Fantinei îi era bine cunoscut. Își amintea că Jean Valjean îl făcuse, pe el, Javert, să bufnească în râs, când i-a cerut un răgaz de trei zile ca să plece în căutarea copilului individei aceleia. Își aduse aminte că Jean Valjean fusese arestat la Paris în clipa în care se suia în diligența de Montfermeil. Cîteva indicii dăduseră de bănuit pe atunci că se suia poate pentru a doua oară în diligența aceea și că mai făcuse în ajun o primă plimbare, dar numai prin împrejurimile satului, deoarece în sat nu fusese văzut. Ce căuta în ținutul Montfermeil? Nimeni nu putuse ghici. Javert înțelegea abia acum. Acolo se găsea fata Fantinei. Jean Valjean se dusesese s-o caute. Dar fata aceea fusese furată de un necunoscut. Cine putea fi necunoscutul? Să fi fost Jean Valjean? Dar Jean Valjean murise. Fără să spună nimănui nimic, Javert luă diligența din fundătura La Planchette și se duse la Montfermeil.

Se aștepta să găsească acolo lumină, dar nu găsi decît întuneric.

În primele zile cei doi Thénardier fuseseră furioși și trancăniseră. Disparația Ciocîrliei făcuse vîlvă în sat. S-au născocit la repezeală tot felul de versiuni ale poveștii care pînă la urmă fu aceea a răpirii unui copil. Așa luă naștere nota poliției. Cu toate astea, după ce-i trecu necazul, Thénardier, cu instinctul lui fără greș, înțelese foarte repede că nu e niciodată folositor să atragi atenția procurorului general și că plîngerile lui cu privire la „răpirea” Cosettei aveau ca prim rezultat fixarea ochilor ageri ai justiției asupra lui și asupra multor afaceri tulburi pe care le făcuse. Primul lucru pe care bufnițele vor să-l ocolească e să li se aducă o lumînare. Și, mai întîi, cum o să se descurce el în privința celor o mie cinci sute de franci pe care-i primise? Așadar, schimbă macazul, astupă gura nevesti-si și făcu pe miratul cînd

i se mai vorbi de „copilul furat“. Nu pricepea nimic ; fără îndoială că se plînsese în clipa cînd i se luase atît de repede mititica lui dragă, pe care din duioşie ar fi vrut s-o mai ţie vreo două-trei zile, dar că „bunicul“ fetei venise s-o ia, cum era de altfel firesc. Spunea „bunicul“, pentru că făcea impresie bună. Sosind la Montfermeil, Javert căzu tocmai asupra acestei versiuni. „Bunicul“ îl făcea să dispară pe Jean Valjean.

Javert înfipse totuşi cîteva întrebări, ca pe nişte sonde, în povestirea lui Thénardier :

— Cine era bunicul şi cum îl chema ?

Thénardier răspunse simplu :

— E un agricultor bogat. I-am văzut legitimaţia. Mi se pare că-l cheamă Guillaume Lambert.

Lambert e un nume de om cumsecade. Javert se întoarce la Paris.

„Jean Valjean a murit de-a binelea, îşi spuse el, şi eu sînt un nătărău.“

Începu să uite povestea asta, cînd, prin martie 1824, auzi vorbindu-se despre un personaj ciudat, care locuia în parohia Saint-Médard şi era poreclit „cerşetorul care dă de pomană“. Se spunea că personajul acesta ar fi un rentier, al cărui nume nu-l ştia nimeni precis şi care trăia singur, cu o fetiţă de opt ani, care habar n-avea de nimic, decît că venea de la Montfermeil. Montfermeil ! Cuvîntul acesta se întorcea iar şi iar, şi-l făcea pe Javert să ciulească urechea. Un bătrîn cerşetor în slujba poliţiei, un fost ţircovnic, căruia personajul acela îi dădea de pomană, mai adăugă vreo cîteva amănunte. Rentierul acesta era un sălbatic, nu ieşea niciodată decît seara, nu vorbea cu nimeni, numai cu cei săraci uneori, şi nu se lăsa domesticit. Purta o redingotă galbenă, groaznică la vedere, care făcea cîteva milioane, fiindcă era toată căptuşită cu bancnote. Hotărît lucru, asta aştă

curiozitatea lui Javert. Ca să-l vadă de aproape pe acest rentier de pomină, și fără să-l sperie, se îmbracă într-o bună zi cu zdrențele țircovnicului și luă locul pe care bătrînul copoi se așeza în fiecare seară pe vine, cîntîndu-și psalmii pe nas și spionînd printre rugăciuni.

În sfîrșit, „individul suspect“ veni în fața lui Javert travestit în acest chip și-i dădu de pomană. În clipa aceea, Javert ridică fruntea, și lovitura pe care o primi Jean Valjean pârîndu-i-se că-l recunoaște pe Javert o primi și Javert, pârîndu-i-se că-l recunoaște pe Jean Valjean.

Dar întinericul ar fi putut să-l înșele. Moartea lui Jean Valjean era oficială ; lui Javert îi rămîneau îndoieli, și încă grave ; și atîta vreme cît se îndoia, Javert, omul scrupulos, nu punea mîna în gît nimă-nui.

Își urmări omul pînă la hardughia Gorbeau și o făcu să vorbească pe bătrîna, ceea ce nu era greu. Bătrîna îi confirmă povestea despre redingota captușită cu milioane și-i istorisi împlinirea cu hîrtia de o mie de franci. O văzuse ! O pipăise ! Javert luă o odaie cu chirie. Chiar în aceeași seară se și instală în ea. Se puse să tragă cu urechea la ușa chiriașului misterios, nădăjduind să-i audă glasul, dar Jean Valjean îi zărise lumînarea prin gaura cheii și zădărnici se socoteala spionului, păstrînd tăcerea.

A doua zi, Jean Valjean își luă tîlpășița. Dar zgomotul monetei de cinci franci, pe care o lăsase să cadă, fu simțit de bătrîna, care, auzind zornăit de bani, își închipui că voia să se mute și se grăbi să-i dea de știre lui Javert. Noaptea, pe cînd Jean Valjean ieșea din casă, Javert îl aștepta în dosul copacilor de pe bulevard, împreună cu doi oameni.

Javert ceruse întăriri de la prefectură, dar nu spusese numele insului pe care nădăjduia să-l prindă.

Era taina lui ; o păstrase din trei pricini : mai întâi, pentru că cea mai mică indiscreție putea să-i dea de gândit lui Jean Valjean ; apoi, pentru că a pune mâna pe un vechi ocnaș evadat și socotit drept mort, pe un condamnat pe care registrele justiției îl trecuseră odinioară pentru totdeauna „printre răufăcătorii cei mai periculoși“, era un succes mareț pe care cei vechi din poliția pariziană desigur că nu aveau să-l lase unui nou-venit ca Javert, și se temea ca aceștia să nu-i ia ocnașul ; în sfârșit, pentru că lui Javert, care era un artist, îi plăcea neprevăzutul. Nu putea suferi izbânzi de care îți bați joc trîmbițîndu-le cu mult înainte. Îi plăcea să-și pregătească în umbră capodoperele și să le dea apoi în vileag dintr-o dată.

Javert îl urmărise pe Jean Valjean din copac în copac, apoi din colț de stradă în colț de stradă, fără să-l piardă din ochi nici o clipă. Tocmai în momentele în care Jean Valjean se credea mai în siguranță, ochiul lui Javert era asupra lui.

De ce Javert nu-l aresta pe Jean Valjean ? Pentru că tot se mai îndoia.

Trebuie să ne amintim că pe vremea aceea poliția nu era tocmai de capul ei ; o stingherea presa liberă. Cîteva arestări arbitrare date la iveală de ziare avuseseră răsunet pînă în cele două Camere și intimidaseră prefectura. Să atentezi la libertatea individuală era un fapt grav. Agenții se temeau să nu se înșele ; prefectul îi trăgea la răspundere ; o greșeală însemna destituirea. Își închipuie oricine efectul pe care l-ar fi făcut la Paris această scurtă notiță reprodușă de douăzeci de ziare :

„Ieri un bun bătrîn cu părul alb, rentier respectabil, care se preumbla cu nepoțica lui în vîrstă de opt ani, a fost arestat și dus la închisoarea prefecturii sub cuvînt că ar fi un ocnaș evadat !“

Afară de asta, trebuie s-o mai spunem o dată : Javert avea scrupulele lui. Sfaturile conștiinței sale se adăugau la sfaturile prefectului ; se îndoia cu adevărat.

Jean Valjean îi întorcea spatele și mergea prin întuneric.

Tristetea, neliniștea, tulburarea, copleșala, această nouă nenorocire de a fi silit să fugă noaptea și să caute un adăpost în Paris, pentru Cosette și pentru el, nevoia de a-și potrivi pasul după pasul unui copil — toate astea schimbaseră, chiar fără voia lui, înfățișarea lui Jean Valjean și îl îmbătrâniseră în asemenea măsură, încît poliția însăși, încarnată în Javert, putea să se înșele, și se înșelă. Neputința de a se apropia de el prea mult, haina lui de învățător bătrîn venit din emigrație, declarația lui Thénardier care-l făcea hunic, în sfîrșit, convingerea tuturor că murise ca ocnăș — se adăugau toate la îndoielile lui și se înghesuiau în mintea lui Javert.

La un moment dat, îi trecu prin gînd să-i ceară să se legitimizeze. Dar dacă omul acela nu era nici Jean Valjean, și dacă nu era nici un bătrîn rentier cinstit și cumsecade, poate că era un găligan amestecat adînc și iscusit în urzeala întunecată a fără-delegilor pariziene, vreun periculos șef de bandă, care făcea pomeni pentru a-și ascunde alte talente, așa cum se obișnuia. Avea spioni, complici, adăposturi unde fără îndoială că se refugia. Toate aceste ocoluri pe care le făcea pe străzi arătau că nu era un simplu om de treabă. A-l aresta prea repede însemna să „tai găina cu ouă de aur“. Ce-l costa să aștepte ? Javert era sigur că n-avea să-i scape.

Își vedea de drum, așadar, destul de nedumerit, punîndu-și sute de întrebări cu privire la acest personaj misterios.

Abia târziu, în strada Pontoise, datorită luminii puternice a unei cârciumi, îl recunoscă fără doar și poate pe Jean Valjean.

Sînt în lumea asta două ființe care tresar din adîncuri: mama care-și găsește copilul și tigrul care-și găsește prada. Javert tresări acum din adîncuri.

După ce-l recunoscă fără puțință de îndoială pe Jean Valjean, pe ocnașul temut, își aduse aminte că nu erau decît trei și ceru întăriri comisarului de poliție din strada Pontoise. Cînd trebuie să apuci un băț cu țepi îți pui mînuși.

Această întîrziere, cît și staționarea la răsîntia Rollin, ca să se înțeleagă cu polițiștii, erau cît p-aci să-l facă să-i piardă urma. Ghici însă repede că Jean Valjean ar fi vrut să pună rîul între ei și vînători. Lăsa capul în jos și se gîndi, ca un copoi care pune nasul la pămînt, ca să se asigure că era pe drumul cel bun. Javert, cu instinctul lui puternic, fără greș, merse drept spre podul Austerlitz. O întrebare pusă paznicului pe pod îl lămură. „N-ai văzut un om cu o fetiță?” „L-am pus să plătească zece centime”, răspunse taxatorul. Javert ajuns pe pod tocmai bine pentru a vedea de partea cealaltă a apei pe Jean Valjean cu Cosette de mîna, trecînd printr-un loc luminat de lună. Îl văzu apucînd pe strada Chemin-Vert-Saint-Antoine; se gîndi la fundătura Genrôt așezată acolo ca o trapă și la singura ieșire a străzii Droit-Mûr, pe ulicioara Picpus. Își asigură pozițiile înaintate; trimise în grabă, pe un drum ocolit, pe unul dintre polițiști, ca să păzească ieșirea. Opri o patrulă care se întorcea la postul Arsenalului și o puse să-l însoțească. În astfel de partide soldații sînt „atuuri”. De altfel, se știe că pentru a-i veni de hac unui mistreț, trebuie să fii vînător priceput și să ai cîini mulți. După ce-și luă toate aceste măsuri și

îl simți pe Jean Valjean prins între fundătura Genrot la dreapta, polițistul lui la stînga, și el, Javert, în urmă, trase pe nas nițel tabac.

Apoi își începu jocul. Avu o clipă de încîntare drăcească, își lăsă omul în voie, știind că îl are în mîină, dar dorind să întîrzie cît mai mult clipa arestării, fericit să-l simtă prins și să-l vadă liber, învăluindu-l cu privirea, ca păianjenul care lasă musca să se zbată și ca pisica șireată care lasă șoarecele să încerce să fugă. Ghearele și unghiile au senzualitatea lor monstruoasă : e frămîntarea tăcută a animalului prins în cleștele lor. Ce poate fi mai plăcut decît această înăbușire !

Javert era în culmea fericirii. Ochiurile plasei lui erau trainic legate. Era sigur de izbîndă ; nu avea altceva de făcut decît să strîngă gheara.

Întovărașit cum era, pînă și gîndul că Jean Valjean ar fi putut să se împotrivească era cu neputință de admis, oricît de energic, de puternic și de deznădăjduit ar fi fost el.

Javert înaintă încet, măsurînd și scotocind în drumul său prin toate colțurile de stradă, de parcă ar fi fost buzunarele unui pungaș.

Cînd ajunse în mijlocul pînzei lui de păianjen, musca — ia-o de unde nu-i !

Își poate închipui oricine necazul lui !

Întrebă sentinela pe care o pusese în dreptul străzilor Droit-Mur și Picpus ; polițistul nu se mișcase de la postul lui, dar nu-l văzuse trecînd pe cel urmărit.

Se întîmplă uneori ca un cerb să scape, cu toate că haita e năpustită asupra lui. În cazul acesta, vînătorii încercați nu știu ce să mai spună. Duvivier, Ligniville și Desprez rămîn cu gura căscată. Într-o ast-

fel de împrejurare nefericită, Artonge¹ a strigat : „Nu e un cerb, é un vrăjitor“.

Javert ar fi strigat și el la fel.

Dezamăgirea lui amestecă, o clipă, laolaltă, deznădejde și mînie.

Cu siguranță că Napoleon a făcut greșeli în războiul din Rusia, Alexandru în războiul din Indii, Cezar în războiul din Africa, Cyrus în războiul din Scitia și Javert în campania lui împotriva lui Jean Valjean. Poate că a greșit atunci cînd nu l-a recunoscut pe fostul ocaș din prima clipă. Cea dintîi privire aruncată ar fi trebuit să-i ajungă. A făcut rău că nu a pus pur și simplu mîna pe el cînd erau în hardughie. A făcut rău că nu l-a arestat cînd l-a recunoscut, cu siguranță, în strada Pontoise. A făcut rău cînd s-a oprit să se sfătuiască cu ajutoarele sale la lumina lunii, la răsplîntia Rollin ; sfaturile, bineînțeles, sînt folositoare și e bine să-ți cunoști și să pui întrebări acelor cîini care merită crezare. Dar niciodată nu se poate spune că vîntorul a luat prea multe măsuri cînd vîncează animale năbădăioase ca lupii și ocașii. Javert, ocupîndu-se prea mult să-i pună cîinii pe urme, atrăsese luarea aminte a animalului, făcîndu-l să simtă că e urmărit și punîndu-l pe fugă. Făcuse rău, mai ales, de îndată ce-i dăduse de urmă în dreptul podului Austerlitz, că începuse acel joc nemai-pomenit și copilăros cu un astfel de om. Se socotise mai puternic decît era și-și închipuise că putea să se joace cu un leu, ca și cu un șoarece. Se socotise prea slab atunci cînd crezuse nimerit să-și mai ia ajutoare. Precauțiune fatală și pierdere de timp prețios. Javert făcuse toate greșelile astea, cu toate că era unul dintre spionii cei mai pricepuți și mai corecți din

¹ *Ducivier, Ligniville, Desprez, Artonge* — vîntori vestiți din prima jumătate a secolului al XIX-lea, autori de tratate cinegetice.

cîți au existat vreodată. Era, în toată puterea cuvîntului, ceea ce se cheamă în termenii vînătorești un copoi de rasă. Dar cine poate să fie perfect ?

Marii strategii au și-ei clipele lor de orbire.

Adesea greșelile mari sînt ca frînghiile groase, făcute dintr-o mulțime de fire. Luați un cablu fir cu fir, luați în parte toate micile motive hotărîtoare, le veți da la o parte unul după altul, spunînd : numai atît ? Împlețiți-le, suciți-le și vor ieși lucruri uriașe, și anume : Atila care șovăie între Marcian în răsărit și Valentinian în apus¹, Hanibal care întîrzie la Capua², Danton care adoarme la Arcis-sur-Aube³.

Oricum ar fi fost, Javert nu-și pierdu însă capul în clipa în care își dădu seama că Jean Valjean îi scăpa din mînă... Sigur că ocnașul evadat nu putea fi de parte, puse paznici, orîndui curse, vicleșuguri și cutreieră cartierul toată noaptea. Primul lucru pe care-l văzu fu dezordinea felinarului a cărui funie fusese tăiată. Semnul acesta prețios îi încurcă însă toate cercetările în fundătura Genrot. Sînt în fundătura aceasta ziduri destul de joase, care dau în

¹ *Marcian, Valentinian al III-lea* — împărați romani la mijlocul secolului al V-lea ; primul, al Imperiului de răsărit ; celălat, al Imperiului de apus. Atila, căpetenia hunilor instalați în cîmpia panonică, amenința ambele imperii și mai ales pe cel de apus, dar Valentinian al III-lea, după înfrîngerea hunilor în cîmpiile catalanice, obținu bunăvoința lui Atila, făgăduindu-i drept soție pe sora sa, Honorina.

² După victoriile din nordul Italiei și din Etruria, Hanibal ocoli Roma și se îndreptă spre regiunea orașului Neapole, unde cucerii cetatea Capua ; iernă acolo, ducînd cu trupele sale o viață de petreceri ; în acest timp romanii se întăreau și se pregăteau să atace Cartagina.

³ Pe timpul dictaturii iacobine, Danton, devenit contrarevoluționar, a stat mai mult la Arcis-sur-Aube, unde-și cumpărase proprietăți, dezinteresîndu-se de primejdiile care amenințau Franța și dezaprobind măsurile Comitetului salvării publice împotriva dușmanilor republicii.

grădini a căror împrejmuire ocupă suprafețe necultivate, foarte mari. Desigur că Jean Valjean fugise pe-acolo. Fapt e că de-ar fi intrat mai adânc în fundătura Genrot, și ar fi căutat să fugă pe-acolo, Jean Valjean ar fi fost pierdut. Javert scotoci grădinile și terenurile acelea de parcă ar fi căutat un ac.

În zorii zilei, lăsa de pază doi oameni isteți și se întoarse la prefectura poliției, rușinat ca un copoi care ar fi fost prins de un hoț.

C A R T E A A Ş A S E A

PETIT-PICPUS

I

ULIȚA PICPUS, NUMĂRUL 62

Acum o jumătate de veac, nimic nu semăna mai bine cu o poartă obișnuită ca poarta cu numărul 62 de pe ulița Picpus. Poarta era mai tot timpul întredeschisă în felul cel mai îmbietor, lăsând vederii două priveliști care n-aveau în ele nimic funebru: o curte împrejmuită de ziduri acoperite cu viță, și chipul unui portar care lenevește. Deasupra zidului din fund se zăreau vîrfurile unor arbori înalți.

Cînd o rază de soare înveselea curtea, și cînd portarul era înveselit de un pahar cu vin, era greu să treci prin fața numărului 62 din ulicioara Picpus fără să-ți răsară în minte un gînd vesel. Și totuși locul pe care îl întrezăreai era trist.

Pragul zîmbea, casa se ruga și plîngea.

Dacă izbuteai, ceea ce nu era de loc lesne, să treci dincolo de poartă — lucru aproape cu neputință pentru oricine, fiindcă exista un „deschide-te, Sesame!”¹ pe care trebuia să-l știi — după ce treceai pragul, intrai la dreapta într-o sală mică, de unde începeau niște trepte strînse între doi pereți, și atît

¹ Formulă magică din povestea arabă *Ali-Baba și cei patruzeci de hoți* (1001 de nopți) prin care hoții și, după dîșii, Ali-Baba făceau să se miște lespeda de la intrarea unei peșteri cu bogății.

de înguste încît nu lăsau loc de trecere decît unei singure persoane ; dacă nu te speria vopseaua galbenă ca penele scatiului și dunga cafenie, care acopereau scara, și dacă te încumetai s-o urci, coteai o dată, de două ori, ajungînd la primul etaj pe un coridor unde vopseaua galbenă și dunga cafenie te urmăreau cu o stăruință liniștită. Scara și coridorul erau luminate de două frumoase ferestre. Coridorul făcea apoi o cotitură și se întuneca. După colț, mai făceai cîțiva pași și dădeai de o ușă cu atît mai tainică cu cît nu era zăvorîtă. O împingeai și te găseai într-o odăiță pătrată, de vreo șase picioare, pardosită cu piatră, spălată, curată, rece, tapetată cu floricele verzi de un franc jumătate sulul. Lumina zilei, albă și mată, venea printr-o fereastră mare împărțită în ochiuri mici, care era la stînga și cuprindea toată lărgimea odăii. Te uitai și nu vedeai pe nimeni ; ascultai și nu auzai nici un pas, nici un murmur de voce omenească. Peretele era gol ; camera nu era mobilată ; n-avea nici măcar un scaun.

Privind mai bine, zăreai pe perete, în fața ușii, o gaură pătrată, fiecare latură măsurînd cam un picior, cu zăbrele de fier, negre, încrucișate, noduroase, rezistente, alcătuiind alte pătrate, aproape cît niște ochiuri de împletitură, mai mici decît un deget și jumătate. Floricelele verzi ale hîrtiei de pe perete ajungeau liniștite și în bună rînduială pînă la zăbrelele de fier, fără ca atingerea funebră să le înfricoșeze și să le răvășească. Dacă am presupune că o ființă vie ar fi fost atît de firavă încît să încerce să intre și să iasă prin această gaură pătrată, ar fi împiedicat-o totuși grilajul. Nu lăsa să treacă trupul, în schimb lăsa să treacă privirea, adică sufletul. S-ar părea că cineva se gîndise și la asta, deoarece o căptușise cu o fișie îngustă de tinichea, fixată în perete ceva mai în spate și străpunsă de mii de găuri,

mai mărunte decât acelea ale unei strecurători. În josul acestei plăci era făcută o deschizătură aidoma cu aceea a unei cutii de scrisori. La dreapta acestei găuri zăbrelele atârna şnurul unei sonerii.

Dacă trăgeai de şnur, suna un clopoţel şi se auzea o voce atât de apropiată de tine încât te făcea să tresari.

— Cine e acolo ? întreba vocea.

Era un glas de femeie, un glas blînd, atât de blînd încît părea lugubru.

Şi de data aceasta era un cuvînt magic pe care trebuia să-l ştii. Dacă nu-l cunoştea, vocea tăcea şi peretele îşi redobîndea liniştea, ca şi cum de partea cealaltă ar fi fost întunecimea înfricoşătoare a mormîntului.

Dacă rosteai cuvîntul, glasul se auzea iar :

— Întraţi la dreapta.

Vedeai abia atunci, în faţa ferestrei, la dreapta, o uşă cu geamuri, vopsită în cenuşiu, deasupra căreia se afla un cadru tot cu geam. Apăsai pe clanţă, deschideai uşa şi încercai întru totul aceeaşi impresie pe care ai fi avut-o dacă ai fi intrat la un spectacol, într-o lojă cu gratii, mai înainte ca zăbrelele să fie date la o parte şi candelabrul să se aprindă. Te aflai, într-adevăr, într-un fel de lojă de teatru în care lumina zilei abia pătrundea prin uşa cu geamuri : o încăpere strîmtă, mobilată cu două scaune vechi şi cu o rogojină roasă, adevărată lojă, pe a cărei margine, îndeajuns de înaltă ca să te poţi rezema, se afla o tablă neagră, de lemn. Loja era zăbrelită, dar nu cu gratii de lemn aurit ca la Operă, ci cu nişte drugi de fier groaznici, monstruos împletiţi şi fixaţi în pereţi prin lipituri uriaşe, care semănau cu nişte pumni.

După cîteva minute, privirea începea să se obișnuiască cu acea lumină tulbure, de pivniţă, şi încerca să străbată grilajul, dar nu trecea mai departe decât

cu vreo cîteva degete. Întîlnea bariera unui oblon negru, prins și întărit cu bîrne de lemn, vopsite într-un galben de turtă dulce. Oblonul era alcătuit din stînginii lungi și înguste, acoperind toată lărgimea grilajului. Era întotdeauna închis. După cîteva clipe, se auzea o voce care te chema din dosul jaluzelei și-ți spunea :

— Sînt aici, ce vreți de la mine ?

Era vocea ființei iubite ; uneori vocea pe care o adori. Nu vedeai pe nimeni. Abia auzai zgomotul unei răsufări. Ți se părea că e un glas care îți vorbește de dincolo de mormînt. Dacă îndeplineai anumite condiții, ceea ce se întîmpla rar, atunci o fișie îngustă a oblonului ți se deschidea în față și glasul devenea arătare. În spatele grilajului, dincolo de perdeaua de lemn, zăreai, atît cît îți îngăduiau zăbrelele, un chip din care nu se deosebeau decît gura și bărbia ; restul feței era acoperit cu un vâl negru. Întrezăreai un vâl de călugăriță și o formă abia distinctă, acoperită cu un giulgiu negru. Chipul îți vorbea, dar nu te privea și nu-ți zîmbea niciodată.

Lumina zilei, care venea din spate, cădea în așa fel încît chipul acela îți apărea alb, iar el te vedea pe tine întunecat. Lumina aceasta era un simbol.

Ochii se cufundau totuși cu nesaț în deschizătura făcută în locul acela închis pentru toate privirile. O lumină tulbure învăluia forma aceea înveșmîntată în doliu. Privirea cuprindea această lumină nelămurită încercînd să deslușească ceea ce se afla în jurul arătării. După cîtăva vreme îți dădeai seama că nu vedeai nimic. Vedeai numai noaptea, golul, bezna, o ceață de iarnă, amestecată cu aburi de mormînt, un fel de pace înfricoșătoare, o tăcere de unde nu venea nimic, nici măcar suspine, o umbră în care nu deosebeai nimic, nici măcar fantome.

Ceea ce vedeai era interiorul unei mînăstiri. Era interiorul casei posomorîte și aspre, numită mînăstirea bernardinilor Veșnicei-Închinări. Loja în care te aflai era vorbitorul.

Primul glas care vorbise era acela al portăresei mînăstirii, mereu prezentă, tăcută, nemișcată pe scaunul ei, de cealaltă parte a peretelui, aproape de deschizătura pătrată, apărută de grilajul de fier și de placa cu mii de găuri, ca de o dublă vizieră.

Loja zăbreliată era cufundată în întuneric, fiindcă vorbitorul avea numai o fereastră care dădea spre lumea din afară, și nici una spre mînăstire. Ochii profani nū trebuiau să vadă nimic din locul acela sfințit.

Exista totuși o lumină și dincolo de bezna aceea : era o viață și în această moarte. Cu toate că mînăstirea aceasta era cea mai ascunsă dintre toate vom încerca să pătrundem între zidurile ei, făcîndu-l și pe cititor să pătrundă, și să spunem, păstrînd măsura, unele lucruri pe care povestitorii nu le-au văzut niciodată și prin urmare nici nu le-au spus.

II

ORDINUL CALUGĂRESC AL LUI MARTIN VERGA

, Mînăstirea, care exista cu mulți ani înainte de 1824 în ulița Picpus, era o comunitate de bernardine, supusă regulilor lui Martin Verga.

Așadar, bernardinele, acestea nu țineau de Clairvaux, ca bernardinii, ci de Cîteaux, ca benedictinii. Cu alte cuvinte, nu erau închinare sfîntului Bernard, ci sfîntului Benedict.

Oricine a răsfoit vechile cărți bisericești știe că Martin Verga a întemeiat la 1425 o congregație de

bernardine-benedictine, care-și aveau centrala ordinului lor la Salamanca, iar sucursala la Alcalá.

Congregația aceasta s-a ramificat în toate țările catolice ale Europei.

Aceste ordine religioase, altoite unele pe altele, sînt obișnuite în biserica latină. Ca să nu amintim decît ordinul sfîntului Benedict, despre care e vorba aici, trebuie să spunem că acestui ordin, în afară de comunitatea religioasă a lui Martin Verga, îi mai sînt afiliate alte patru congregații — două în Italia : Monte-Casino și Sfînta Justina din Padova ; două în Franța : Cluny și Sfîntul Maur — și nouă ordine : Valombrosa, Grammont, celestinii, camaldulii, certozii, smeriții, olivatorii și silvestrinii, și, în sfîrșit, cistercienii ; pentru că însăși această tulpină a altor ordine nu e decît un lăstar al sfîntului Benedict. Cistercienii datează de la sfîntul Robert, abate de Molesme, care a trăit în dioceza Langres la 1098 ; în schimb, diavolul care se retrăsese în deșertul Subiaco (îmbătrînind, poate se făcuse schivnic ?) a fost gonit din fostul templu al lui Apollo, unde se mai afla încă în anul 529, de către sfîntul Benedict, pe atunci în vîrstă de șaptesprezece ani.

În afară de carmelite, care umblă cu picioarele goale, poartă o împletitură de nule pe piept și nu stau jos niciodată, bernardinele-benedictine ale lui Martin Verga sînt supuse legii celei mai aspre din toate. Ele sînt îmbrăcate în negru și poartă un pieptar care, după rînduiala lăsată dinadins de sfîntul Benedict, urcă pînă la bărbie. Poartă rochie de postav aspru, cu mîneci largi, un vâl lung de lînă, acel pieptar urcînd pînă la bărbie, croit dreptunghiular pe piept, și o fîșie de pînză albă, care le acopere fruntea pînă la sprîncene. Totul e negru, numai fîșia de pînză e albă. Ucenicele poartă aceleași haine, însă

albe. Cele mai vechi în ordin au pe lângă veșmîntul obișnuit, un șirag de mătănii atârnat de brîu.

Bernardinele-benedictine ale lui Martin Verga practică veșnica închinare, la fel ca benedictinele sfîntului Potir, care aveau la începutul acestui veac două case în Paris : una la Temple, cealaltă în strada Neuve Sainte-Geneviève. De altfel, bernardinele-benedictine de la Petit-Picpus, de care vorbim, alcătuiau un ordin cu totul diferit de acela al maicilor sfîntului Potir, claustrate în strada Neuve Sainte-Geneviève și la Temple.

Regulile acestor două ordine erau foarte diferite, ca și felul lor de a se îmbrăca. Bernardinele-benedictine de la Petit Picpus purtau un pieptar negru, iar benedictinele sfîntului Potir din strada Neuve Sainte-Geneviève un pieptar alb, un sfînt potir, înalt de vreo trei degete, de argint sau de aramă aurită. Maicile de la Petit-Picpus, nu purtau acest sfînt potir. Veșnica închinare, deși comună mînăstirii de la Petit-Picpus, ca și celei de la Temple, îngăduie ca cele două ordine să fie cu totul distincte. Între maicile sfîntului Potir și bernardinele lui Martin Verga e o asemănare numai în ce privește practicile ; tot așa cum există o potrivire în ce privește cercetarea și preamărirea tainelor, despre copilăria, viața și moartea lui Isus Hristos și a sfintei Fecioare, între alte două ordine deosebite și uneori dușmane : Oratoriul Italiei, stabilit la Florența de către Filip de Neri¹ și Oratoriul Franței, statornicit la Paris de către Pierre de Bérulle. Oratoriul din Paris pretindea să aibă întîietatea întrucît Filip de Neri nu era decît sfînt, pe cînd Bérulle fusese cardinal.

¹ Preot florentin din secolul al XVI-lea, care a înființat ordinul catolic al oratorienilor, introdus și în Franța la începutul secolului următor de către cardinalul Pierre de Bérulle.

Să ne întoarcem la aspra loje spaniolă a lui Martin Verga.

Bernardinele-benedictine nu gustă carnea tot anul, postesc în postul mare și în alte multe zile anume orînduite, se trezesc din somn de la ora unu după miezul nopții și rămîn pînă la trei dimineața să-și citească breviarul și să cînte rugăciunile utreniei; se culcă în orice anotimp pe cearșafuri de lînă netoarsă și pe paie, nu se scaldă, nu fac foc niciodată, se flagelează în fiecare vineri, respectă regula tăcerii, nu-și vorbesc decît în recreațiile care sînt de altfel foarte scurte, și poartă cămași de dimie timp de șase luni, de la 14 septembrie, ziua înălțării sfintei cruci, pînă la Paști.

Aceste șase luni înseamnă o îmblînzire a regulii după care ar trebui să le poarte tot anul; dar această cămașă, cu neputință de îndurat pe căldurile verii, provoca febră și spasmuri nervoase. A trebuit să i se restrîngă folosința. Chiar cu această îndulcire, la 14 septembrie, cînd călugărițele își pun cămașa suferă de febră vreo trei sau patru zile. Supunere, sărăcie, castitate, claustrare — iată legămîntul lor monahal, mult înăsprit de legile mînăstirii.

Stareța e aleasă pe trei ani de către călugărițele numite „maici cu glas“, deoarece au drept de vot în sfatul mînăstirii. O stareță nu poate fi realeasă decît de două ori, așa că cea mai lungă domnie a unei starețe nu trece de nouă ani.

Ele nu văd niciodată pe preotul care slujește; acesta le rămîne mereu ascuns după o pînză întinsă, înaltă de șapte picioare. Cînd predicatorul se află în capelă, maicile își lasă vâlul peste față. Ele sînt ținute să vorbească întotdeauna încet, să meargă cu ochii în pămînt și cu capul plecat. Un singur bărbat poate să intre în mînăstire: arhiepiscopul diocesei.

Mai e încă unul : grădinarul ; dar acesta e un moșneag, și ca să fie totdeauna singur în grădină, maicile ca să-l ocolească, sînt vestite de clopoțelul pe care grădinarul îl poartă la genunchi.

Maicile sînt supuse stareței printr-o ascultare totală și fără murmur. E o supunere canonică în toată uitarea de sine. Ca la glasul lui Hristos : *ut voci Christi*, la cea dintîi mișcare și la primul semn : *ad mutum at primum signum*, de îndată, cu bucurie, cu rîvnă, cu supunere oarbă : *prompte, hilariter, perseveranter et caeca obedientia*, ca pila în mîna muncitorului : *quasi limam in manibus fabri*, nu pot scrie sau citi nimic, fără să le fie îngăduit anume : *legere vel scribere non addiscerit sine expresa superioris licentia*.

Fiecare din ele îndeplinește, la rîndul ei, ceea ce se numește o ispășire. Ispășirea e rugăciunea pentru toate păcatele, pentru toate greșelile, pentru toate abaterile, pentru toate pîngăririle, pentru toate nedreptățile, pentru toate crimele care se săvîrșesc pe pămînt. Timp de douăsprezece ceasuri fără întrerupere, de la orele patru după-masă pînă la patru dimineața, sau de la patru dimineața pînă la patru după-masă, sora care îndeplinește ispășirea stă în genunchi, pe piatra goală, înaintea sfîntului potir, cu mîinile împreunate și cu funie la gît. Cînd oboseala ajunge de neîndurat, se culcă cu fața la pămînt și cu brațele întinse. Aceasta îi e singura ușurare îngăduită. În atitudinea asta se roagă pentru toți păcătoșii lumii. Lucrul acesta e măreț pînă la sublim.

Deoarece actul acesta se săvîrșește în fața unui stîlp în vîrfurile căruia arde o lumînare, se spune fără deosebire „a face o ispășire“ sau „a sta la stîlp“. Călugărițele preferă chiar din smerenie această ultimă expresie, care cuprinde în ea ideea chinului și a umilinții.

Ispășirea e un act care absoarbe tot sufletul. Sora de la stîlp nu și-ar întoarce capul chiar dacă ar fi să cadă trăsnetul în spatele ei.

În fața sfîntului potir stă întotdeauna în genunchi o călugăriță. Rugăciunea lor ține un ceas întreg, după care se schimbă una pe alta ca sentinelele. Aceasta e veșnica-închinare.

Starețele și maicile poartă mai totdeauna nume pătrunse de-un adînc înțeles, care amintesc nu sfinți și martiri, ci clipe din viața lui Isus Hristos, așa de pildă maica Nativité¹, maica Conception² maica Présentation³, maica Passion⁴. Numele de sfînte nu sînt totuși oprite.

Cînd le privești nu le zărești decît gura. Toate au dinții galbeni. Niciodată n-a pătruns în mînăstire o perie de dinți. A-ți spăla dinții e un păcat care stă în vîrfurile scării, pe a cărei primă treaptă stă scris : pierderea sufletului.

Ele nu rostesc niciodată cuvintele „a mea“ sau „al meu“. N-au nimic al lor și nu trebuie să țină la nimic. Ele spun despre orice lucru „al nostru“ ; de pildă : vîlul nostru, mătăniile noastre ; dacă ar vorbi vreodată despre cămașa pe care o poartă ar spune „cămașa noastră“. Uneori se leagă de cîte un lucru mic, de o carte de rugăciuni, de o relicvă, de o icoană sfințită. Îndată ce-și dau seama că încep să țină la orice obiect, trebuie să-l dăruiască. Își aduc mereu aminte de un răspuns pe care sfînta Tereza l-a dat unei doamne din lumea mare, care îi spusese în clipa cînd intrase în ordin : „Îngăduie, maică, să trimit să-mi aducă o biblie la care țin foarte mult“. „Ah, ai ceva la care ții ? Atunci locul dumitale nu-i printre noi“.

¹ Nașterea Domnului.

² Zămislirea

³ Intrarea în biserică.

⁴ Patimile Domnului.

Oricăreia dintre ele îi e oprit să se retragă în singurătate sau să aibă un colț al ei, „o odaie“. Ele trăiesc în celule deschise. Când se întâmpină una pe alta, cea dintâi zice : „Fie lăudat și adorat preasfântul potir al altarului!“ Cealaltă răspunde : „Pururea!“ Aceeași ceremonie când una bate la ușa celeilalte. Nici nu s-a deschis ușa și de partea cealaltă se aude o voce blîndă care spune în grabă : „Pururea!“ Ca orice lucru repetat, el ajunge să fie mașinal, prin obișnuință. Maica de afară răspunde uneori „Pururea!“ mai înainte ca cealaltă să fi avut timp să spună, ceea ce de altfel e destul de lung : „Fie lăudat și adorat preasfântul potir al altarului!“

Călugărițele vizitandine¹ când intră spun : „Ave Maria“², iar cele la care vin răspund : „Gratia plena“³. E „bună ziua“ lor și e într-adevăr „binecuvîntată“.

La fiecare ceas al zilei clopotul din biserica mînăstirii bate încă trei lovituri. La semnalul acesta, sta-reța, maicile din sfat, profesele, conversele, novicele, postulantele, întrerup ceea ce spun, ceea ce gîndesc și rostesc toate împreună, de pildă dacă e ceasul cinci : „La ora cinci și la oricare ceas al zilei fie lăudat și adorat preasfântul potir al altarului!“ Dacă e ceasul opt : „La ora opt și la oricare ceas...“ și așa mai departe, după ora care e.

Acest obicei, care are drept scop să întrerupă firul gîndurilor și să le aducă mereu la Dumnezeu, e înrădăcinat în multe comunități, numai formula variază. Astfel, la Copilul Isus se spune : La ora aceasta și la oricare ceas al zilei, iubirea pentru Isus să-mi înflăcăreze inima !“

¹ Maici care aparțin ordinului vizitării.

² Bucură-te, Maria.

³ Binecuvîntată.

Benedictinele-bernardine ale lui Martin Verga, claustrate acum cincizeci de ani la Petit-Picpus, își cântă rugăciunile lor ca o psalmodiere gravă de cîntec gregorian pur, și totdeauna cu voce plină, cît ține serviciul divin. Oriunde era un asterisc în liturghie, fac o pauză și spun încet : „Isus-Maria-Iosif“. Pentru slujba morților iau un ton mult mai jos, pînă unde vocile de femei coboară cu greu. Efectul e impresionant și tragic.

Maicile de la Petit-Picpus își făcuseră un cavou sub altar pentru mormîntul comunității. „Guvernămîntul“, cum spun ele, nu îngăduie sicrie în cavou. Așadar, cînd mureau, trebuiau să fie duse afară din mînăstire. Lucrul acesta le întrista și le înfricoșa ca o încălcare a legii.

Ca o mărunță consolare, li se dăduse voie să fie înmormîntate la o oră anumită, într-un colț din cimitirul Vaugirard, aflat pe un loc ce aparținuse odioară comunității lor.

Călugărițele ascultau în fiecare joi liturghia mare, vecernia și toate slujbele, ca duminica. Ele țineau de asemenea toate sărbătorile mai mici, aproape necunoscute laicilor, și de care biserica făcea altădată atîta risipă în Franța și mai face și azi, în Spania și Italia. Priveghiurile lor la capelă sînt nesfîrșite. În ce privește numărul și durata rugăciunilor lor, e de ajuns să pomenim vorbele naive ale unei maici : „Rugăciunile postulantelor sînt înfricoșătoare, ale novicelor și mai teribile, iar rugăciunile profeselor sînt cele mai grozave“. Călugărițele se întrunesc o dată pe săptămînă ; stareța prezidează, maicile din sfat iau parte. Fiecare soră, la rîndul ei, îngenunchează pe lespede și se spovedește cu glas tare în fața celorlalte, spunînd greșelile și păcatele pe care le-a săvîrșit în timpul săptămînii. Maicile din sfat se strîng

după fiecare spovedanie și împart pedepsele în auzul tuturor.

Afară de spovedania cu glas tare, căreia îi sînt rezervate greșelile mai grave, pentru abaterile mărunte există ceea ce ele numesc „culpa”. A te învinovăți înseamnă a te prosterna în timpul slujbei cu fața la pămînt înaintea stareței, pînă ce aceasta, căreia nu i se spune niciodată altfel decît „maica noastră”, o înștiințează pe vinovată, printr-o lovitură scurtă în lemnul stranei, că poate să se ridice. Învinovățirea se face pentru orice și nimica toată. Un pahar spart, un vâl sfîșiat, o întîrziere fără vrere de cîteva secunde la o slujbă, o notă falsă la biserică sînt de ajuns pentru a te învinovăți. Învinovățirea se face în mod spontan : *culpabila* însăși (cuvîntul e aici la locul lui în sens etimologic) e aceea care se judecă și se pedepsește. În zilele de sărbătoare și duminicile, patru maici psalmodiază slujba în fața unei strane mari cu patru locuri. Într-o zi, una dintre maicile cîntărețe, cîntînd un psalm care începea cu *Ecce*¹, în loc de *Ecce* spuse tare notele acestea trei : *do, si, sol* ; se învinovăți pentru zăpăceala ei cît ținu toată slujba. Ceea ce agrava greșeala era faptul că întreg sfatul rîsesse. Cînd o călugăriță e chemată la vorbitor, fie ea chiar stareța, coboară vâlul peste obraz, cum am mai spus, așa ca să nu i se vadă decît gura.

Numai stareța mînăstirii poate să comunice cu străinii. Celelalte nu-și pot vedea decît rudele apropiate și nici pe acestea decît foarte rar. Dacă, din întîmplare, cineva din afară dorește să vadă o călugăriță pe care a cunoscut-o sau iubit-o în viața lumească, are nevoie de adevărate tratative. Dacă e o femeie, învoirea îi poate fi acordată, uneori : maica e adusă și i se vorbește printre obloanele care nu se întredeschid

¹ Iată.

decît pentru mamă sau pentru o soră. Nu mai e nevoie să spunem că această favoare nu este niciodată îngăduită unui bărbat.

Aceasta e rînduiala sfîntului Benedict, înăsprită de Martin Verga.

Călugărițele juruite lui nu sînt niciodată vesele, rumene și frăgede, cum sînt adeseori surorile din alte ordine. Sînt palide și grave. Între 1825 și 1830 trei dintre ele au înnebunit.

III

ASPRIMI

Vreme de cel puțin doi ani, uneori chiar patru, călugărițele sînt postulante ; alți patru ani, novice. Legămintele pe toată viața nu pot fi rostite decît arareori înainte de douăzeci și trei sau douăzeci și patru de ani. În ordinul bernardinilor-benedictine văduvele nu sînt primite.

Aceste benedictine se supun, în celulele lor, unor chinuri trupești nebanuite, despre care nu trebuie să vorbească niciodată.

În ziua cînd o novice își face „profesiunea de credință“ e îmbrăcată cît se poate mai frumos, i se pun pe cap trandafiri albi, i se perie și i se încrețește părul ; apoi se culcă pe pămînt, acoperită cu un vâl mare negru și i se cîntă slujba morților. Călugărițele se despart în două șiruri : unele trec pe lîngă ea spunînd cu voce plîngătoare : „Sora noastră a murit“, iar cele din al doilea șir răspund cu un glas răsunător : „Trăiește întru Isus Hristos“.

În anii cînd se petreceau aceste întîmplări, pe lîngă mînăstire se afla un pension. Un pension de fete de nobili, cele mai multe bogate, printre care se deose-

beau domnișoarele de Saint-Aulaire, de Bélissen, și o englezoaică cu ilustrul nume catolic de Talbot. Fetele acestea, educate de maici între patru pereți, creșteau dezgustate de lume și de plăcerile vieții. Una dintre ele spunea într-o zi : „Era destul să văd tro-tuarul unei străzi ca să tremur din cap pînă-n picioare“. Purtau rochii albastre cu o bonetă albă și un sfînt-duh de argint aurit sau de aramă prins pe piept. În zilele de mare sărbătoare, mai cu seamă de sfînta Martha, li se îngăduia ca o înaltă favoare și supremă fericire să se îmbrace în călugărițe și să ia parte la slujbele și rînduielile sfîntului Benedict timp de o zi întreagă. La început, călugărițele le împrumutau veșmintele lor negre. Gestul acesta păru profan și starea îl interzise. Împrumutul nu fu îngăduit decît novicelor. Dar travestițiile acestea, tolerate fără îndoială și încurajate în mînăstire de un spirit tainic de prozelitism, ca să le dea copiilor un prim îndemn să îmbrace haina bisericii, erau o reală fericire și o adevărată desfătare pentru eleve. Pur și simplu se distrau. „Era ceva nou : aducea o schimbare.“ Gîndiri nevinate ale copilăriei, care nu izbutesc să ne facă pe noi, cei care trăim viața lumească, să pricepem fericirea de a ține în mîna un pămătuf și de a sta în picioare ceasuri întregi cîntînd, cîte patru, în fața unei strane.

Elevele se supuneau tuturor practicilor mînăstirii, dacă nu și austerității ei. Am cunoscut o femeie tînră, întoarsă în lume, care după mulți ani de căsătorie nu ajunsese să se dezobișnuiască de a spune la repezeală, ori de cîte ori cineva îi bătea în ușă : „Pururea !“ Elevele, ca și călugărițele, nu-și vedeau părinții decît la vorbitor. Chiar mamele lor nu aveau voie să le sărute. Iată pînă unde mergea severitatea în privința asta : într-o zi o fată fu vizitată de maică-sa, care venise întovărășită de o surioară a fetei, în vîrstă de trei ani. Eleva plîngea, fiindcă voia să-și

sărute sora. Interzis ! Se rugă s-o lase pe fetiță să-și treacă cel puțin mînuța printre zăbrele ca să i-o sărute. Dorința i-a fost refuzată cu indignare.

IV

BUCURII

Fetele acestea au umplut, totuși, casa aceea gravă cu amintiri încîntătoare.

În unele ceasuri, copilăria dădea viață mînăstirii. Suna pentru recreație. O ușă se răsucea în țîțîni. Păsările ciripeau : Bucurați-vă ! Vin copiii ! O năvală de tinerețe inunda grădina tăiată asemeni crucii de pe un giulgiu. Fete strălucitoare, frunți dalbe, ochi nevinovați, plini de lumina veselă a zorilor de zi se împrăstiau prin întuneric. După ce încetau psalmii, clopotele, soneriile, dangătul, slujbele, izbucnea odată larma fetițelor, mai plăcută decît zumzetul albinelor. Se deschidea stupul bucuriei și fiecare își aducea miera ei. Se jucau, se strigau, se strîngeau la un loc, alergau ; guri cu dințișori albi, frumoși, pălăvrăgeau prin colțuri ; de departe, văsurile supravegheau rîsetele, umbrele pîndeau razele, dar ce însemnătate aveau toate acestea ? ! Străluceau, rîdeau. Cei patru pereți lugubri erau în clipele acelea orbiți de lumină, ceva mai albi, datorită bucuriei care se răsfîrîngea în ei și acelui fermecător vârtej de roiuri. Era o ploaie de trandafiri peste un vâl de doliu. Fetele făceau tot felul de nebunii sub ochii călugărițelor ; privirea celor fără de păcat nu stingherea nevinovăția. Datorită copiilor exista o oră de prospețime printre atîtea ceasuri severe. Fetițele mici săreau, cele mari dansau. În mînăstirea aceea jocul se unea cu cerul. Nimic nu era mai încîntător și mai împărătesc decît

toate acele tinere suflete în floare. Lui Homer i-ar fi plăcut să vină acolo și să rîdă împreună cu Perrault ¹; era în grădina aceea neagră, destulă tinerețe, sănătate, zgomot, strigăte, zăpăceală, plăcere, fericire, ca să descrețească frunțile tuturor străbunicilor din epopee și din poveste, de pe tron și din colibe, de la Hecuba ² pînă la Mama-Mare.

S-au rostit în casa aceasta, poate mai mult decît oriunde într-altă parte, vorbe de-ale copiilor pline de drăgălășie, care te fac totdeauna să rîzi cu un rîs înduioșat. Aici, între cele patru ziduri întunecate, o fetiță de cinci ani a strigat într-o zi : „Maică, mi-a spus o mai-mare că nu mai am de stat în mînăstire decît nouă ani și zece luni ! Ce fericire !”

Tot aici s-a petrecut scena aceasta de neuitat :
O maică din sfat : De ce plîngi, fetiço ?

Fetița (de șase ani ; plîngînd în hohote) : I-am spus lui Alix că știu istoria Franței. Ea zice că n-o știu, dar eu o știu.

Alix (cea mare, de nouă ani) : Nu ! N-o știe.

Maica : Cum așa, fata mea ?

Alix : Mi-a spus să deschid cartea la întîmplare și să-i pun o întrebare din carte, la care ea o să răspundă.

— Ei și ?

— N-a răspuns.

— Să vedem. Ce ai întrebato ?

— Am deschis cartea la întîmplare, așa cum a vrut ea și i-am pus prima întrebare pe care am găsit-o.

— Și care era întrebarea ?

— Era : „Ce-a urmat după aceea ?”

¹ Scriitor francez. din secolul al XVII-lea, cunoscut pentru povestirile sale *Motatul încălțat*, *Scușița roșie*, *Cenușăreasa*, *Prichindel* ș.a.

² Personaj legendar din *Iliada* lui Homer.

Tot acolo a fost făcută această observație, adîncă, cu privire la păpagalul cam lacom al unei doamne pensionare :

— Ce drăguț e ! Mănîncă partea de deasupra a tîrîncii, ca un om !

De pe una dintre lespezile acestei mînăstiri a fost culeasă mărturisirea pe care a scris-o de timpuriu, ca să n-o uite, o păcătoasă în vîrstă de șapte ani :

— Părinte, sînt vinovată de a fi fost zgîrcită.

— Părinte, sînt vinovată de a fi fost adulteră.

— Părinte, sînt vinovată de a mă fi uitat după bărbați.

Pe pajiștea acelei grădini, o gură trandafirie, de șase ani, a născocit această poveste, ascultată de ochi albaștri, de la patru, la cinci ani :

— Au fost odată trei cocoși într-o țară unde erau flori multe. Cocoșeii au cules florile și le-au pus în buzunar. După aceea au cules frunzele și le-au pus în jucăriile lor. Prin partea locului erau păduri multe și un lup, iar lupul din pădure a mîncat cocoșeii.

Un alt poem :

— Au fost odată un băț și o spinare...

— Paița a luat bățul și a lovit spinarea pisicii.

— Pisicii nu i-a plăcut : a durut-o.

— Atunci a venit o cucoană și a trimis paița la închisoare.

Tot acolo, o fetiță părăsită, un copil găsit, pe care mînăstirea îl creștea din milă, a spus cuvintele acestea blînde, dar care te umplu de tristețe. Le auzea pe celelalte vorbind despre mamele lor și șopti în ungherul ei :

— Cînd m-am născut eu, mama mea nu era cu mine.

Era acolo o portăreasă voinică, care forfotea întotdeauna grăbită pe săli, cu lanțul de chei la brîu. O

chema sora Agata. Cele „mari” — care aveau mai mult de zece ani — o porecliseră Agatocle¹.

Prînzitorul, o încăpere lungă și dreptunghiulară care primea lumina zilei pieziș, printr-o galerie cu arcade la înălțimea grădinii, era întunecos, umed și plin cu jivine. Toate locurile dimprejur își aveau poporul lor de insecte. Fiecare dintre cele patru colțuri primise în limbajul fetelor de pension cîte un nume special și evocator. Există astfel colțul Păianjenilor, colțul Omizilor, colțul Gîndacilor și colțul Greierilor. Colțul Greierilor era lîngă bucătărie și, din pricina aceasta, foarte prețuit. Acolo era mai puțin frig decît într-altă parte. Numele acestea trecuseră din prînzitor în pension și erau folosite, ca în vechiul colegiu Mazarin, pentră a deosebi patru neamuri. Fiecare elevă făcea parte din unul dintre aceste patru neamuri, după colțul unde își avea locul la orele de masă. Într-o zi, arhiepiscopul, pe cînd își făcea vizita pastorală, văzu o fetiță frumușică și rumenă, cu un păr blond încîntător, care intra în clasă. Întrebă altă elevă, o brună drăguță, cu obrajii rumeni, care se afla lîngă el :

- Cine e fetița asta ?
- E un păianjen, monseniore.
- Ei ! Dar asta ?
- E un greiere.
- Și astălaltă ?
- O omidă.
- Da ? Și dumneata ce ești ?
- Eu sînt un gîndac, monseniore.

¹ Personaj din istoria antică, tiran al Siracuzei. Aici joc de cuvinte : Agatocle (pron. *Agatoclé*) pronunțat la fel ca *Agathe aux clefs* (Agata cu chei).

Fiecare casă de acest fel are deprinderile și curiozitățile ei. La începutul veacului nostru, Ecouen¹, era unul dintre locurile de acest fel, gingașe și aspre, unde fetele își trăiau copilăria într-o umbră aproape împărătească. La Ecouen, când pornea în alai procesiunea sfântului Potir, se făcea o deosebire între „fecioare” și „florărese”. Altele se numeau „baldachine” și „cădelnițe”, purtând panglicile baldachinelor, sau cădelnițind în jurul sfântului Potir. „Florile” veneau de drept în sarcina florăreselor. Patru „fecioare”, mergeau în frunte. În dimineața acelei zile mari elevele se întrebau în dormitor :

— Care e fecioară ?

Doamna Campan amintea cuvintele unei „micuțe” de șapte ani, adresate uneia „mari” de șaisprezece ani, care lua loc în fruntea procesiunii, în vreme ce ea, mititica, rămânea la coadă :

— Tu ești fecioară, eu nu.

V

DISTRAȚII

În sala de mîncare, deasupra ușii, era scrisă cu litere mari și negre o rugăciune, numită *Tatăl nostru cel alb*, și care avea darul să ducă oamenii de-a dreptul în rai :

*„Tatăl nostru mic și alb pe care Dumnezeu l-a făcut,
Dumnezeu l-a cuvîntat și Dumnezeu l-a pus în rai.
Seara, cînd mă duceam să mă culc văzui trei îngeri*

¹ Localitate la nord de Paris : posedă un frumos castel din timpul Renașterii ; în secolul al XIX-lea se instalase într-însul un institut de fete, condus de călugărițe catolice ; doamna Campan era directoarea pensionului.

culcați în patul meu, unul la picioare, doi la căpăți, buna fecioară Maria la mijloc, care-mi spuse să mă culc și să n-am nici o grijă. Bunul Dumnezeu mi-e tată, buna fecioară mi-e mamă, cei trei apostoli sînt frații mei, cele trei fecioare sînt surorile mele. Cu cămașa în care s-a născut Dumnezeu e îmbrăcat trupul meu, crucea sfintei Margareta mi-e scrisă pe piept; doamna fecioară porni pe cîmp, plîngînd pe Dumnezeu și îl întîlni pe sfîntul Ioan. Domnule sfînte Ioane, de unde vii? Viu de la Ave Salus¹. Nu știi dacă bunul Dumnezeu e acolo? E în arborele crucii, picioarele îi atîrnă, mîinile îi sînt bătute în cuie și pe cap poartă pălărie albă de spini. Cine-o va spune de trei ori seara, de trei ori dimineța, va intra în rai."

În 1827 rugăciunea aceasta atît de originală dispăruse de pe perete, sub trei straturi de var. Astăzi a început să se șteargă și din amintirea acestor fete tinere de altădată, care sînt acum femei bătrîne.

Un crucifix mare, prins în perete, întregea decorul acestei săli de mîncare, a cărei singură ușă se deschidea, așa cum am spus, pare-mi-se, spre grădină. Două mese înguste, puse fiecare între două bănci de lemn, se întindeau ca două linii lungi paralele de la un capăt la celălalt al sufrageriei. Pereții erau albi, mesele erau negre; aceste două culori de doliu sînt singurele folosite în interiorul mînăstirilor. Prînzul era totdeauna frugal; pînă și hrana copiilor era severă. Un singur fel de mîncare: carne cu legume sau pește sărat. Aici se oprea tot luxul. Acest fel simplu de mîncare, rezervat fetelor de pension, era totuși o excepție. Copiile mînceau și tăceau sub paza maicii de serviciu din săptămîna aceea, care, din cînd în cînd, dacă o muscă zbura și bîzîia împotriva regulamentului, des-

¹ Vecernie, slujbă de seară.

chidea și închidea cu zgomot o carte cu scoarțe de lemn. Tăcerea asta era stropită cu *Viețile sfinților*, citite cu glas tare de pe o catedră cu pupitru, așezată la picioarele crucifixului. Citea o elevă mai mare care era de serviciu în săptămîna aceea. Din loc în loc, pe masa goală stăteau vase de lut smălțuite, în care elevele își spălau singure paharul de metal și tacîmurile, aruncînd uneori cîte un rest de zgîrci sau de pește stricat, dar fapta aceasta era pedepsită. Oalele de lut se numeau „cercuri de apă“.

Fetița care tulbura tăcerea făcea o „cruce cu limba.“ Unde? Pe jos. Lingea pardoseala. Praful, acest sfîrșit al tuturor bucuriilor, era pus să pedepsească micile petale de trandafiri, vinovate de a fi ciripit.

În mînăstire există o carte care nu a fost tipărită niciodată decît „într-un singur exemplar“ și a cărei citire era oprită. E regulamentul sfîntului Benedict. O taină pe care nici un ochi profan nu trebuie s-o pătrundă. *Nemo regulas, sen constitutiones nostras externis communi cabit.*¹

Fetele din pension izbutiră într-o zi să șterpelească această carte și începură s-o citească cu nesăț. Citirea le-a fost deseori întreruptă de teama groaznică de a fi surprinse, care le făcea să închidă volumul la repezeală. Din primejdia mare prin care trecuseră nu s-au ales decît cu o plăcere îndoielnică. Găsiră „mai interesante“ numai cîteva pagini, pe care nu le-au prea înțeles, și unde era vorba de păcatele băieților tineri.

Se jucau pe o potecă a grădinii, mărginită de cîțiva pomi fructiferi cam firavi. Cu toată supravegherea strictă și cu toată asprimea pedepselor, fetele izbuteau uneori, cînd vîntul scutura copacii, să ridice de pe

¹ Nimeni nu va divulga străinilor regulile și regulamentul nostru (lat.).

jos, pe furiș, un măr necopt, o caisă stricăță sau o pară viermănoasă. Las acum să vorbească o scrisoare pe care o am sub ochi, scrisă acum douăzeci și cinci de ani de către o fostă elevă de pension, azi doamnă ducesă de..., una dintre cele mai elegante femei ale Parisului. Citez întocmai :

„Fiecare ascunde para sau mărul cum poate. Când urcăm să facem patul, în așteptarea cinei, la vîrîm sub pernă, iar seara le mîncăm în pat, și, cînd nu se poate altfel, la closet.”

Era una dintre plăcerile cele mai mari. Odată, în timpul unei vizite a arhiepiscopului la mînăstire, una dintre eleve, domnișoara Bouchard, care se înrudea cu vestita familie Montmorency, puse rămășag că-i va cere arhiepiscopului o zi de vacanță, ceea ce era nemaiauzit pentru o comunitate atît de aspră. Fetele au ținut rămășagul, dar nici una dintre ele nu credea în el. În sfîrșit, sosi momentul cînd arhiepiscopul trecu prin fața elevelor. Domnișoara Bouchard, spre spaima nespusă a colegelor ei, ieși dintre rînduri și spuse : „Monsenior, o zi de vacanță”. Domnișoara Bouchard era înaltă și rumenă, cu cei mai drăguți obrăjori de pe lume. Domnul de Guélen zîmbi și-i spuse : „Cum, fata mea, o zi de vacanță ? Trei zile, dacă doriți ! Vă încuviințez trei zile.” Stareța nu putea spune nimic, arhiepiscopul hotărîse. Scandal în mînăstire și bucurie în pension. Puteți să vă închipuiți ce-a urmat !

Mînăstirea aceasta posomorîtă nu era totuși destul de bine zăvorîtă, pentru ca patimile de dincolo de ziduri, drama și chiar romanul să nu poată pătrunde pînă la ea. Drept dovadă ne vom mîrgini să arătăm pe scurt un fapt adevărat și neîndoios, care n-are, de altfel, prin el însuși nici o legătură cu întîmplările pe care le istorisim. Îl amintim numai pentru a întregi în mintea cititorului fizionomia mînăstirii.

În vremea aceea, trăia în mînăstire o făptură misterioasă, care nu era călugăriță și pe care toți o priveau cu mult respect : o chema „doamna Albertine“. Nu se știa nimic despre ea, decît că era nebună și că lumea din afară o socotea moartă. Se spunea că toată această poveste ascundea anumite socoteli de bani, pentru a înlesni o căsătorie cu zestre mare.

Femeia n-avea mai mult de treizeci de ani, era brună, destul de frumoasă, și privea în gol cu ochi mari și negri. Vedea ceva ? Ceilalți se îndoiau. Nu mergea, aluneca ; nu vorbea niciodată ; nimeni nu putea să spună cu siguranță dacă răsuflă. Nările îi erau subțiri și străvezii ca ale unui om care și-ar fi dat sufletul. Cînd îi atingeai mîna, parcă ai fi atins zăpadă. Avea o mlădiere ciudată, de fantomă. Unde intra ea se făcea frig. Într-o zi, o soră văzînd-o trecînd îi spuse alteia : „Unii cred că e moartă“. „Poate că și este“, răspunse cealaltă.

Se spuneau despre doamna Albertine sute de povești. Curiozitatea fetelor de pension e fără sfîrșit. În capelă era o strănă numită „ochiul bouului“. Doamna Albertine lua parte la slujbă în această capelă, care n-avea decît o fereastră rotundă ca un ochi de bou. De obicei era singură acolo, pentru că de la înălțimea acelei strane putea să-l vadă pe predicator sau pe preotul care slujea, ceea ce era interzis călugărițelor. Într-o zi, se urcase în amvon un preot tînăr, ducele de Rohan, pair al Franței, ofițer de mușchetari în 1815, pe cînd se numea principe de Léon, și mort după 1830, ca arhiepiscop de Besançon și cardinal. Domnul de Rohan predica pentru prima oară la mînăstirea Petit-Picpus. Doamna Albertine lua parte de obicei la predici și la slujbe cufundată într-o liniște adîncă și într-o totală nemișcare. În ziua aceea, de îndată ce-l zări pe domnul de Rohan, se

ridică pe jumătate și spuse tare, în liniștea capelei : „Uite ! Auguste !” Toată adunarea întoarse capul uluită, predicatorul ridică ochii, dar doamna Albertine căzu din nou în nemișcarea ei. Pe fața aceea stinsă și înghețată trecuse o clipă un suflu al lumii din afară, o licărire de viață, apoi totul se stinsese și nebuna se întorsese în moarte.

Aceste două cuvinte făcură să trăncănească toate gurile care puteau vorbi în mînăstire. Cîte se cuprindeau în acel „Uite ! Auguste !” Cîte destăinuiri ! Într-adevăr, pe domnul de Rohan îl chema Auguste. Nu mai era acum nici o îndoială că doamna Albertine venea din lumea aleasă, pentru că îl cunoștea pe domnul de Rohan ; că era ea însăși o persoană suspusă, de vreme ce vorbea atît de familiar despre un aristocrat, și că între ea și el fusese o legătură, de rudenie poate, cu siguranță foarte strînsă, pentru că îi știa numele de botez.

Două ducese, nespus de grave, doamnele de Choiseul și de Serent, vizitau adeseori comunitatea, unde pătrundeau fără îndoială mulțumită privilegiului *Magnates mulieres*¹, și înspăimîntau tot pensionul. Cînd treceau cele două doamne bătrîne, toate fetele tremurau și plecau ochii.

Domnul de Rohan era de altfel, fără să știe, obiectul atenției fetelor de pension. Tocmai în vremea aceea fusese numit înalt vicar al arhiepiscopului de Paris, în așteptarea episcopatului. Obişnuia să vină destul de des pentru a sluji în capela călugărițelor de la Petit-Picpus. Nici una dintre ele nu-l putea zări, din pricina perdelei de pînză, dar auzeau vocea lui blîndă, cam subțire, pe care ajunseră să o recunoască și să o deosebească. Fusese mușchetar, și se

¹ Doamne nobile.

spunea despre el că e foarte elegant ; că își piaptănă cu multă grijă frumosul lui păr castaniu, inelat ; că purta o cingătoare lată, neagră, minunată, și rasa lui neagră era cea mai bine croită din lume. Dădu foarte mult de lucru imaginației acestor fete de șaisprezece ani.

Nici un zgomot din afară nu pătrundea în mînăstire. Numai odată s-a auzit, totuși, sunetul unui flaut. A fost un eveniment, și fetele care erau atunci în pension și-l mai amintesc încă.

Un flaut cînta în vecinătate. Cînta totdeauna aceeași arie, o arie învechită pentru lumea de azi, *Zétulbé a mea, vino, stăpîna inimii mele...* repetînd-o de două sau trei ori pe zi.

Fetele își petreceau ore întregi ascultînd-o, maicile din sfat erau tulburate, gîndurile alergau, pedepsele plouau. Flautul a cîntat cîteva luni. Toate fetele erau mai mult sau mai puțin îndrăgostite de muzicantul necunoscut. Fiecare visa că e Zétulbé. Sunetul flautului venea dinspre strada Droit-Mur ; fetele ar fi dat orice, ar fi jertfit totul, ar fi încercat totul, ca să-l vadă măcar o clipă, să-l zărească, să-l întrezărească pe „tînărul“ care cînta atît de fermecător din flaut și care se juca, fără să bănuiască, cu toate acele inimi. Cîteva se furișară pe o ușă dosnică și se suiră la etajul al treilea dinspre strada Droit-Mur, încercînd să se uite prin ferestrele podului. Zadarnic. Una a mers pînă acolo încît și-a trecut brațul deasupra capului, printre gratii, și a fluturat o batistă albă. Alte două fură și mai îndrăznețe. Găsiră un mijloc să se cațare pînă pe un acoperiș, cutezară și izbutiră în cele din urmă să-l vadă pe „tînărul“ acela. Era un bătrîn nobil emigrant, orb și sărăcit, care cînta din flaut în podul casei ca să-i treacă de urît.

În curtea mînăstirii Petit-Picpus se aflau trei clădiri cu totul deosebite : mînăstirea cea mare, unde trăiau călugărițele, internatul, unde locuiau elevele, și, în sfîrșit, așa-numitul schit. Schitul acesta era o casă cu grădină, unde se adăpostiseră tot felul de călugărițe bătrîne din diferite ordine, supraviețuitoare ale mînăstirilor distruse de revoluție ; o îmbinare pestriță de veșminte negre, albe și cenușii, din toate tagmele religioase și din toate ramurile posibile : ceea ce s-ar putea numi, dacă o asemenea împerechere de cuvinte ar fi îngăduită, un fel de mînăstire peticită, ca haina unei paiațe.

Încă de pe vremea imperiului li se îngăduise acestor biete femei, care umblau răzlețe și fără rost pe toate drumurile, să se adăpostească aici, sub ocrotirea benedictinelor-bernardine. Statul le plătea o mică pensie ; călugărițele de la Petit-Picpus le primiseră cu dragă inimă. Era o amestecătură ciudată. Fiecare urma legea ordinului ei. Uneori li se dădea voie elevelor din internat, ca o mare recreație, să vină să le vadă ; de aceea, tinerele de-atunci au păstrat, între multe altele, amintirea maicii Sainte-Basil, a maicii Sainte-Scolastique și a maicii Jacob.

Una din aceste refugiate se simțea la Petit-Picpus ca la ea acasă. Era o călugăriță de la Sainte-Aure, singura din ordinul ei care supraviețuia. Fosta mînăstire de călugărițe Sainte-Aure stăpînea la începutul secolului al XVIII-lea tocmai această casă de la Petit-Picpus, care era acum locașul benedictinelor lui Martin Verga. Maica aceasta cucernică, prea nevoiașă ca să poată purta falnicul veșmînt al ordinului ei,

o rochie albă cu scapular¹ stacojiu, îmbrăcase cu ea, plină de evlavie, un mic manechin pe care-l arăta cu plăcere tuturor, și pe care, după moarte, l-a lăsat mînăstirii. În 1824 mai trăia din ordinul acesta o singură călugăriță. Astăzi n-a mai rămas decît o păpușă.

În afară de aceste vrednice maici, cîteva femei bătrîne din lumea mare, cum era doamna Albertine, obținuseră de la maica stareță îngăduința de a se retrage la schit. Printre acestea se aflau doamna de Beaufort d'Hautpoul și doamna marchiză Dufresne. Mai era una, cunoscută în mînăstire numai după zgomotul grozav pe care-l făcea cînd își sufla nasul. Elevele îi spuneau doamna Vacarmini.

Cam pe la 1820 sau 1821, doamna Genlis², care publica pe vremea aceea o culegere periodică fără pretenții, intitulată *Cutezătorul*, ceru să i se dea o cameră în mînăstirea Petit-Picpus. Era recomandată de domnul duce de Orléans. Stupul fierbea, maicile din sfat tremurau toate; doamna Genlis scrisese romane! Dar mărturisise ea însăși că se leapădă de ele; și de-altminteri intrase în faza cucerniciei celei mai adînci. Cu ajutorul lui Dumnezeu și cu sprijinul prințului, fu primită. Peste șase sau opt luni plecă, susținînd că grădina n-avea destulă umbră. Călugărițele se arătară încîntate. Cu toate că era foarte bătrînă, mai cînta la harpă, și încă destul de bine.

La plecare, lăsase în chilie semnul trecerii sale în acel loc. Doamna de Genlis era superstițioasă și latinistă. Aceste două vorbe dau despre ea o imagine destul de exactă. Acum cîțiva ani se mai puteau vedea lipite de partea dinăuntru a unui dulăpior din

¹ Părrățel sau romb de postav purtat pe umăr de unele ordine călugărești catolice.

² Romancieră de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, educa-toarea viitorului rege Ludovic-Filip.

- chilia ei, unde își ținea banii și juvaerurile, aceste cinci versuri latinești, scrise de mîna ei cu cerneală roșie pe o bucată de hîrtie galbenă, și care, după părerea ei, aveau darul de a-i înspăimînta pe hoți :

Imparibus meritis pendent tria corpora ramis :

Dismas et Gesmas, media est divina potestas ;

Alta petit Dismas, infelix, infima, Gesmas.

Nos et res nostras conservet summa potestas.

*Hos versus dicas, ne tu furto tua perdas.*¹

Versurile acestea scrise în latineasca veacului al VI-lea fac să se nască întrebarea dacă cei doi tîlhari ai Calvarului se numeau, cum se crede îndeobște, Dimas și Gestas sau Dismas și Gesmas. Numele acesta din urmă ar putea să zdruncine pretențiile pe care le avea, în veacul trecut, viconte de Gestas, că se trage din acel nemernic tîlhar. De altminteri, pîterea ce se atribuie acestor versuri e o credință a tuturor călugărițelor din ordinul ospitalierelor.

Biserica mînăstirii, construită în așa fel, încît să despartă, ca un adevărat zăgaz, mînăstirea cea mare de internat, era firește aceeași pentru internat, pentru mînăstirea cea mare, și pentru schit. Putea intra și publicul printr-un fel de ușă de spital, care dădea în stradă. Dar totul era astfel orînduit, încît nici una dintre locuitoarele mînăstirii să nu poată vedea vreun chip venit din lumea de afară. Închipuiți-vă o biserică în care spațiul destinat corului ar fi fost apucat de o mîna uriașă și sucit astfel încît să alcătuiască nu o prelungire în spatele altarului, ca în bisericile obișnuite, ci un fel de sală sau de peșteră

¹ Trei trupuri cu merite neegale atîrnă pe cruci :

Dismas și Gesmas, dar la mijloc divinul stăpîn ;

Dismas se avîntă în sus, iar nefericitul Gesmas se lasă în jos.

Cel-de-sus să ne aibă în pază pe noi și avuția noastră.

Repetă versurile acestea, să nu ți se fure lucrurile tale.

Întunecoasă în dreapta preotului care slujește ; închipuiți-vă această încăpere închisă cu perdeaua de șapte picioare înălțime, despre care am mai vorbit ; înghesuiți în umbra acestei perdele, în strane de lemn, pe călugărițele din cor la stînga, și pe eleve la dreapta, pe maici și pe novice în fund, și veți putea să vă faceți o idee despre călugărițele de la Petit-Picpus care iau parte la slujba religioasă. Văgăuna aceasta numită cor era legată cu mînăstirea printr-un coridor. Biserica avea ferestrele spre grădină. Cînd călugărițele luau parte la vreo slujbă, unde regulamentul le ordona liniște, lumea din biserică nu-și dădea seama de prezența lor, decît după zgomotul pe care-l făceau așezîndu-se în strane.

VII

CITEVA SILUETE DIN UMBRĂ

În timpul celor șase ani dintre 1819 și 1825, stareță la Petit-Picpus era domnișoara de Blemeur, care în călugărie se numea maica Innocenta. Se trăgea din familia Margueritei de Blemeur, autoarea *Vieții sfinților din Ordinul sfîntului Benedict*. Fusesse aleasă stareță a doua oară. Era o femeie de vreo șazeci de ani, scurtă, îndesată, „cîntînd ca o oală spartă”, cum spunea scrisoarea pe care am amintit-o ; altminteri, o femeie minunată, singura veselă în mînăstire și, de aceea, iubită de toți.

Maica Innocenta mergea pe urmele înaintașei sale, Marguerite, o adevărată Dacier ¹ a ordinului. Era cultă,

¹ *Ana Dacier* (1651—1720), o femeie care i-a uimit pe contemporani prin profunda cunoaștere a limbilor clasice, din care a făcut tălmăciri foarte apreciate.

învăţată, destoinică, pasionată pentru istorie, tobă de latină, burduf de greacă, îndopată cu ebraică, semănând mai degrabă cu un benedictin decît cu o benedictină.

Locuitoria stareţii era o bătrînă călugăriţă spaniolă, aproape oarbă, maica Cineres.

Cele mai de seamă dintre maicile din sfat erau : maica Sainte-Honorine, casierîta ; Maica Sainte- Gertrude, prima maestră a novicelor ; maica Saint-Ange, cea de a doua maestră ; maica Anonciation, paraclisera ; maica Saint-Augustin, infirmiera, singura din toată mînăstirea, apoi maica Sainte-Mechtilde (domnişoara Drouet), care mai fusese la Filles-Dieu şi la cealaltă mînăstire, du Trésor, care se află între Gisors şi Magny ; maica Saint-Joseph (domnişoara de Cogol-ludo) ; maica Sainte-Adélaïde (domnişoara d'Auverney) ; maica Miséricorde (domnişoara de Cifuentes, care n-a putut să reziste la asprimile vieţii mînăstireşti) ; maica Compassion (domnişoara de la Miltière, foarte bogată, primită la şaizeci de ani, împotriva regulamentului) ; maica Providence (domnişoara de Laudinière) ; maica Présentation (domnişoara de Si-guenza) care a fost stareţă în 1847 ; în sfîrşit, maica Sainte-Céline (sora sculptorului Cerachi), care a înnebunit ; maica Sainte-Chantal (domnişoara de Suzon), care de asemenea a înnebunit.

Mai era, printre cele mai frumoase, o fată încîntătoare, de douăzeci şi trei de ani, născută în insula Bourbon, scoborîtoare a cavalerului Roze, pe care în lume o chema domnişoara Roze, iar aici i se spunea maica Assomption.

Maica Sainte-Mechtilde care avea în seama ei cîntările şi corul, se folosea bucuroasă de eleve. Îşi alega de obicei o întreagă gamă, adică şapte eleve între zece şi şaisprezece ani, potrivite în glas şi la statură, pe care le punea să cînte în picioare, aliniate una

lîngă alta după vîrstă, de la cea mai mică pînă la cea mai mare. Se înfățișau vederii asemenea unui nai viu al lui Pan ¹ alcătuit din îngerî.

Dintre surorile celelalte, pe care elevele le iubeau cel mai mult, era sora Sainte-Euphasie, sora Sainte-Marguerite, sora Sainte-Marthe, care n-avea mai multă minte ca un copil, și sora Saint-Michel, al cărei nas lung le făcea să rîdă.

Toate erau blînde cu copiii. Călugărițele nu erau aspre decît cu ele înșile. Nu se făcea foc decît la internat, iar mîncarea, față de cea din mînăstire, era mai aleasă. Și, afară de acestea, o mulțime de alte îngrijiri. Numai că, atunci cînd vreo elevă trecea pe lîngă o călugăriță și încerca să-i vorbească, aceasta nu-i răspundea niciodată.

Această lege a tăcerii făcuse ca, în toată mînăstirea, vorba să nu fie îngăduită făpturilor omenești și să fie lăsată lucrurilor neînsuflețite. Se auzea numai glasul clopotului bisericii și clopoțelul grădinarului.

Un clopot cu sunet pătrunzător, așezat lîngă poartă, și care se auzea în toată mînăstirea, vestea prin semnale felurite, ca printr-un telegraf acustic, toate faptele vieții trupesti ce urmau a fi îndeplinite, și chema în vorbitor, după cum era nevoie, pe una sau pe alta dintre cele care locuiau în clădire. Fiecare persoană și fiecare lucru avea semnalul său. Pentru stareță clopotul suna o dată și încă o dată ; pentru locțiitoare stareței suna o dată, apoi de două ori. Intrarea în clasă se anunța prin șase lovituri urmate de alte cinci, încît elevele nu spuneau niciodată că intră în clasă, ci că merg „la șase-cinci”. Patru-patru era clopotul pentru doamna de Genlis. Semnalul se

¹ Personaj mitologic : zeitate pastorală, înfățișată întotdeauna de vechii greci cu un nai.

auzea foarte des. „Dracu-n patru !“ spuneau cele mai nemiloase. Nouăsprezece lovituri vesteau un eveniment deosebit : deschiderea porții mînăstirii, înfri-coșătoarea tăblie de fier, încărcată de zăvoare, care nu se clintea din balamale decît în fața arhiepiscopului.

Afară de acesta și de grădinar, precum am spus, nici un alt bărbat nu intra în mînăstire. Elevele mai vedeau încă doi : unul era duhovnicul, abatele Bannes, bătrîn și urît, pe care puteau să-l privescă din cor, printre gratii ; celălalt era profesorul de desen, domnul Ansiaux, pe care scrisoarea din care am mai reprodus cîteva rînduri îl numește domnul Ancio și-l descrie : „un bătrîn respingător și cocoșat“.

Se vede, așadar, că toți bărbații erau aleși cu sotecală.

Așa era casa aceea ciudată.

VIII

POST CORDA, LAPIDES¹

După ce am schițat figura morală, nu e de prisos să-i arătăm în cîteva cuvinte și alcătuirea materială. Cititorul s-a lămurit oarecum din cele spuse mai înainte.

Mînăstirea Petit-Picpus-Saint-Antoine umplea aproape în întregime marele trapez cuprins între strada Polonceau, strada Droit-Mur, ulița Picpus și fundătura pe care planurile vechi o numesc strada Aumarais. Aceste patru străzi înconjurau trapezul ca șanțul unei cetăți. Mînăstirea se compunea din cîteva

¹ După ce (am vorbit) despre suflete, (să vorbim) despre pietre (lat.).

clădiri și o grădină. Privită în întregime, clădirea principală era o suprapunere de construcții eterogene, care, de sus, deseneau destul de exact o spînzurătoare culcată pe pămînt. Brațul cel mare al furcii ocupa întreaga porțiune a străzii Droit-Mur, dintre Picpus și strada Polonceau ; brațul cel mic era alcătuit dintr-o fațadă zăbreliată, înaltă, cenușie și severă, care dădea spre stradela Picpus ; poarta cu numărul 62 era la capătul acestui braț. Cam la mijlocul acestei fațade, praful și cenușa acopereau o poartă veche, joasă și boltită, unde păianjenii își țeseau pînza și care nu se deschidea decît un ceas sau două, duminică și în rarele prilejuri cînd sicriul vreunei călugărițe era scos din mînăstire. Aceasta era ușa de intrare a publicului în biserică.

Cotul furcii îl forma o sală pătrată care slujea drept oficiu și pe care călugărițele o numeau „cămara“. În brațul cel mare se aflau chiliile maicilor, ale surorilor, precum și noviciatul. În brațul cel mic — bucătăriile, prînzitorul, înconjurat de galeria mînăstirii, și biserica. Între poarta cu numărul 62 și colțul fundăturii Aumarais se afla internatul, care nu se zărea din afară. Restul trapezului îl forma grădina, care era mai joasă decît nivelul străzii Polonceau, ceea ce făcea ca zidurile ei să fie mai înalte în partea dinăuntru ca în cea de afară. Grădina, puțin arcuită, avea în mijlocul ei, pe vîrfurile unui dîmb, un brad frumos, ascuțit și conic, de la care porneau — ca niște sulite așezate în cerc pe un scut — patru alei mari și, la încrucișarea acestora, alte opt alei mici, grupate două cîte două, așa încît, dacă împrejurirea ar fi fost circulară, planul geometric al aleilor ar fi semănat cu o cruce așezată peste o roată. Aleile, sfîrșindu-se toate în zidurile neregulate ale grădinii, erau de lungimi inegale. Aleile erau mărginite cu tufişuri de coacăze. În fund, un drum mărgi-

nit cu plopî înalți ducea de la ruinele vechii mînăstiri, care era în colțul străzii Droit-Mur, pînă la clădirea schitului, care se afla în colțul ulicioarei Aumarais. În fața schitului se afla așa-zisa grădiniță. Adăugați la acestea o curte unde se întîlneau unghiurile clădirilor interioare, ca niște ziduri de închisoare, iar în locul oricărei vecinătăți sau perspective, iinea lungă și neagră a acoperișurilor, care mărgea cealaltă parte a străzii Polonceau — și veți putea avea o imagine completă despre ceea ce era acum patruzeci și cinci de ani așezămîntul bernardinilor de la Petit-Picpus. Acest sfînt așezămînt a fost clădit exact pe locul unui „Jeu de Paume”¹, faimos prin secolul al XIV-lea pînă în al XVI-lea și căruia i se spunea „tripoul celor unsprezece mîi de draci”.

Toate aceste străzi, de altminteri, sînt ale Parisului de altădată. Nume ca Droit-Mur și Aumarais sînt foarte vechi; străzile care le poartă sînt și mai vechi. Ulicioara Aumarais a purtat numele de ulicioara Maugout; strada Droit-Mur s-a numit strada des Eglantiers, pentru că Dumnezeu a făcut să zîmbească florile înainte ca omul să fi cioplit piatra².

IX

UN SECOL SUB VĂL DE CĂLUGĂRIȚĂ

Deoarece am început să dăm amănunte cu privire la ceea ce a fost odinioară mînăstirea Petit-Picpus și întrucît am îndrăznit să deschidem o fereastră spre acest tăcut așezămînt, să ne dea voie cititorul să mai

¹ Loc anume pentru un joc cu mingea și cu o rachetă scurtă.

² *Droit Mur*, în franceză, „zidul drept”, construit din piatră; *églantier* înseamnă „măcieș”.

facem o mică digresiune, străină de cuprinsul acestei cărți, dar caracteristică și folositoare pentru a ne da seama că și mînăstirea are figurile ei originale.

În schit se afla o centenară, venită de la mînăstirea Fontevrault¹. Înainte de revoluție făcuse parte din lumea mare. Vorbea adesea despre domnul de Miromesnil, ministru de justiție sub Ludovic al XVI-lea, și despre soția președintelui Duplat, pe care o cunoscuse foarte bine. Era plăcerea și mîndria ei să aducă vorba la tot pasul de aceste două nume. Povestea adevărate minunății despre mînăstirea Fontevrault, care era cît un oraș și avea străzi.

Vorbea cu un accent picard care înveselea elevele. Își înnoia în fiecare an jurămîntul solemn de supunere și neprihănire și, în clipa cînd trebuia să facă legămîntul îi spunea preotului: „Monseniorul Saint-François l-a încredințat monseniorului Saint-Julien, monseniorul Saint-Julien l-a încredințat monseniorului Saint-Eusèbe, monseniorul Saint-Eusèbe l-a încredințat monseniorului Saint-Procope etc., etc., iar acum ți-l încredințez ție, părinte“. Și elevele rîdeau pe înfundate sub văluri; încîntătoare rîsuri scurte și înăbușite, care le făceau pe maicile din sfat să încrunte din sprîncene.

Alteori centenara spunea povești. Sustinea că „în tinerețea ei bernardinii nu erau mai prejos decît mușchetarii“. Un secol vorbea prin gura ei: secolul al XVIII-lea. Povestea obiceiuri din Champagne și din Bourgogne, despre cele patru vinuri. Înainte de revoluție, de cîte ori vreun mare personaj, un mareșal al Franței, un prinț, un duce și pair trecea printr-un oraș din Bourgogne sau din Champagne, notabilitățile orașului veneau să-l salute și să-i prezinte

¹ Celebră mînăstire de călugărițe, fondată în secolul al XI-lea în localitatea Fontevrault, pe valea Loarei.

patru cupe de argint pline cu patru vinuri deosebite. Pe primul pocal se putea citi următoarea inscripție : *Vinul maimuței* ; pe cel de-al doilea : *Vinul leului* ; pe cel de-al treilea : *Vinul berbecului* ; iar pe cel de-al patrulea : *Vinul porcului*. Cele patru inscripții arătau cele patru trepte pe care le coboară bețivul : prima beție, cea care înveselește ; a doua, care întărește ; a treia, care năucește ; cea din urmă, în sfârșit, care îndobitocește.

Într-un dulap încuiat păstra un obiect misterios, la care ținea foarte mult. Regulamentul de la Fontevrault n-o oprea să-l aibă. Nu voia să-l arate nimănui. Se încuia — ceea ce regulamentul îi da voie — și se ascundea ori de câte ori voia să-l privească. Dacă auzea pe cineva umblînd pe coridor, închidea cît putea de repede dulapul la loc, cu mîinile ei bătrîne. Dacă cineva căuta s-o descoase, cît era de vorbăreață, tăcea. Chiar și cele mai curioase se dădura bătute în fața tăcerii ei, ca și cele mai stăruitoare în fața încăpățînării ei. Era un subiect de comentarii pentru oricine n-avea ce face ori se plictisea la mînaștire. Ce putea fi oare lucrul acela atît de prețios și secret, comoara centenarei ? Fără îndoială, vreo carte sfîntă ? Niște mătânii rare ? Niște moaște sfinte ? Fiecare făcea tot felul de presupuneri. La moartea bieteii bătrîne dădura năvală toate la dulap, mai repede poate decît s-ar fi cuvenit, și-l descuiară. Găsiră obiectul învelit în trei rînduri de cîrpe, parc-ar fi fost sfintele daruri. Era o farfurie de Faenza, înfățișînd niște amorași care zburau urmăriți de niște tineri spițeri înarmați cu seringi uriașe. Urmărirea era plină de giumbușlucuri și de atitudini hazlii. Unul dintre încîntătorii amorași a și fost tras în țepă ; se zbate, dă din aripioare și încearcă să-și ia din nou zborul, dar măscăriciul rîde cu o figură drăcească. Morala : durerile de burtă au biruit amo-

rul ! Farfuria aceasta, de altminteri foarte curioasă și care a avut poate cîntea să-i inspire pe Molière, mai exista în septembrie 1845 ; se afla de vînzare la un negustor de vechituri pe bulevardul Beaumarchais.

Acea bătrînă cumsecade nu voia să primească nici o vizită din afară, „deoarece, spunea ea, vorbitorul e prea trist“.

X

OBÎRȘIA VEȘNICEI-ÎNCHINĂRI

Vorbitorul acesta atît de asemănător cu un mormînt, pe care am căutat să vi-l descriem, e cu totul unic și severitatea lui nu se mai întîlnește în nici o altă mînăstire. La mînăstirea din strada Temple, care de drept aparținea unui alt ordin, obloanele negre erau înlocuite cu perdele cafenii, iar vorbitorul era un salon cu parchet pe jos, ale cărui ferestre se încadrau vesele în borangic alb, și pe ai cărei pereți se aflau tot felul de cadre, portretul unei benedictine cu fața descoperită, flori pictate și chiar capul unui turc.

În grădina mînăstirii din strada du Temple se găsea acel castan sălbatic, care trecea drept cel mai frumos și cel mai mare din toată Franța și care avea printre bunii cetățeni ai veacului al XVIII-lea renumele de „părinte al castanilor din întregul regat“.

Am spus că mînăstirea Temple era a benedictinelor Veșnicei-Închinări, cu totul deosebite de cele care depindeau de Cîteaux. Ordinul acesta, al Închinării-Veșnice, nu era prea vechi și nu are o existență mai mare de două sute de ani. În 1649 sfintele daruri au fost de două ori pîngărite, la interval de

cîteva zile, în două biserici din Paris, la Saint-Sulpice și la Saint-Jean en Grève, sacrilegiu înfricoșător și cu totul neobișnuit, care a făcut să se înfioare tot orașul. Părintele stareț, mare vicar la Saint-Germain des Près, ordonă o procesiune solemnă a întregului său cler, la care sluiți însuși nuntitul papal. Dar două vrednice femei, doamna Curtin, marchiză de Boucs, și contesa de Châteauevieux nu se mulțumiră cu această ispășire. Jignirea adusă „preasfintelor daruri din altar“, deși trecătoare, nu putea fi uitată de cele două suflete cucernice și ele socotiră că nu poate fi răscumpărată decît printr-o „închinare veșnică“ într-o mînăstire de călugărițe. Amîndouă, una în 1652 cealaltă în 1653, dăruiră sume însemnate maicii Catherine de Bar, numită maica sfîntului Potir, călugăriță benedictină, ca să întemeieze, în acest scop pios, o mînăstire a Ordinului sfîntului Benedict; cea dintîi încuviințare pentru această ctitorie fu dată maicii Catherine de Bar de către domnul de Metz, abate de Saint-Germain, „cu condiția ca nici o fată să nu fie primită dacă nu contribuie cu un venit de trei sute de franci, ceea ce face un capital de șase mii de franci“. După abatele de Saint-Germain, regele a semnat patenta cuvenită, iar în 1654 atît cartea abațială cît și patenta regelui fură ratificate de curtea de conturi și de parlament.

Aceasta e originea și consacrarea legală a așeză-mîntului benedictinelor Închinării-Veșnice a sfîntului Potir din Paris. Prima lor mînăstire fu „clădită din temelii“ pe strada Cassette, din obolul doamnelor de Boucs și de Châteauevieux.

Ordinul acesta, după cum se vede, nu era același cu al benedictinelor din Cîteaux, ci depindea de abatele de Saint-Germain des Près, așa cum călugărițele de la Sacré-Coeur depind de comandantul iezuiților, iar surorile de caritate de comandantul lazariștilor.

Era de asemenea cu totul diferit de bernardinele de la Petit-Picpus, al căror locaş vi l-am descris. Prin 1657, papa Alexandru al VII-lea a încuviinţat printr-o bulă specială ca bernardinele de la Petit-Picpus să practice închinarea veşnică, întocmai ca benedictinele sfântului Potir. Dar cele două ordine au rămas deosebite.

XI

SFIRŞITUL MÎNĂSTIRII PETIT-PICPUS

Chiar din primii ani ai restauraţiei, mînăstirea Petit-Picpus începu să decadă, drept urmare a dispariţiei întregului ordin care, după secolul al XVIII-lea, pierde ca toate ordinele religioase.

Aşezămîntul din Petit-Picpus se destrăma repede. Prin 1840 schitul nu mai era, internatul de asemenea. Nu mai existau nici bătrînele, nici elevele ; primele muriseră, celelalte se risipiseră. *Volaverunt*¹.

Canonul închinării veşnice e de o rigiditate care înspăimîntă ; legămintele sînt din ce în ce mai rare, ordinul nu mai face recrutări. În 1845 mai intrau, pe ici pe colo, cîteva maici slujitoare ; dar călugăriţe pentru cor, de loc. Acum patruzeci de ani erau aproape o sută de călugăriţe ; acum cinsprezece ani nu mai rămăseseră decît douăzeci şi opt. Cîte-or mai fi astăzi ? În 1847 stareţa era tînără, dovadă că cercul alegerii se micşora. Nu împlinise patruzeci de ani. Pe măsură ce numărul maicilor scade, osteneţile cresc ; slujba fiecăreia devine tot mai anevoioasă ; se prevedea mai de mult ziua cînd nu vor mai fi decît o duzină de umeri suferinzi şi încovoiaţi

¹ Şi-au luat zborul (lat.).

pentru a duce mai departe povara canoanelor sfîntului Benedict. Povara e neînduplecată și rămîne aceeași, fie că sînt puține, fie că sînt multe. Era apăsătoare altădată ; astăzi strivește. Călugărițele pier cu zile. Pe vremea cînd autorul cărții de față locuia încă la Paris au murit două. Una avea douăzeci și cinci de ani, cealaltă douăzeci și trei. Aceasta din urmă ar putea spune ca Julia Alpinula¹ : „*Hic jaceo, vixi annos viginti et tres*”². Din pricina decăderii în care ajunsese, mînăstirea a renunțat de a mai face educația fetelor.

N-am putut trece prin fața acestei clădiri neobișnuite, necunoscute, întunecate, fără să intrăm și fără să luăm cu noi pe cei ce ne întovărășesc și ne ascultă istorisind — poate spre folosul cîtorva — trista poveste a lui Jean Valjean. Am pătruns în această comunitate plină de piedici învechite, care astăzi par totuși noi. E grădina zăvorîtă. *Hortus conclusus*. Am vorbit despre acest loc ciudat în amănunțime, dar cu respect, cel puțin atît cît respectul și amănunțele se pot împăca. Nu pricepem totul, dar nu insultăm nimic. Ne ținem la aceeași distanță de osanalele lui Joseph de Maistre, care ajunge să-l preamărească pe călău, ca și de rîsul lui Voltaire, care ajunge să batjocorească crucea.

E o greșeală de logică din partea lui Voltaire — în treacăt fie zis ; fiindcă Voltaire l-ar fi apărut pe Isus așa cum l-a apărut pe Calas³ ; iar pentru cei care

¹ Julia Alpinula, a cărei piatră de mormînt poartă inscripția *Hic jaceo, vixi annos viginti et tres*, a fost o tînără din aristocrația romană.

² Sînt îngropată aici, am trăit douăzeci și trei de ani (lat.).

³ Protestant din Toulouse (secolul al XVIII-lea), învinovățit pe nedrept că și-a ucis fiul trecut la catolicism și executat în 1762. Voltaire i-a luat apărarea și a demascat cu mult curaj fanatismul religios care împinsese la condamnarea bătrînului. Multămiță campaniei sale perseverente, Calas a fost reabilitat (1765).

tăgăduiesc întrupările supraomenești, ce reprezintă crucea ?

În veacul al XIX-lea, ideea religioasă trece printr-o criză. Oamenii se dezvăță de anumite credințe și fac binele avînd grijă ca, dezvățîndu-se de un lucru, să învețe altul. În inima omului nu rămîne nici un gol. Se fac dărîmări, și e bine că se fac, dar cu condiția să fie urmate de reclădiri.

Pînă una alta, să cercetăm pe cele care nu mai sînt. E nevoie să le cunoaștem, chiar dacă n-ar fi decît pentru a le evita. Contrafacerile trecutului dobîndesc nume false și se lasă confundate cu viitorul. Strigoii acestora, care e trecutul, obișnuiește să-și falsifice pașaportul. Să ne dăm seama de capcana care ni se întinde. Să ne ferim. Trecutul are o față : superstiția ; și o mască : ipocrizia. Să-i arătăm adevărata față și să-i smulgem masca.

Cît despre mînăstiri, ele alcătuiesc o problemă complexă. O problemă a civilizației care le condamnă ; o problemă a libertății care le ocrotește.

C A R T E A A Ș A P T E A

O PARANTEZĂ

I -

MÎNĂSTIREA, IDEE ABSTRACTĂ

Cartea de față e o dramă al cărei personaj principal e infinitul.

Al doilea e omul.

Așadar, întâlnind în drumul nostru o mînăstire, am fost nevoiți s-o cercetăm. De ce ? Pentru că mînăstirea, pe care o întâlnim în Orient ca și în Occident, în mahomedanism ca și în creștinism, e unul din instrumentele de optică folosite de om în scrutarea infinitului.

Nu e locul să dezvoltăm aici peste măsură anumite idei ; cu toate astea, păstrînd absolut toate rezervele, limitele și indignările, trebuie să mărturisim că, ori de cîte ori întâlnim în om infinitul, bine ori rău înțeles, ne simțim plini de respect. Există în sinagogă, în moschee, în pagodă, în *wigwam*¹, ceva respingător pe care-l urîm și ceva sublim pe care-l adorăm. Cîtă contemplare a gândirii și ce vis fără temeii : umbra lui Dumnezeu plutind peste omnire !

¹ Colibă a pieilor roșii din America de Nord.

MÎNĂSTIREA, FAPT ISTORIC

Din punctul de vedere al istoriei, al rațiunii și al adevărului, monahismul e condamnat.

Acolo unde sînt prea numeroase, mînăstirile sînt piedici în sînul unei națiuni, așezăminte care stînjesc : locuri de trîndăvie, acolo unde ar trebui să fie locuri de muncă. Comunitățile călugărești sînt, față de marea comunitate socială, ceea ce e vîscul pentru stejar, ceea ce e o bubă pentru corpul omenesc. Prosperitatea și înflorirea lor însemnează sărăcirea țării. Regimul monahal nu face decît să sleiască bărbăția popoarelor.

A trecut vremea călugăriei. Mînăstirile au împiedicat creșterea civilizației moderne și sînt vătămate pentru dezvoltarea ei. Ca instituție și ca mijloc de formare a omului, mînăstirile sînt de nesuferit în secolul al XIX-lea. Lepra monahală a ros aproape pînă la os două admirabile națiuni. Italia și Spania — una lumina, cealaltă splendoarea Europei — timp de secole ; în vremea noastră, aceste două strălucite popoare abia încep să se tămăduiască mulțumită sănătoasei și viguroasei igiene a lui 1789.

Mînăstirea, mai cu seamă vechea mînăstire de femei, așa cum se înfățișa încă în pragul acestui secol în Italia, în Austria, în Spania, rămîne una din cele mai întunecate realități ale evului mediu. Mînăstirea, mînăstirea aceasta, se află la răsפîntia tuturor grozăviilor. Mînăstirea catolică în întregimea ei e plină de razele întunecate ale morții.

Mînăstirea spaniolă e deosebit de jalnică. Acolo se înalță în întuneric, sub bolți înnegurate, sub cupole nedesluite în umbră, altare grele, înalte ca niște catedrale ; acolo atîrnă de lanțuri, în beznă, imense

crucifixe albe ; acolo hristoși de fildeș, mari și gol, se întind pe abanos, mai mult decît însîngerăți, sîngerînzi, respingători și măreți, cu coatele colțuroase, cu rotulele lăsînd să se vadă țesătura osului, cu ră-nile carne vie, încununați cu spini de argint, țintuiți în cuie de aur, avînd pe frunte sînge în picături de rubine, iar în ochi lacrimi de diamante. Diamantele și rubinele par umede și fac să plîngă, jos, în umbră, niște fapturi în văluri, cu coapsele învinețite de că-mășile de păr de capră și de bicele cu șfichi de alice, cu sînii zdrobiți de rogojini, cu genunchii ju-puiți de rugăciune ; femei ce se cred soții ale lui Hristos ; stafii care-și închipuie că sînt îngeri. Fe-meile astea gîndesc ? Nu. Au voință ? Nu. Iubesc ? Nu. Trăiesc ? Nu. Nervii lor s-au osificat ; oasele lor s-au împietrit. Vălul lor e țesut din întuneric. Răsu-flarea lor sub văl seamănă cu un fel de tragică res-pirație a morții. Stareța, un vierme ! Le sfîntește și le umple de groază. Neprihănirea înseamnă o cru-zime. Așa sînt vechile mînăstiri din Spania. Vizuini ale cvlaviei fioroase ; hrube cu fecioare ; lăcașuri de groază.

Spania catolică era mai romană decît însăși Roma. Mînăstirea spaniolă era cea mai catolică dintre toate. Se simțea în ea Orientul. Arhiepiscopul Kislar — agă al cerului — zăvora și spiona acest serai de suflete păstrate pentru Dumnezeu. Călugărița era odaliscă¹ ; preotul era eunuc. Cele mai înflăcărate erau alese în vis și-l posedau pe Hristos. Peste noapte, tînărul acela frumos și gol cobora de pe cruce și devenea obiectul de extaz al chiliei. Ziduri înalte fereau de orice desfătare vie pe sultana mistică, al cărei sultan era cel răstignit. O privire din afară însemna infi-

¹ La mahomedani, femeie de harem, din care i se interzicea să iasă.

delitate. Însmormântarea de viu ținea locul unui sac de piele. Ceea ce în răsărit era aruncat în mare, în Apus era dat pământului.

Și într-o parte și într-alta erau femei care își frângeau mâinile; valurile mării erau soarta unora, groapa era soarta celorlalte; de o parte cele înecate, de alta cele însmormântate. Paralelism monstruos. Astăzi, susținătorii trecutului, neputând tăgădui lucrurile acestea, se mulțumesc să zîmbească. A ajuns la modă un fel lesnicios și ciudat de a înălătura destăinuirile istoriei, de a infirma comentariile filozofiei, de a lăsa deoparte toate faptele care stănesc și toate întunecimile. „Prilej pentru declamare“, spun cei isteți. „Vorbe goale!“ repetă neghibii. Jean-Jacques, declamator; Diderot, declamator; Voltaire, cînd vorbește de Calas, Labarre și Sirven¹, declamator; nu mai știu cine a constatat de curînd că Tacit era un declamator, că Nero a fost o victimă și că, de bună seamă, ar trebui să ne fie milă de „sărmanul Holofern²“.

Cu toate acestea e anevoie să închizi gura faptelor; ele sînt îndărătnice. Autorul cărții de față a văzut cu ochii lui, la opt leghe de Bruxelles, urme de ev mediu la îndemîna orișicui: la mînăstirea din Villers se află groapa temnițelor subterane în mijlocul livezii unde fusese curtea mînăstirii, și pe malul rîului Dyle patru celule de piatră, jumătate sub pămînt, jumătate sub apă. Erau așa-numitele: *pace*³.

¹ *Labarre și Sirven* — victime ale fanatismului religios din secolul al XVIII-lea, apărute și reabilite de Voltaire. (Pentru Calas, vezi nota de la p. 282.)

² General al lui Nabucodonosor, care a fost deosebit de crud cu evreii; ucis în somn de Judita, spre a-și răzbuna poporul asuprit.

³ Celule subterane pentru osîndiții pe viață.

Fiecare celulă mai păstrează o rămășiță de ușă de fier, o latrină și o ferăstruică zăbrelită, care afară e la două picioare deasupra rîului, iar înăuntru, la șase picioare deasupra solului. Pe o albie lată de patru picioare, rîul curge de-a lungul zidului. Pămîntul e totdeauna umed. Cel care locuia în aceste *in-pace* avea drept pat pămîntul umed. Într-una din celule se mai vede o bucată de lanț prinsă în perete ; într-alta, un fel de cutie pătrată, făcută din patru plăci de granit, prea strîmtă ca un om să poată dormi în ea, prea joasă ca să poată sta în picioare. O ființă omenească era vîrîată acolo, iar pe deasupra i se punea o lespede de piatră. Lespedea aceasta a rămas. Se poate vedea. Se poate pipăi. Aceste celule *in-pace*, aceste balamale de fier ; aceste lanțuri ; această ferăstruică înaltă, la nivelul căreia curge rîul ; această cutie de piatră acoperită cu un capac de granit, ca un mormînt, cu singura deosebire că mortul era viu ; pămîntul acesta care e noroi, groapa latrinelor, pereții plini de igrasie — toate acestea sînt „vorbe goale“ ?...

III

IN CE CONDIȚII PUTEM RESPONDEA TRECUTUL

Pentru civilizație, monahismul, așa cum exista în Spania și cum există în Tibet, este ca un fel de oftică. Împuținează nașterile. Clausturare ; castrare. A pustiit Europa ca un flagel. Mai adăugați constrîngerile cu care se siluia conștiința, ființele închise în mînăstire fără voia lor, feudalitatea sprijinindu-se pe mînăstire, dreptul primului născut revărsînd în monahism preaplinul familiei, cruzimile despre care am vorbit, acele groaznice *in-pace*, gurile amuțite,

mințile zăvorâte, atâtea minți nefericite azvîrlite în celula jurămintelor eterne, călugărirea, înmormîntarea sufletelor vii. Adăugați torturile individuale, înjosirea unor națiuni întregi, și, oricine-ați fi, vă veți cutremura în fața hainei și-a vălului călugăresc, aceste două giulgiuri ale morții născocite de om.

Cu toate astea, în anumite privințe și în anumite locuri, în ciuda filozofiei și în disprețul progresului, mentalitatea călugărească dăinuiește în plin secol al XIX-lea și o ciudată reînviere a ascetismului stîrnește în clipa de față mirarea lumii civilizate. Încăpățînarea instituțiilor învechite de a dăinui mai departe e ca și cum cineva ar voi să ne ungă părul cu un parfum mucezit, ne-ar da să mîncăm pește stricat, ne-ar îmbrăca, bărbați în toată firea, în haine de copil, e ca și cum, noi cei în viață, ne-am lăsa îmbrățișați cu duioșie de un cadavru.

„Nerecunoscătorilor, spune veșmîntul, v-am ocrotit pe vreme rea ; de ce nu mă mai vreți ?” „Vin din largul mării”, spune peștele. „Am fost un tandafir”, spune parfumul. „V-am iubit”, spune cadavrul, „V-am civilizat”, spune mînaștirea.

La toate astea, un singur răspuns : a fost odată !

A dori prelungirea fără sfîrșit a lucrurilor moarte și cîrmuirea oamenilor prin îmbălsămare, a da puteri noi dogmelor în putrefacție, a polei din nou raclele, a reîmprospăta tencuiala mînaștirilor, a sfinți din nou moaștele, a reînvia superstițiile, a hrăni iarăși fanatismul, a pune mînere noi sfeșnicelor și săbiilor, a reînvia monahismul și militarismul, a crede în mîntuirea lumii prin înmulțirea păduchilor, a impune prezentului trecutul — ni se pare straniu. S-au găsit totuși teoreticieni și pentru asemenea teorii. Teoreticienii ăștia, oameni deștepți altminteri, au un procedeu foarte simplu : pun peste trecut o

spoială pe care o numesc orînduire socială, drept divin, morală, familie, cinstirea strămoşilor, legi vechi, tradiţie sfîntă, drepturi legitime, religie ; şi merg strigînd : „Luaţi, sînt ale voastre, oameni buni !“ E o logică bine cunoscută de cei vechi. O practicau preoţii romani care preziceau viitorul din măruntaiele animalelor jertfite. Frecau cu cretă o juncă neagră şi spuneau : „E albă“. *Bos cretatus* !

În ceea ce ne priveşte, respectăm pe alocuri trecutul şi sîntem îngăduitori totdeauna cu el, cu condiţia să se recunoască mort. Dacă încearcă să învie, îl atacăm şi ne străduim să-l răpunem.

Superstiţiile, bigotismul, făţarniciile preoteşti, pre-judecăţile, viermii aceştia, aşa viermi cum sînt, se îndărătnicesc să trăiască, au dinţi şi gheare de fum şi trebuie să te lupţi cu ei piept la piept, să le declari război şi să-l duci fără o clipă de răgaz ; pentru că destinul l-a osîndit pe om să poarte o veşnică luptă cu stafiile. E greu să iei de gît năluca şi s-o doborî.

O mînăstire din Franţa în mijlocul veacului al XIX-lea e o adunătură de bufniţe înfruntînd lumina. O mînăstire în flagrant-delict de ascetism, în mijlocul metropolei de la 1830 şi de la 1848, Roma înflorind în mijlocul Parisului, e un anacronism. În vremuri obişnuite, ca să desfiinţezi un anacronism şi ca să-l faci să piară, e de ajuns să-i pui în faţă calendarul. Dar sîntem în vremuri neobişnuite.

Să luptăm !

Să luptăm, dar să ştim să deosebim. Însuşirea adevărului este că nu face niciodată excese. Ce nevoie ar avea să exagereze ? Sînt unele lucruri care trebuie nimicite şi altele care se cer numai luminate.

¹ Boul vopsit în alb cu creta (lat.), expresie împrumutată de la Iuvenal (Satira X).

și cercetate. Cîtă putere e într-o cercetare binevoitoare și serioasă ! Să nu venim cu flăcări, acolo unde lumina e de ajuns.

Ținînd seama, prin urmare, că ne aflăm în secolul al XIX-lea, sîntem în general împotriva călugăriei ascetice, la orice popor, atît în Asia cît și în Europa, în India ca și în Turcia. Cine spune mînăstiri, spune mlaștină. Putregaiul lor e vădit ; apa lor stătătoare e nesănătoasă, dospeala lor îmbolnăvește popoarele și le ofilește ; înmulțirea lor a ajuns o plagă a Egiptului... Nu putem să ne gîndim fără spaimă la țările în care fachirii, bonzii, santonii, călugării, marabuții, talapoinii și dervișii¹ mișună într-un furnicar de păduchi.

Așadar, chestiunea religioasă n-a fost încă dezlegată. Problema are unele laturi misterioase, aproape înfiorătoare ; să ne fie îngăduit s-o privim deschis.

IV

MINĂSTIREA DIN PUNCT DE VEDERE AL PRINCIPIILOR

Un număr de oameni se strîng la un loc și locuiesc împreună. În temeiul cărui drept ? În temeiul dreptului de asociație.

Se închid la ei acasă. În temeiul cărui drept ? În temeiul dreptului pe care-l are orice om de a deschide și închide ușa lui.

¹ Pustnici, călugări și preoți ai altor religii decît cea creștină. *Fachiri* : asceti musulmani din Pakistan și India ; *bonzi* : preoți budiști la chinezi ; *santoni*, *derviși* : călugări musulmani ; *marabuți* : pustnici musulmani din Africa de Nord (Magreb) ; *talapoini* : preoți budiști din Siam (Tailanda).

Oamenii aceia nu ies din casă. În temeiul cărui drept? În temeiul dreptului de a pleca și de a se întoarce, care cuprinde și dreptul de a sta acasă.

Acolo în casa lor, ce fac?

Vorbesc în șoaptă; lasă ochii în jos. Se leapadă de lume, de viața orașului, de plăcerile simțurilor și de alte bucurii, de deșertăciuni, de trufii și de câștig. Se îmbracă în lână groasă, ori în pânză aspră. Nici unul nu e stăpîn pe vreun lucru oricît de mic. Cel bogat ajunge sărac. Ceea ce are, dăruiește tuturor. Cel care fusese ceea ce numim nobil, gentilom și senior, e deopotrivă cu cel ce fusese țaran. Chilia e la fel pentru toți. Toți se supun tunderii părului în creștet, toți poartă aceeași haină călugărească, mănîncă aceeași pîine neagră, se culcă pe aceleași paie, mor în aceeași cenușă. Același sac în spinare, aceeași funie drept cingătoare. Dacă porunca e să meargă desculț, merg desculți. Poate fi printre ei un prinț; prințul e tot o umbră ca și ceilalți. Nu există titlu. Pîna și numele de familie au pierit. Nu mai au decît pronume. Toți se înclină sub egalitatea numelui de botez. S-au desfăcut de familia trupească și și-au întemeiat în mijlocul tagmei lor religioase o familie spirituală. Rudele lor sînt omenirea întreagă. Ajută pe săraci, îngrijesc pe bolnavi. Își spun între ei „frate“.

Mă opriți și îmi strigați: „Dar iată mînăstirea ideală!“

E de ajuns ca mînăstirea să existe pentru a fi nevoit să țin seama de ea.

Așa se explică pentru ce în cartea precedentă am vorbit despre o mînăstire pe un ton respectuos. Lăsînd deoparte evul mediu, lăsînd deoparte Asia, fără a ne ocupa de chestiunea istorică și de cea politică, privind lucrurile din punct de vedere pur filozofic, mai presus de nevoile politicii și numai cu condiția

ca mînăstirea să fie cu totul de bunăvoie și să nu cuprindă decît consimțăminte — voi privi totdeauna comunitatea mînăstirească cu serioasă luare-aminte și, în unele privințe, cu respect. Acolo unde există o comunitate, există *comuna* ; acolo unde există comuna, există și dreptul. Mînăstirea este un rod al lozincii : Egalitate, Fraternitate ! O, ce mare e libertatea ! Și ce transfigurare minunată ! Libertatea e de ajuns ca să preschimbe mînăstirea în republică.

Să mergem însă mai departe.

Oamenii aceștia, femeile acestea care trăiesc între cei patru pereți, se îmbracă în haină de dimie, sînt egali și se numesc frați ; e frumos ; dar mai fac și altceva ?

Da.

Ce ?

Privesc întunericul, cad în genunchi și-și împreună mîinile.

Ce însemnează aceasta ?

V

RUGĂCIUNI

Sînt oameni care se roagă.

Cui ?

Lui Dumnezeu.

Ce însemnează să te rogi lui Dumnezeu ?

Mai există și un infinit în afară de noi ? Iar acest infinit e oare unic, immanent, permanent, neapărat substanțial, fiindcă e infinit și dacă i-ar lipsi materia s-ar mărgini ? E neapărat inteligent pentru că e infinit și dacă i-ar lipsi inteligența ar avea un sfîrșit ? Acest infinit trezește în noi ideea de esență,

în vreme ce noi nu ne putem atribui decât ideea de existență ? Nu e cumva, cu alte cuvinte, absolutul a cărui relativ sîntem noi ?

Dar dacă există un infinit în afară de noi, nu există un infinit și în noi ? Aceste două infinituri (ce plural înfricoșător !) nu se suprapun ? Cel de-al doilea infinit nu este el oare oglinda, răsfrîngerea ecoul, prăpastia deschisă în cercul unui alt abis ? Acest al doilea infinit are și el putere de înțelegere ? Cugetă ? Iubește ? Are voință ? Dacă cele două infinituri au amîndouă putere de înțelegere, fiecare dintre ele are o voință proprie ; există un eu în infinitul de sus, după cum există un eu în infinitul de jos. Eul de jos e sufletul ; eul de sus e Dumnezeu.

A pune, prin gîndire, infinitul de jos în atingere cu infinitul de sus — însemnează a ne ruga.

Să nu smulgem nimic din sufletul omenesc ; a-l împruțina e o greșală. Trebuie transformat. Anumite însușiri ale minții omenești sînt îndreptate spre Necunoscut : gîndirea, visarea, rugăciunea. Necunoscutul e un ocean. Ce este conștiința ? Este busola drumului în Necunoscut. Gîndirea, visarea, rugăciunea sînt mari radieri misterioase. Să le respectăm. Unde merg aceste raze minunate ale sufletului ? În umbră ; prin urmare spre lumină.

Măreția democrației este de a nu nega și de a nu renege nimic din omenire. Alături de dreptul Omului, sau cel puțin aproape de el, e dreptul Sufletului.

Zdrobirea oricărui fanatism și respectul adînc față de infinit, iată ce urmărește legea. Să nu ne mărginim a ne închina arborelui creației, contemplînd uriașele lui ramuri încărcate de stele. Avem o datorie : să luminăm sufletul omului, să apărăm misterul împotriva minunilor, să adorăm neînțelesul și să respingem absurdul, să nu recunoaștem din ceea ce nu sîntem

poate explica decît ceea ce e necesar, să însănătoşim credinţa, să îndepărtăm superstiţiile din calea religiei, să-l curăţăm de omizi pe Dumnezeu.

VI

BUNĂTATEA DESĂVIRŞITĂ A RUGĂCIUNII

Cît despre felul rugăciunii, toate sînt bune, numai să fie sincere. Întoarceţi înapoi filele cărţii voastre şi veţi fi în infinit.

Ştim că există o filozofie care tăgăduieşte infinitul. Există, de asemenea, o filozofie, clasificată patologică, şi care tăgăduieşte existenţa soarelui. Filozofia aceasta se numeşte : orbire.

A face dintr-un simţ pe care nu-l avem izvorul de cunoaştere al adevărului este o frumoasă cutenţanţă de orb.

Sînt ciudate aerele trufaşe, de superioritate şi de compătimire, pe care şi le ia această filozofie care bîjbîie faţă de filozofia care-l vede pe Dumnezeu. Ai impresia că auzi o cîrţită care strigă : „Mi-e milă de voi cînd vă aud vorbind despre soarele vostru !”

Ştim că există oameni străluciţi şi puternici care nu cred în Dumnezeu. Aceştia, la drept vorbind, aduşi din nou pe calea adevărului prin propria lor putere, nu sînt nici ei prea siguri că sînt necredincioşi ; în realitate nu-i altceva decît o chestiune de definiţie şi, în orice caz, chiar dacă nu cred în Dumnezeu, prin faptul însuşi că sînt minţi luminate dovedesc existenţa lui Dumnezeu.

Salutăm pe filozof, dar osîndim fără milă filozofia lui.

Să mergem mai departe.

Tot atît e de admirat uşurinţa cu care unii se mulţumesc cu vorbe. O şcoală metafizică din nord¹, învăluită puţin în ceaţă, şi-a închipuit că revoluţionează înţelegerea omenească punînd în locul cuvîntului Putere cuvîntului Voinţă.

În loc de „planta creşte” se zice „planta vrea”; am fi în adevăr mai cîştigaţi dacă am adăuga: „Universul vrea!” De ce? Pentru că de aici ar reieşi că planta are voinţă, prin urmare are un eu; universul vrea, prin urmare are un Dumnezeu.

Cît despre noi, care, totuşi, spre deosebire de această şcoală, nu tăgăduim nimic *a priori*², a recunoaşte o voinţă în plantă, cum susţin unii metafizicieni, ni se pare mai greu de admis decît a recunoaşte în univers voinţa pe care ei o tăgăduiesc.

A tăgădui voinţa infinitului, adică existenţa lui Dumnezeu, nu e cu putinţă decît tăgăduind infinitul însuşi. Lucrul acesta l-am dovedit.

Tăgăduirea infinitului duce de-a dreptul la nihilism. Toate se reduc la o „creaţie a spiritului”.

Cu nihilismul nu e cu putinţă nici o discuţie, deoarece nihilistul logic se îndoieşte de existenţa semînelui său, după cum nu-i sigur nici de existenţa sa.

Din punctul lui de vedere, se prea poate ca nici el să nu fie pentru sine însuşi decît „o creaţie a spiritului său”.

Nu-şi dă seama că tot ceea ce a tăgăduit, admite el însuşi în întregime, rostind doar acest cuvînt: spirit.

¹ Aluzie la şcoala filozofului idealist german Arthur Schopenhauer (1788—1860), care în lucrarea sa principală *Lumea ca voinţă şi reprezentare* consideră că esenţa lumii este voinţa universală, concepută ca o voinţă oarbă, iraţională, absurdă.

² Înainte de experienţă, înainte de practică. Afirmarea apriorică este o afirmaţie bazată numai pe speculaţiile abstracte ale raţiunii „pure” şi care nu se sprijină pe experienţă şi practică.

Într-un cuvînt, nici o cale nu rămîne deschisă cugetării într-o filozofie care rezolvă totul cu monosilaba : Nu.

Acestui : Nu, n-avem de dat decît un singur răspuns : Da.

Nihilismul nu duce nicăieri.

Nu există neant. Nu există zero. Totul este ceva. Nimic nu e numai nimic.

Omul se hrănește cu afirmații mai mult decît cu pîine.

A vedea și a dovedi — nici atîta nu-i de ajuns. Filozofia trebuie să fie o energie ; silința și știința ei trebuie să-l facă pe om mai bun. Socrate trebuie să se întrupeze în Adam și să dea naștere lui Marc-Aureliu¹ ; cu alte cuvinte, să scoată din omul fericii pe omul înțelepciunii. Să schimbe Paradisul în Liceul² lui Aristotel. Știința trebuie să fie un întăritor al inimii. Plăcerea ? Ce preocupare tristă și ce rîvnă searbădă ! Să cugeți, iată adevărata biruință a sufletului. Pe oamenii însetați să-i duci la izvorul cugetării, să le dai tuturor elixirul cunoașterii lui Dumnezeu, să faci să se înfrățească într-înșii conștiința cu știința, să-i faci buni prin această minunată contopire, iată datoria filozofiei adevărate. Morala este un seceriș de adevăruri. Fapta izvorăște din cugetare. Absolutul, trebuie să aibă un scop practic. Idealul trebuie să fie respirabil, satisfăcător și hrănitor pentru sufletul omului. Idealul are dreptul să zică : „Luați, mîncăți, acesta e trupul meu ; luați și beți, acesta e sîngele meu !“ Înțelepciunea este o împărtășanie sfîntă. Numai cu această condiție ea încetează de a mai fi o pasiune stearpă pentru știință, spre a deveni mijlocul unic și cel mai înalt al apro-

¹ Împărat roman și filozof stoic (secolul al II-lea).

² Locul unde filozoful grec. Aristotel (secolul al IV-lea î.e.n.) își aduna discipolii.

pieirii dintre oameni, iar filozofia a fost înălțată la treapta de religie.

Filozofia nu trebuie să fie o îngrămădire de etaje clădite pe mister, pentru ca s-o poți privi în voie, fără alt rezultat decît acela de a-ți satisface curiozitatea.

În ceea ce ne privește, amîinînd dezvoltarea ideii noastre pentru un alt prilej, ne mulțumim a spune că nu înțelegem nici ca omul să fie punct de plecare și nici ca progresul să fie țelul fără cele două forțe care pun în mișcare lumea : credința și iubirea.

Progresul e ținta finală. Călauza e idealul.

Ce e idealul ? E Dumnezeu !

Ideal, absolut, desăvîrșire, infinit — cuvinte întru totul la fel.

VII

SA FIM PREVĂZĂTORI ÎN MUSTRARE

Istoria și filozofia au aceleași veșnice îndatoriri, care totodată sînt și simple : să-l combată pe Caiafa care a ajuns episcop, pe Dracon ¹ împărțitor de dreptate, pe Trimalcion ² legislator, pe Tiberiu împărat ; e lămurit, just și limpede, și nu dă loc la nici o neînțelegere. Dar dreptul de a trăi departe de lume, cu toate neajunsurile și abuzurile lui, trebuie să fie înregistrat și îngăduit. Schivnicia e o problemă a su-fletului omenesc.

Atunci cînd vorbim de mînăstiri — unde sînt atîtea erori, dar și nevinovație ; atîta rătăcire, dar și

¹ Legislator atenian din antichitate. Legile sale erau de o severitate excesivă.

² Personaj din romanul *Satyricon* al scriitorului latin Petroniu : bogătaş care dă un banchet fastuos, om cinic și corupt.

atîta bunăvoință ; atîta neștiință, dar și atît devotament ; atît chin, dar și atîta mucenicie — trebuie, aproape totdeauna, să spunem și da și nu.

O mînăstire este o contradicție. Are ca scop mîntuirea sufletului, iar drept mijloc jertfa. Mînăstirea este cel mai mare egoism, sfîrșind în cea mai desăvîrșită uitare de sine.

A abdica pentru a domni — aceasta pare să fie lozincă monahismului.

În mînăstire omul suferă pentru a se bucura. Trage o poliță asupra morții. Îndură noaptea pămîntească în nădejdea dobîndirii luminii cerești. În mînăstire iadul reprezintă o răscumpărare a drepturilor de moștenire asupra paradisiului.

Cine îmbracă vălul și rasa de călugărie săvîrșește o sinucidere a cărei răsplată e veșnicia.

Nu găsim cu cale că pe o asemenea temă ar fi ni merită batjocura. Aici toate sînt serioase : binele ca și răul.

Omul drept încrunță din sprîncene, dar nu rîde disprețuitor. Mînia o înțelegem, răutatea nu.

VIII

CREDINȚA, LEGE

Încă ceva.

Osîndim biserica atunci cînd e plină de intrigi ; disprețuim neîmpăcata ei asprime față de cele lumesti, dar cinstim pretutindeni pe omul care gîndește.

Ne descoperim înaintea celui care îngenunche și se roagă.

Omul are nevoie de o credință. Vai de cel care nu crede în nimic !

A cugeta nu înseamnă a trîndăvi. Există o muncă văzută de toți și una care nu se vede.

A visa însemnează a semăna ; a gândi însemnează a făptui. Brațele încrucișate muncesc ; mîinile împreunate lucrează. Privirea spre cer e o acțiune.

Thales¹ a stat patru ani nemișcat : a întemeiat filozofia.

Pentru noi, schivnicii nu sînt niște trîndavi, sihaștrii nu sînt niște leneși.

A-ți îndrepta gândul spre marea Umbră e un lucru serios.

Fără să retractăm nimic din cele ce-am spus mai sus, credem că o neconținută cugetare asupra morții prinde bine celor în viață. Asupra acestei chestiuni, preotul și filozoful sînt de aceeași părere. Va trebui să murim. Starețul trapiștilor² e gînd în gînd cu Horațiu.

Să ții seamă în viață de permanenta prezență a mormîntului e legea înțeleptului și legea pustnicului. În această privință, pustnicul și înțeleptul se întîlnesc.

Există o bunăstare materială, pe care o dorim. Există și o măreție morală, la care ținem.

Capetele nechibzuite și pripite spun :

„La ce folosesc chipurile acestea, încremenite în fața misterului ? La ce slujesc ? Ce fac ?”

Vai ! Față de întunericul ce ne înconjoară și ne așteaptă, fără să știm ce se va alege din noi în împrăștierea cea fără de margini, răspundem : „Poate că nu există operă mai sublimă decît aceea pe care o fac aceste suflete. Și adăugăm : nu există poate strădanie mai folositoare.”

¹ Filozof materialist din Grecia antică (secolele VII—VI î.e.n.).

² Călugări dintr-un ordin monahal catolic din Franța, întemeiat în secolul al XVII-lea, cu un regulament deosebit de sever, dominat de obsesia morții.

E mare nevoie de cei ce se roagă neconținut, pentru cei ce nu se roagă niciodată.

Pentru noi toată problema e să știm câtă gândire cuprinde rugăciunea.

Leibniz ¹ în rugăciune e ceva măreț ! Voltaire închinându-se e ceva frumos. *Deo erexit Voltaire* ².

Noi sîntem pentru religie împotriva religiilor.

Sîntem dintre cei ce cred în zădărnicia slujbelor și în frumusețea minunată a rugăciunii.

De altfel, în această clipă pe care-o străbatem, și care din fericire nu va lăsa secolului al XIX-lea pecetea ei, în ceasul acesta cînd atîția oameni stau cu fruntea plecată și sufletul prea puțin înălțat, printre atîtea alte ființe a căror morală e plăcerea și a căror preocupare sînt lucrurile vremelnice și urîte ale materiei, oricine se surghiunește ni se pare vrednic de respect. Mînăstirea e o renunțare. Sacrificiul fără rost e totuși un sacrificiu. Să preschimbi în datorie o neîmpăcată eroare e o faptă care-și are măreția ei.

Privită în sine și în chip ideal, pentru a rămîne în fața adevărului pînă la cercetarea nepărtinitoare a tuturor aspectelor, mînăstirea, mînăstirea de maici mai cu seamă — pentru că în societatea noastră femeia suferă cel mai mult și acest surghiun al schitului conține în ideea ei o protestare — mînăstirea de maici are fără îndoială oarecare măreție.

Această trăire în mînăstire, atît de severă și de posomorîtă, cum am înfățișat-o în cîteva trăsături, nu e nici viață, fiindcă e lipsită de libertate ; nu e nici moarte, fiindcă nu e deplină ; e locul straniu de unde se zărește, ca de pe creasta unui munte înalt, de o parte prăpastia în care sîntem, de cealaltă, prăpastia în care vom fi ; e un hotar îngust și înneagu-

¹ Filozof idealist german (1646—1716), care s-a străduit să împacă bisericele catolică și protestantă.

² Voltaire a înălțat-o lui Dumnezeu (lat.).

rat care desparte două lumi, luminat și întunecat de amîndouă deopotrivă, și unde raza firavă a vieții se împletește cu raza nedeslușită a morții; e penumbra mormîntului.

Cît despre noi, care nu credem în ceea ce cred acele femei, dar care trăim ca și ele din credință, nu ne-am putut gîndi niciodată fără un fel de teamă religioasă și plină de duioșie, fără un fel de milă plină de invidie, la aceste fapte cucernice, îngrozite și încrezătoare, la aceste suflete umile și mărețe, care îndrăznesc a trăi lîngă hotarul misterului, așteptînd — între lumea care le e închisă și cerul care nu li s-a deschis — cu fața spre lumina ce nu se vede, avînd doar mîngîierea de a crede că știu unde se află, năzuind spre prăpastie și spre necunoscut, cu privirea ațintită în bezna neclintită, înghenunchiate, pierdute, încremenite și înfiorate, pe jumătate înălțate de la pămînt la anumite ceasuri de suflul venit din adîncurile veșniciei.

C A R T E A A O P T A

CIMITIRELE PUN STĂPÎNIRE PE CEEA CE LI SE ADUCE

I

UNDE E VORBA DE FELUL ÎN CARE SE INTRĂ ÎN MINĂSTIRE

Într-o casă ca aceasta, Jean Valjean era — cum spusese Fauchelevant — „căzut ca din cer“.

Sărise peste zidul grădinii din colțul străzii Polonceau. Corul de îngeri pe care-l auzise în mijlocul nopții erau călugărițele care cântau utrenia ; sala pe care o zărise în întuneric era paraclisul ; fantoma pe care o văzuse întinsă pe jos era o soră țare-și făcea pocăința ; clopoțelul al cărui zgomot îl surprinsese atît de straniu era clopoțelul grădinarului, prins la genunchiul bătrînului Fauchelevant.

După ce au culcat-o pe Cosette, Jean Valjean și Fauchelevant, cum am văzut, se ospătară cu o bucată de brînză și cu un sfert de vin, lîngă un foc de vreascuri ; pe urmă, întrucît singurul pat care se afla în baracă fusese dat Cosettei, se aruncară fiecare pe cîte un maldăr de paie. Înainte de a închide ochii, Jean Valjean zise : „O să fiu nevoit să rămîn aici !“ Vorbele acestea i-au umblat toată noaptea prin cap lui Fauchelevant.

La drept vorbind, nici unul dintre ei n-a putut dormi. Simțindu-se descoperit și cu Javert pe urma lui, Jean Valjean își dădea seama că el și Cosette ar fi pierduți dacă s-ar întoarce în oraș. De vreme ce vîntul rău care se abătuse din nou asupra lui îl az-

vîrlise în acest schit, Jean Valjean nu mai avea decît un singur gînd : să rămînă pe loc. Pentru un nenorocit în starea jalnică în care se găsea el, mînăstirea era în același timp locul cel mai primejdios și cel mai sigur. Cel mai primejdios, fiindcă nici unui bărbat nu-i era îngăduit să pătrundă în acest sfînt locaș, și dacă ar fi fost descoperit, ar fi însemnat o vină de netăgăduit ; Jean Valjean n-ar fi avut de făcut decît un pas de la mînăstire la închisoare ; locul cel mai sigur, fiindcă, dacă izbutea să fie primit și să rămînă în mînăstire, cui i-ar fi venit în gînd să-l caute aici ? Să locuiască într-un loc neîngăduit era singura lui scăpare.

Fauchelevant, pe de altă parte, își frămînta și el creierii. Ajunsese să-și spună că nu mai înțelege nimic. Cum se face că domnul Madeleine se găsea acolo, fără să fi fost împiedicat de zidurile împrejmuitoare ? Zidurile mînăstirilor nu se pot sări. Cum de-a ajuns aici cu un copil ? Nu se poate trece peste un zid atît de înalt cu un copil în brațe. Ce e cu copilul ăsta ? De unde-or fi venind amîndoi ? De cînd era în mînăstire, Fauchelevant nu mai auzise nimic despre Montreuil-sur-mer și habar n-avea de cele ce se petrecuseră acolo. Moș Madeleine avea o înfățișare care nu te îndemna să-i pui întrebări ; de altfel, Fauchelevant își spunea : „Cum o să pui întrebări unui om sfînt ?” Domnul Madeleine își păstrase în fața lui toată vaza de care se bucurase înainte. Atît numai că, din cîteva vorbe scăpate de Jean Valjean, grădinarul se crezu îndreptățit să presupună că domnul Madeleine dăduse poate faliment din pricina vremurilor grele și era urmărit de creditori ; sau era pe semne amestecat în vreo chestiune politică, și se ascundea. Ca mulți dintre țărani noștri din Nord, Fauchelevant rămăsese în sinea lui un vechi bonapartist. Ascunzîndu-se, domnul Ma-

deleine își alesese ca adăpost mînăstirea, și dorința de a rămîne acolo i se părea firească. Dar ceea ce-l lăsa nelămurit, și lucrul la care Fauchelevant revenea mereu și-și bătea capul, era că domnul Madeleine se afla acolo avînd și fetița cu el. Fauchelevant îi vedea, îi pipăia, le vorbea și nu-și credea ochilor. În bordeiul lui Fauchelevant pătrunsese o taină. Fauchelevant dibuia, făcînd diferite presupuneri și n-avea în minte decît un singur gînd lămurit : „Domnul Madeleine mi-a salvat viața“. Acest singur fapt limpede îi era de ajuns și-l făcu să ia o hotărîre. Își zise în sinea lui : „Acum e rîndul meu. Și adăugă în cugetul său : Domnul Madeleine n-a stat atît de mult în cumpănă cînd a fost vorba să se vîre sub căruță ca să mă scoată de-acolo“. Se hotărî deci să-l scape pe domnul Madeleine.

Cu toate astea, își mai puse cîteva întrebări și-și dădu singur răspuns : „Gîndind la ce-a făcut pentru mine, dacă ar fi un hoț, l-aș scăpa ? Sigur că da. Dar dacă ar fi un ucigaș, l-aș scăpa ? Sigur că da. Dar pentru că e un om sfînt, îl voi scăpa ? Sigur că da“.

Ca să-l țină ascuns în mînăstire era însă o problemă grea ! În fața acestei încercări aproape himerice, Fauchelevant nu dădu înapoi ; nefiind decît un biet țaran din Picardia și neavînd alt îndreptar moral decît devotamentul, bunăvoința și puțin din acea bătrînă viclenie țărăneasă, pusă de rîndul acesta în slujba unui gînd generos, se hotărî să treacă peste opreliștile mînăstirii și peste asprele reguli ale sfîntului Benedict. Moș Fauchelevant era un bătrîn care toată viața fusese un egoist și care, la sfîrșitul zilelor sale, șchiop, beteag, nemaivînd nici un rost pe lume, își făcu o plăcere din a fi recunoscător și, văzînd că poate săvîrși o faptă bună, se apucă de ea întocmai ca un om care, în clipa morții, ar da peste un pahar cu vin bun din care n-a gustat niciodată

și pe care l-ar bea cu sete. Am mai putea spune că aerul pe care-l respira de cîțiva ani în mînăstire îi nimicise vechea personalitate și sfîrșise prin a-l face să simtă nevoia unei fapte bune, oricare ar fi fost ea.

Luă, prin urmare, hotărîrea de a rămîne credincios domnului Madeleine.

L-am numit mai sus „un biet țăran din Picardia”. Denumirea e potrivită, dar nu e întregă. La locul unde am ajuns cu povestirea de față, e necesar să vorbim puțin despre moș Fauchelevent. Era țăran, dar fusese notar comunal, ceea ce adăuga vicleniei sale îndemînarea de a căuta chichițe, iar simplității sale, puterea de pătrundere. Nereușind din pricina diferite în afacerile sale, ajunsese din notar căruțaș și salahor. Dar, cu toate înjurăturile și loviturile de bici pe care trebuia să le dea cailor, mai stăruia în el, după cît se pare, o rămășiță din notarul comunal. Avea oarecare inteligență naturală; nu spunea nici „e mulți”, nici „ei face”; știa să vorbească — lucrur la țară; ceilalți țărani ziceau despre el: „Vorbește mai-mai ca un domn cu pălărie”. Fauchelevent făcea în adevăr parte dintre cei pe care limbajul obraznic și ușuratic al ultimului veac îi numea „jumătate-burghezi, jumătate-mîrlani”, și pe care porecla ce cădea din castel în colibă îi eticheta „o leacă țărănoi, o leacă tîrgoveți; sare și piper”. Fauchelevent, deși foarte încercat și istovit de soartă, un fel de suflet îmbătrînit și prăpădit, era totuși foarte vioi și binevoitor, însușiri prețioase care-l împiedicau să fie om rău. Cusururile și viciile sale, fiindcă nu fusese lipsit nici de ele, erau de suprafață; într-un cuvînt, fizionomia lui era dintre cele care plac observatorului. Chipul lui bătrîn n-avea pe frunte nici una din acele zbîrcituri supărătoare care înseamnă răutate sau prostie.

Cînd se luminează de ziuă, după ce cugetase în fel și chip, moș Fauchelevent deschise ochii și-l văzu pe domnul Madeleine șezînd pe grămada lui de paie și privind-o pe Cosette cum dormea. Fauchelevent se ridică în capul oaselor și zise :

— Acum, fiindcă vă găsiți aici, spuneți-mi : cum veți face ca să rămîneți de-a binelea ?

Vorbele acestea zugrăveau toată situația și-l treziră pe Jean Valjean din visare.

Cei doi bătrîni începură să se sfătuiască.

— Mai întîi, zise Fauchelevent, nu trebuie să puneți piciorul afară din odaia asta, nici dumneavoastră, nici fata. Un pas în grădină și ne-am ars !

— Așa e !

— Domnule Madeleine, zise din nou Fauchelevent foarte trist, una dintre surori e grav bolnavă. Din pricina asta n-o să ne prea ia nimeni în seamă. S-ar părea că biata fată trage să moară. I se fac rugăciunile de patruzeci de ceasuri. Toată mînăstirea e-n picioare. Toate se află în treabă. Sora care se stinge e sfîntă. De fapt, toți cei de-aici sînt niște sfinți. Singura deosebire dintre ele și mine este că ele spun : „chilia noastră“, iar eu spun : „bordeiul meu“. O să se facă slujbă pentru maslu, pe urmă slujba îngropăciunii. Astăzi n-o să ne supere nimeni ; pentru ce va fi mîine nu mai răspund.

— Totuși, spuse Jean Valjean, cocioaba asta e vîrîtă într-un intrînd al zidului, ascunsă între ruine, înconjurată de copaci, nu poate fi văzută din mînăstire.

— Și eu mai spun și altceva, că nici o călugăriță nu se apropie vreodată de ea.

— Atunci ?

Tonul întrebător al acestui „atunci“ însemna : „Mă se pare că aș putea să rămîn ascuns aici“. La această întrebare Fauchelevent răspunse :

— Mai sînt și cele mici.

— Care cele mici ? Întrebă Jean Valjean.

Pe cînd Fauchelevent deschise gura ca să dea lămuriri, se auzi un sunet de clopot.

— A murit călugărița, spuse el. Acesta-i semnalul !

Și-i făcu semn lui Jean Valjean să asculte.

Clopotul sună a doua oară.

— E semnalul care vestește moartea, domnule Madeleine. Clopotul va suna așa la fiecare minut, timp de douăzeci și patru de ceasuri, pînă ce trupul va fi scos din biserică. Vedeți ? Au ieșit să se joace. În timpul recreațiilor e de ajuns să le scape o minge, pentru ca să alerge pînă aici și, cu toate că n-au voie, caută și răscolesc, peste tot. Sînt niște draci, îngerii ăștia !

— Care anume ? Întrebă Jean Valjean.

— Fetele. V-ar descoperi numaidecît. Ar striga : „Ia uitați-vă ! Un bărbat !...” Dar azi nu-i nici o primădie. N-o să li se dea recreație. Toată ziua or să se facă numai rugăciuni. Auziți clopotul ? Așa cum v-am spus : o lovitură la fiecare minut. Semnalul morții.

— Am înțeles, moș Fauchelevent. Va să zică e și un internat aici.

Și Jean Valjean își spuse pentru el : „Am găsit școala potrivită pentru Cosette”.

Fauchelevent izbucni :

— La naiba ! Fetele sînt fete ! Cum ar mai ciripi în jurul dumneavoastră ! Cum ar mai lua-o la goană ! A fi bărbat, în mînăstirea asta, e tot una cu a fi atîns de ciumă ! Vedeți bine că mi-au legat un clopot de picior, ca unei fiare.

Jean Valjean era din ce în ce mai copleșit de gânduri. „Mînăstirea asta ne va salva”, șopti el. Apoi cu glas tare :

— Da, toată greutatea e să putem rămîne.

— Nu, zise Fauchelevent, greutatea e să puteți ieși.

Jean Valjean simți că-i năvălește sîngele în inimă.

— Să putem ieși ?

— Da, domnule Madeleine, ca să puteți intra aici din nou, trebuie mai întîi să ieșiți.

Și după ce lăsa să treacă o lovitură de clopot, Fauchelevent adăugă :

— Nu trebuie să vă găsească aici. Pe unde-ați venit ? Pentru mine ați căzut din cer, fiindcă vă cunosc, dar pentru călugărițe e neapărată nevoie să intrați pe poartă.

Deodată se auzi o împletire destul de complicată de sunete venind dintr-un alt clopot.

— A ! zise Fauchelevent, sînt chemate maicile din sfat. Se duc la adunare. Se ține totdeauna sfat cînd moare una din ele. Cea de azi a murit cînd se lumina de ziuă. Așa se moare aici de obicei : cînd se luminează de ziuă. N-ați putea să ieșiți pe unde-ați intrat ? Mă rog, iertați-mă că vă întreb, pe unde ați intrat ?

Jean Valjean se îngălbeni. Numai la gîndul de a cobori din nou în strada aceea îngrozitoare începea să tremure. Să ieși dintr-o pădure plină de tigri și, odată ajuns afară, să te pomenesti cu un prieten care te sfătuiește să te întorci înapoi ! Jean Valjean își închipuia că toată poliția răscolește mahalaua, agenții stau la pîndă, peste tot sentinele, brațe groaznice întinse ca să-l apuce de guler, poate chiar Javert în colț la răs_pîntie.

— Peste puțință ! zise el. Moș Fauchelevent, să presupunem că am căzut din cer cu adevărat !

— Nu e nevoie să mi-o mai spuneți. Bunul Dumnezeu v-o fi luat de mînă ca să vă privească mai de aproape și pe urmă v-a dat drumul. Numai că voise, de bună seamă, să vă trimită într-o mînăstire de

călugări și s-a înșelat. Hait, alt semnal ! E pentru portar, să se ducă să înștiințeze primăria, ca să vorbească cu medicul legist să vină să vadă pe moartă. Toate astea fac parte din formalitățile morții. Mai-cilor nu le prea place vizita asta. Un medic n-are nimic sfânt. Ridică vâlul de pe față, ba câteodată ridică și altceva. Ce repede l-au anunțat pe medic de data asta ! Ce poate fi ? Micuța dumneavoastră doarme mereu. Cum o cheamă ?

— Cosette.

— E fata dumneavoastră ? Îi sînteți, cum s-ar zice, bunic ?

— Da.

— Ei n-o să-i fie greu să iasă de aici. Poarta de serviciu dă în curte. Bat și portarul îmi deschide. Iau coșul meu în spate, cu mititica înăuntru. Ies. Moș Fauchelevent pleacă cu coșul ; nimic mai firesc. Să-i spuneți fetei să stea liniștită. O să stea sub învelitoarea coșului. O s-o las, atît cît trebuie, la o prietenă bătrînă, fructăreasă, în strada Chemin-Vert, care e surdă și unde se află și un pătuț. Am să-i strig portăresei în ureche că e o nepoată de-a mea și s-o țină pînă mîine. După aceea, mititica o să se-ntoarcă împreună cu dumneavoastră. Pentru că o să vă ajut să veniți înapoi. Neapărat. Dar dumneavoastră cum o să ieșiți ?

Jean Valjean dădu din cap.

— Să nu fiu văzut de nimeni, moș Fauchelevent. Asta-i problema. Găsește un mijloc să mă scoți ca pe Cosette, într-un coș și sub o țoală.

Fauchelevent își scărpină sfircul urechii cu degetul mijlociu al mîinii stîngi, semn de mare încurcătură.

Un al treilea semnal îl întrerupse.

— Pleacă medicul legist, zise Fauchelevent. S-a uitat și a spus : „A murit ! E-n regulă !“ După ce medicul iscălește pașaportul pentru rai, dricării trimit

sicriul. Dacă e o maică, maicile îi pun giulgiul ; dacă e o soră, giulgiul i-l pun surorile. Eu bat cuiele. Treaba asta face parte din îndatoririle mele de grădinar. Orice grădinar e și puțin gropar. Moarta e așezată într-o încăpere de jos a bisericii, care dă spre stradă și în care, în afară de medicul legist, nu are voie să intre nici un bărbat. Pe ciocli și pe mine nu ne pun în rîndul bărbaților. Acolo bat cuiele la sicriu. Cioclii vin să-l ia și... mîină birjar !... Așa se pleacă în cer. Aduc o ladă în care nu e nimic și o scot cu cineva înăuntru. Iată ce va să zică ~~în~~ înmormîntare.

*De profundis.*¹

O rază de soare mîngîia fața Cosettei, care deschisese puțin gura în somn și părea un înger care bea lumină. Jean Valjean nu-și mai lua ochii de la ea. Nu auzea ce spunea Fauchelevent.

Faptul că nu te ascultă nimeni nu e un motiv să taci. Bătrînul grădinar își urmă liniștit sporovăiala :

— Se sapă groapa la cimitirul Vaugirard. Se spune că au să închidă cimitirul ăsta Vaugirard. E un cimitir vechi, nu cunoaște regulamentul, n-are uniformă și o să fie scos la pensie. Păcat, că-i la îndemîină ! Am și eu un prieten acolo, pe moș Mestienne, groparul. Călugărițelor de-aici li se face un hatîr ; sînt duse la cimitir pe înnoptate. E o ordonanță a prefecturii anume pentru ele. Dar ce de întîmplări de ieri pînă azi ! Sora Crucifixion a murit, iar Moș Madeleine...

— E îngropat ! zise Jean Valjean, zîmbind cu tristețe.

Fauchelevent îi întoarse vorba :

¹ Prescurtare a începutului psalmului 129, zis al Penitenței : *De profundis clamavi...* (Strigat-am din adîncuri) ; psalmul exprimă căința și se cîntă la catolici în cursul înmormîntării.

— La naiba ! Dacă ai rămîne aici pentru totdeauna, ar fi într-adevăr înmormîntare.

Un al patrulea semnal răsună. Fauchelevent luă repede din cui genuncherul cu clopoței și și-l po-trivi pe genunchi.

— De data asta e pentru mine. Mă cheamă maica stareță. Bine, să strîng mai repede catarama. Dom-nule Madeleine, să nu vă mișcați de-aici și să așteptați ! S-a mai întîmplat ceva. Dacă vă e foame, aveți acolo vin, pîine și brînză. Și ieși din border-zicînd : Vin ! Vin îndată !

Jean Valjean îl văzu străbătînd repede grădina, atît cît putea cu piciorul lui beteag, aruncîndu-și ochii în treacăt spre pepenii lui.

În mai puțin de zece minute, moș Fauchelevent, al cărui clopoțel punea, în drumul lui, călugărițele pe goană, bătea încetișor la o ușă și o voce blîndă îi răspundea : „Pururea !“ adică : „Intră !“

Era ușa vorbitorului destinat dinadins grădinaru-lui pentru nevoile serviciului. Vorbitorul se afla lîngă sala unde se țineau ședințele sfatului. Maica stareță stătea pe singurul scaun din vorbitor și îl aștepta pe Fauchelevent.

II

FAUCHELEVENT ÎN FAȚA GREUTĂȚILOR

A lua un aer preocupat și grav e caracteristic, în împrejurări grele, pentru unii oameni și pentru unele profesii, și mai cu seamă pentru preoți și călugări. În clipa în care Fauchelevent intra, această îndoită preocupare era întipărită pe figura stare-ței, care era cea încîntătoare și învățată domnișoară

de Blemeur, maica Innocente, de obicei atât de voioasă.

Grădinarul o salută cu sfială și rămase în pragul chiliei. Stareța, care învîrtea între degete mătaniile, ridică ochii și zise :

— A, dumneata ești, moș Fauvent !

Această prescurtare fusese adoptată de întreaga mînăstire.

Fauchelevnt salută din nou.

— Moș Fauvent, te-am chemat.

— Iată-mă, cuvioasă maică !

— Am de vorbit cu dumneata.

— Și eu de asemenea, zise Fauchelevnt cu o îndrăzneală de care se înfricoșa în sufletul lui, am ceva de spus cucernicei maici.

Stareța se uită la el.

— A, vrei să-mi faci o comunicare ?

— O rugăminte.

— Ei bine, vorbește !

Unchiașul Fauchelevnt, fostul notar comunal, era dintre țaranii aceia cărora nu le lipsește îndrăzneala. O oarecare neștiință mînuită cu îndemînare este o forță ; nu te ferești de ea și te prinde. De peste doi ani de cînd locuia în mînăstire, Fauchelevnt reușise să-și facă nume bun în comunitate. Totdeauna singur, văzîndu-și de grădinăritul lui, n-avea nimic altceva de făcut decît să știricească ce se întîmplă. Departate cum era de toate acele femei cu vâl care mergeau înapoi și-ncolo, nu vedea înaintea lui decît o perindare de umbre. Tot cercetîndu-le și căutînd să le înțeleagă izbutise să pună din nou carne omenească pe aceste fantome și, pentru el, moartele acestea trăiau. Era ca un surd a cărui vedere se limpezește și ca un orb al cărui auz se ascute. S-a silit să deosebească înțelesul fiecărui semnal și a reușit ; astfel încît mînăstirea aceasta

ciudată și tăcută n-avea nimic ascuns pentru el ; sfinxul îi șoptea la ureche toate tainele lui. Fauchelevent, știind totul, ascundea totul. Era dibăcia lui. Toată mînăstirea îl credea tîmpit. Mare merit în credință ! Maicile din sfat îl prețuiau. Era un om curios, dar mut. Le inspira încredere. Afară de aceasta, era ordonat și nu ieșea decît pentru nevoile vădite ale livezii și ale grădinii de zarzavat. Această cumpătare în felul lui, de a fi, plăcea. Și nu i-a fost ușor să facă pe doi oameni să flecărească : la mînăstire pe portar, cunoscînd astfel multe amănunte de-ale vorbitorului ; iar la cimitir pe gropar, aflînd ciudăteniile înmormîntării. În felul acesta avea despre călugărițe o îndoită cunoștință : una a vieții și alta a morții. Dar el nu abuza de cele aflate. Comunitatea ținea la el. Bătrîn, șchiop, nevăzînd nimic, poate și puțin surd, ce de însușiri ! Ar fi fost greu de înlocuit.

În fața cuvioasei starețe, unchiașul, cu siguranța unuia care se știe prețuit, începu o poliloghie ca la el, la țară, destul de lungă și de încurcată. Vorbi mult despre vîrsta lui, despre beteșugurile lui, despre povara anilor, numărînd îndoit de aci-nainte pentru el, despre nevoile mereu sporite ale lucrului, despre mărimea grădinii, despre nopțile de veghe, ca ultima, spre exemplu, cînd a trebuit să acopere pepenii cu paie, ferindu-i de lumina lunii și sfîrși prin a ajunge la următoarele : că avea un frate (stareța tresări) — un frate care nu mai e tînăr (stareța tresări din nou, dar tresări liniștitor) — că, dacă lucrul i s-ar îngădui, acest frate ar putea veni să-i ajute și să locuiască cu el, că e foarte bun grădinar, că mînăstirea ar trage multe foloase de pe urma lui, mai multe chiar decît ar mai putea aduce el — că, de altfel, dacă fratele lui n-ar primi, el, ca mai în vîrstă, simțindu-se neputincios și neîndes-

tulător la muncă, cu toată părerea de rău, ar fi nevoit să plece, că fratele lui avea o nepoată pe care ar aduce-o cu el, și, care crescută aici în frica lui Dumnezeu, poate — cine știe ? — într-o bună zi s-ar călugări.

Cînd sfîrși vorba, stareța se opri din frămîntarea mătaniilor între degete și-i spuse :

— Pînă diseară o să poți găsi un drug mare de fier ?

— Pentru ce vă trebuie ?

— Ca pîrghie.

— Da, precucivioasă maică, răspunse Fauchelevent.

Stareța, fără să mai rostească o vorbă, se ridică, intră în camera de-alături, care era sala sfatului și unde de bună seamă toate maicile „cu glas“ se aflau adunate. Fauchelevent rămase singur.

III

MAICA INNOCENTE

Trecuse aproape un sfert de ceas. Stareța se întoarse și se așeză din nou pe scaun.

Atît stareța cît și grădinarul păreau îngîndurați. Vom reda cît mai exact convorbirea dintre ei.

— Moș Fauvent ?

— Precucernică maică ?

— Cunoști capela ?

— Am acolo un colțișor al meu de unde ascult sfînta liturghie și rugăciunile.

— Dar în strană n-ai stat niciodată, cînd ai avut de lucru ?

— De vreo două-trei ori.

— Va trebui să ridici o piatră.

— Grea ?

- Lespedea pardoselii de lângă altar.
- Piatra care acoperă cripta ?
- Da.
- Pentru o treabă ca asta ar trebui doi bărbați.
- Maica Ascension, care face cît un bărbat, o să-ți ajute.
- O femeie nu poate face niciodată cît un bărbat.
- Nu-ți putem da decît o femeie ca să-ți ajute. Face fiecare ce poate. Eu nu-l disprețuiesc pe Merlonus Horstius pentru că nu ne dă decît trei sute șazeci și șapte de epistole de-ale sfîntului Bernard, pe cînd dom Mabillon ne dă patru sute șaptesprezece.
- Nici eu.
- Să fim vrednici a lucra fiecare după puterile noastre. Mînăstirea nu e un șantier.
- Iar o femeie nu e un bărbat. Fratele meu e un om foarte voinic.
- O să ți se dea și o pîrghie.
- E singurul soi de cheie care se potrivește la astfel de porți.
- Piatra are un belciug.
- O să trec drugul prin el.
- Lespedea e așezată în așa fel încît poate fi întoarsă pe muchie.
- Prea bine, cucernică maică. Am să deschid cripta.
- Cele patru maici din cor vor fi de față.
- Și după ce vom deschide cripta ?
- Va trebui s-o acoperi din nou.
- Asta-i tot ?
- Nu.
- Aștept ordinele dumneavoastră, preacucernică maică.
- Fauvent, avem încredere în dumneata.
- Sînt pus aici ca să nu mă dau înapoi de la nimic.

- Și ca să nu vorbești nimic.
- Da, preacucernică maică.
- Așadar, după ce vei deschide cripta...
- O închid la loc.
- Dar mai înainte...
- Mai înainte ce, preacucernică maică ?
- Va trebui să cobori... ceva înăuntru.

Urmă o scurtă tăcere. Tremurul buzelor stareței părea să arate nehotărâre. Apoi stareța spuse :

- Moș Fauvent !
- Preacucernică maică ?
- Știi că azi-dimineață a murit o maică.
- Nu.
- Cum. N-ai auzit clopotul ?
- Nu s-aude pînă în fundul grădinii.
- Adevărat ?
- Abia dacă bag de seamă cînd mă sunați pe mine.

- A murit cînd se lumina de ziuă.
- Și pe urmă, azi-dimineață vîntul nu bătea înspre grădină.

— Maica Crucifixion, o preafericită.

Stareța tăcu, buzele i se mișcă cîteva clipe, ca și cum s-ar fi rugat în gînd, apoi urmă :

— Acum trei ani, o jansenistă¹, doamna de Béthune, s-a convertit numai văzînd-o pe maica Crucifixion cum se ruga.

— A, da, acum aud clopotul, preacucernică maică.

— Maicile au dus-o în camera moartelor, care dă în biserică.

— Știu.

— Afară de dumneata, nici un bărbat nu poate și nu trebuie să intre în odaia aceea. Bagă bine de

¹ O adeptă a lui Jansenius, episcop olandez (1585—1638), care a formulat o doctrină ce tinde la limitarea liberului arbitru și a predestinării.

seamă ! Atît ar mai lipsi : să intre un bărbat în camera moartelor !

— Zău că da.

— Cum ?

— Zău că da.

— Ce tot spui ?

— Zic : zău că da.

— Zău că da — ce ?

— Precurată maică, eu nu zic : „Zău că da — ce“, eu zic : „Zău că da !“

— Nu te-nțeleg. De ce spui „zău că da“ ?

— Ca să zic ca dumneavoastră, preacucernică maică.

— Dar eu n-am spus : „Zău că da“.

— N-ați spus, dar am spus-o eu, ca să zic ca dumneavoastră.

În clipa aceea bătu ora nouă.

— În ceasul al nouălea al dimineții și în orice alt ceas, laudate și slăvite fie preasfintele daruri ale altarului ! zise stareța.

— Amin ! zise Fauchelevant.

Ceasul bătuse la timp, retezîndu-l scurt pe „zău că da !“ Altminteri, poate că stareța și Fauchelevant n-ar mai fi ieșit niciodată din încurcătură.

Fauchelevant își șterse fruntea.

Stareța îngîna iarăși ceva foarte încet, de bună seamă o rugăciune, apoi ridică glasul.

— În viață, maica Crucifixion a convertit necredincioși ; după moarte o să facă minuni.

— O să facă ! răspunse Fauchelevant, potrivindu-și vorba după a stareței, ca să n-o mai scrîntească din nou.

— Moș Fauvent, pentru comunitate maica Crucifixion a fost o binecuvîntare. Desigur, nu-i este dat oricui să moară cum a murit cardinalul de Bérulle slujind sfînta liturghie și să-și dea sufletul

rostind cuvintele : *Hanc igitur oblationem*¹. Dar, fără să aibă parte de atîta fericire, maica Crucifixion a avut o moarte binecuvîntată. Şi-a păstrat cunoştinţa pînă în clipa cea din urmă. Vorbea cînd cu noi, cînd cu îngerii. Ne-a împărtăşit ultimele ei dorinţi. Dacă dumneata ai avea mai multă credinţă şi dacă ai fi putut să pătrunzi în chilia ei, ţi-ar fi lecuit piciorul numai atingîndu-l. Zîmbea. Se vedea că învia întru Domnul. În sfîrşitul ei se simţea raiul.

Fauchelevant crezu că ascultă sfîrşitul unei predici.

— Amin, zise el.

— Moş Fauvent, trebuie să împlinim voia morţilor.

Stareţa înşiră cîteva boabe pe firul mătăniilor. Fauchelevant tăcea. Apoi continuă :

— Am întrebat în privinţa aceasta mai multe feţe bisericeşti care ostenesc cu rodnicie întru Domnul, şi au deprinderea celor sfinte.

— Preacucernică maică, dangătul clopotului se aude mult mai bine de-aici decît din grădină.

— De altminteri, e mai mult decît o moartă : e o sfîntă.

— Ca şi dumneavoastră, preacucernică maică.

— De douăzeci de ani dormea în coşciugul ei, cu învoirea pe care i-o dăduse anume sfîntul nostru părinte Piu al VII-lea.

— Cel care l-a încoronat pe împ... Buonaparte.

Pentru un om isteţ ca Fauchelevant, amintirea acestui nume era nepotrivită. Din fericire, stareţa, cufundată în gîndurile ei, nu-l auzi. Ea urmă :

— Moş Fauvent !

— Preacucernică maică ?

¹ *Iată darul* (lat.) — cuvinte din liturghia catolică.

— Sfântul Diodor, arhiepiscopul Capadochiei, a lăsat să se scrie pe mormântul său numai acest cuvânt : *acarus*, care înseamnă vierme. Așa s-a făcut. Este adevărat ?

— Da, preacucernică maică.

— Preafericitul Mezzocane, starețul de la Aquila, a voit să fie îngropat sub o spânzurătoare. Așa s-a făcut.

— E-adevărat.

— Sfântul Terențiu, episcop de Port, oraș așezat la vărsarea Tibrului în mare, a cerut să i se sape pe piatră semnul care se pune la groapa paricizilor, nădăjduind astfel că trecătorii îi vor scuipa mormântul. I s-a făcut voia. Trebuie să îndeplinim dorințele celor morți.

— De bună seamă.

— Trupul lui Bernard Guidonis, născut în Franța, lângă Roche-Abeille, a fost așezat, precum hotărîse el și împotriva voinței regelui Castiliei, în biserica dominicanilor din Limoges, cu toate că Bernard Guidonis fusese episcop de Tuy în Spania. Se putea împotrivi cineva ?

— Nicidecum, preacucernică maică.

— Faptul este adevărat de Plantavit de la Fosse. Stareța mai numără câteva boabe de mătănii. Apoi spuse : Moș Fauvent, maica Crucifixion va fi îngropată în coșciugul în care dormea de douăzeci de ani.

— Așa se cuvine.

— Va fi o prelungire a somnului ei.

— Atunci va trebui s-o punem în coșciugul acela ?

— Da.

— Și vom lăsa la o parte sicriul pompelor funebre ?

— Chiar așa.

— Sînt la ordinele preacucerniceii comunități.

— Cele patru maici din cor te vor ajuta.

— Ca să bat în cuie sicriul ? N-am nevoie de ele.

— Nu. Să-l cobori.

— Unde ?

— În criptă.

— Care criptă ?

— Cripta de sub altar.

Fauchelevant avu o tresărire.

— Cripta de sub altar ?

— De sub altar.

— Dar...

— Ți se va da un drug de fier.

— Da, dar...

— Vei ridica lespedea trecînd drugul prin belciug.

— Dar...

— Trebuie să împlinim voia morților. Cea din urmă dorință a maicii Crucifixion a fost s-o îngropăm în cripta de sub altarul capelei, să nu fie așezată în pămînt lumesc, ci să rămîină și după moarte acolo unde s-a rugat în timpul vieții. Ne-a cerut ; ne-a poruncit acest lucru.

— Dar e un lucru oprit.

— Oprit de oameni, dar ordonat de Dumnezeu.

— Dar dacă se află ?

— Avem încredere în dumneata.

— O, eu sînt o piatră din zidul dumneavoastră!

— Capitlul s-a adunat. Maicile din sfat, cărora le-am cerut părerea și care continuă să delibereze, au hotărît ca maica Crucifixion să fie îngropată, așa cum a dorit, în coșciugul ei, sub altarul nostru. Închipuie-ți și dumneata, moș Fauvent, dacă se vor săvîrși aici minuni, ce mărire întru Domnul pentru comunitate ! Minunile răsar din morminte.

— Preacucernică maică, dar dacă agenții serviciului de salubritate...

— Sfântul Benedict al II-lea s-a împotrivit lui Constantin Pogonat¹ hotărîndu-și singur locul de înmormîntare.

— Totuși comisarul de poliție...

— Chonodmaire, unul din cei șapte regi germani care au pătruns în Galia în timpul imperiului lui Constantin, a recunoscut pe deplin dreptul călugărilor de a fi îngropați în biserică, sub altar.

— Dar inspectorul prefecturii...

— În fața crucii lumea nu mai însemnează nimic. Martin, cel de-al unsprezecelea general al călugărilor certosani², a dat ordinului său următoarea lozincă : *Stat crux, dum voluitur orbis*³.

— Amin ! zise Fauchelevent, care izbutea în felul acesta să iasă din încurcătură ori de cîte ori auzea vorbindu-se latinește.

Cel care a tăcut vreme îndelungată se mulțumește cu orice ascultători. În ziua cînd a ieșit din închisoare, copleșit de dîilele și de silogisme frămîntate acolo, Gymnastoras⁴ s-a oprit în fața primului pom pe care-l întîlni în calea lui, și ținu o circvîntare și-și dădu toată silința să-l convingă. Stareța, deprinsă cu zăgazurile tăcerii, răzbită de nevoia de a da drumul gîndurilor care-o năpădeau, se ridică de pe scaun și lăsă să-i țîșnească vorbele ca năvala unui stăvilar deschis :

— La dreapta mea îl am pe Benedict, iar la stînga pe Bernard. Cine a fost Bernard ? A fost cel dintîi stareț de la Clairvaux. Fontanes din Burgundia e un ținut blagoslovit, fiindcă l-a văzut născîndu-se. Pe

¹ Primul a fost papă, celălalt împărat bizantin — ambii în secolul al VII-lea.

² Călugări dintr-un cin catolic subordonat benedictinilor, înființat la sfîrșitul secolului al XI-lea, în Burgundia franceză.

³ Crucea rămîne, în timp ce lumea trece (lat.).

⁴ Retor grec din perioada alexandrină.

tatăl lui îl chema Têcelin, iar pe maică-sa Alèthe. A pornit din Cîteaux, ca să ajungă la Clairvaux ; a fost hirotonisit stareț de către episcopul Guillaume de Champeaux din Châlons-sur Saône ; a avut șapte sute de ucenici și a întemeiat o sută șazeci de mînăstiri ; a înfrînt pe Abeilard la sinodul din Sens, în 1140, și pe Pierre de Bruys ¹, pe discipolul acestuia, Henry, și un alt soi de rătăciți cărora li se spunea „apostolici” ; l-a înfruntat pe Arnauld din Brescia ², l-a răpus pe călugărul Raoul, omorîtor al evreilor ; a ținut în frîu, în 1148, sinodul din Reims ; a făcut să fie osîndit Gilbert de la Porée ³, episcop de Poitiers, a făcut să fie osîndit Eon de l'Étoile ⁴, a pus capăt neînțelegerilor dintre prinți ; l-a îndrumat pe regele Ludovic cel Tînăr ⁵, l-a sfătuit pe papa Eugen al III-lea, a orînduit Templul ⁶, a predicat pentru cruciadă, a făcut în viața sa două sute cincizeci de minuni, dintre care treizeci și nouă într-o singură zi. Cine a fost Benedict ? A fost patriarhul din Monte-Casino ; cel de-al doilea cîtor al sfin-

¹ Provansul din secolele XI—XII, precursor al reformei religioase, predică reîntoarcerea la creștinismul primitiv, condamnaud clericalismul și monarhismul. A fost ars pe rug în 1126 ca eretic.

² Reformatoer religios și politic italian din secolul al XII-lea. A provocat o revoltă la Roma împotriva papei, dar a fost înfrînt și ucis.

³ Teolog scolastic francez din secolul al XII-lea, condamnat de către Conciliul din Reims, prezidat de papa Eugen al III-lea.

⁴ Reformatoer religios breton din secolul al XII-lea. Învățătura sa, pronunțat anticlericală, a dus la condamnarea lui de către Conciliul din Reims.

⁵ Altă denumire a lui Ludovic al VII-lea, rege al Franței de la 1137 la 1180.

⁶ E vorba de ordinul templierilor, înființat în 1118 în Palestina, alcătuit mai ales din francezi ; era monahal și militar totodată. Misiunea sa era să apere Palestina de arabi. După recucerirea Ierusalimului de către arabi (sfîrșitul secolului al XII-lea) s-a retras, în Franța, unde poseda bogății imense.

teniei minăstirești ; Vasile al Apusului¹ ; ordinul pe care l-a întemeiat a dat patruzeci de papi, două sute de cardinali, cincizeci de patriarhi, o mie șase sute de arhiepiscopi, patru mii șase sute de episcopi, patru împărați, douăsprezece împărătese, patruzeci și șase de regi, patruzeci și una de regine, trei mii șase sute de sfinți canonizați, și dăinuiește de o mie patru sute de ani. De o parte sfântul Bernard, de alta agentul serviciului salubrității ! De o parte sfântul Benedict, de alta inspectorul serviciului gunoaielor ! Statul, serviciul gunoaielor, pompele funebre, regulamentele, administrația, știm noi prea bine ce înseamnă asta ! Primul trecător s-ar revolta văzînd cum se poartă cu noi. Nu ni se dă voie nici măcar să dăruim țărîna noastră lui Isus Hristos ! Salubritatea dumitale e o născocire revoluționară. Dumnezeu subordonat comisarului de poliție — iată veacul nostru ! Nici un cuvînt, Fauvent !

Sub dușul acesta, Fauchelevant nu prea se simțea bine. Starea continuă :

— Nimeni nu poate pune la îndoială dreptul minăstirii de a hotărî asupra înmormîntărilor. Numai fanaticii și rățăciții sînt în stare să-l tăgăduiască. Trăim vremuri de groaznică tulburare. Nu știm ceea ce trebuie să cunoaștem și cunoaștem ceea ce nu trebuie știut. Sîntem josnici și fără credință. Sînt oameni în vremea noastră care nu fac nici o deosebire între marcele sfînt Bernard și Bernard zis „al săracilor catolici“, un oarecare preot, altminteri cumsecade, care a trăit prin veacul al XIII-lea. Alții păcătuiesc pînă-ntr-atît, încît pun eșafodul lui

¹ Benedict, creatorul ordinului călugăresc catolic al benedictinilor, a îndeplinit în biserica apuseană un rol asemănător cu al lui Vasile, zis cel Mare, episcop de Cesarea (Asia Mică, secolul al IV-lea), în biserica creștină din răsărit, unde se numără printre fondatorii vieții monahale.

Ludovic al XVI-lea alături de crucea lui Isus Hristos. Ludovic al XVI-lea n-a fost decât rege. Să ne temem de Dumnezeu ! Nu mai există nici drept nici nedrept. Cunoaştem numele lui Voltaire, dar l-am uitat pe al lui César de Bus¹. Totuşi César de Bus a fost un preafericit, iar Voltaire un păcătos. Cardinalul de Périgord², cel din urmă arhiepiscop, nu ştia nici măcar că Charles de Gondren i-a urmat lui Bérulle. François Bourgoïn lui Gondren, Jean François Sénault lui Bourgoïn şi părintele de Sainte-Marthe lui Jean François Sénault³. Numele părintelui Coton e cunoscut, nu pentru că a fost printre cei trei care au sprijinit întemeierea oratoriului, ci pentru că i-a dat prilej regelui hughenot Henric al IV-lea să mai nascocască o înjurătură⁴. Sfântul François de Sales⁵ plăcea oamenilor din lumea bună fiindcă era meşter în a măsui cărţile de joc. Se ridică unii împotriva religiei. De ce ? Pentru că au existat preoţi păcătoşi, pentru că Sagittaire, episcop de Gap, era fratele lui Salone, episcop de Enbrun, şi pentru că amândoi l-au urmat pe Momol. Ce însemnătate au

¹ Feudal francez din secolul al XVI-lea, care după o viaţă agitată s-a călugărit. A înfiinţat, în scopuri de propagandă catolică, ordinul „fraţilor doctrinei creştine”.

² Cardinalul de Périgord, numit Alexandre de Talleyrand-Périgord, rudă a cunoscutului ministru de externe al lui Napoleon. A fost arhiepiscop al Parisului pe vremea restauraţiei.

³ Gondren, Bourgoïn, Sénault etc. — superiori ai ordinului oratorienilor, din Franţa (secolul al XVII-lea) după cardinalul de Bérulle.

⁴ Pierre Coton, iezuit francez (1564—1626), confesorul lui Henric al IV-lea şi al lui Ludovic al XIII-lea. Se spune că, muştrându-l într-o zi pe Henric al IV-lea pentru că, ori de câte ori voia să injure, exclama : „Jarnidieu !” (*Je renie Dieu*) îi propuse să înlocuiască această exclamaţie cu „Jarnicoton !” (*Je renie Coton*). Adică, în loc de : „Îl tăgăduiesc pe Dumnezeu !”, „Îl tăgăduiesc pe Coton !” Varianta plăcu regelui şi înjurătura ajunsese la modă.

⁵ Episcop francez din secolele XVI—XVII.

toate acestea ? Împiedicatu-l-au pe Martin de Tours¹ să fie sfânt și să fi dat jumătate din mantia sa unui sărac ? Sfinții sînt prigonîți. Închidem ochii în fața adevărurilor. Ne-am obișnuit cu bezna. Cele mai sălbatice animale sînt cele carbe. Nimeni nu se gîndește la osînda veșnică. O, lume păcătoasă ! „În numele regelui“, însemnează azi „în numele revoluției“. Nu mai știm ce datorăm nici celor vii, nici celor morți. E oprit să mori ca un sfânt. În mormîntarea a ajuns o chestiune de administrație. E-ngrozitor ! Sfîntul Leon al II-lea² a scris anume două scrisori, una lui Pierre Notaire și alta regelui vizigoților, pentru a combate și a înlătura autoritatea exarhului³ și atotputernicia împăratului în toate cele privitoare la morți. Gautier, episcop de Châlons, i-a ținut piept în privința aceasta lui Othon, duce de Burgundia. Vechea magistratură a respectat aceste drepturi. Altădată ne rosteam cuvîntul nostru chiar în treburile lumești. Starețul din Cîteaux, comandantul ordinului, era consilier de drept în parlamentul Burgundiei. Facem ce vrem cu morții noștri. Însuși trupul sfîntului Benedict nu se află oare în Franța, la mînăstirea din Fleury, căreia i se spune Saint-Benoît-sur-Loire, cu toate că el a murit în Italia, la Monte-Casino, într-o sîmbătă, în-ziaua de 21 a lunii martie din anul 543 ? Toate astea nu se pot tăgădui. Mi-e silă de fanatici, îi urăsc pe stareți, mi-e scîrbă de eretici, dar aș disprețui și mai mult pe cel care ar susține că n-am dreptate. E de-ajuns

¹ Prelat gallo-roman din secolul al IV-lea, cunoscut pentru aciele sale de caritate.

² Papă la sfîrșitul secolului al VII-lea ; exarhul (locțiitorul împăratului combătut) este cel din Ravena, care administra pe atunci posesiunile bizantine din Italia : vizigoții, popor germanic, înfîntăseră un regat în Spania.

³ Împuternicitul pentru Italia și Africa al împăraților din Bizanț.

să citim pe Arnoul Wion, Gabriel Celin, Trithème, Maurolicus și pe părintele Luc d'Achery ¹.

Stareța răsufală o dată, pe urmă se întoarce spre Fauchelevent :

— Ne-am înțeles, moș Fauvent ?

— Ne-am înțeles, preacucernică maică.

— Putem să ne bizuim pe dumneata ?

— Voi face tot ce-mi cereți.

— Prea bine.

— Sînt preasupusul servitor al mînăstirii.

— Așa rămîne. Dumneata o să închizi coșciugul.

Surorile au să-l ducă în capelă. Se va face slujba morților. Pe urmă ne vom întoarce în mînăstire. Între orele unsprezece și miezul nopții o să vii cu drугul de fier. Totul se va petrece în cea mai mare taină. În capelă nu vor fi decît cele patru maici din cor, maica Ascension și dumneata.

— Și sora de la stîlp.

— Ea n-o să ridice ochii.

— Dar o să audă.

— N-o să asculte. De altminteri, ce știe mînăstirea, lumea nu va afla. După o altă clipă de tăcere, stareța urmă : Scoate-ți clopoțelul ! N-are nici un rost ca sora de lîngă stîlp să știe că ești în capelă.

— Preacucernică maică !

— Ce mai e, moș Fauvent ?

— Medicul morților și-a făcut vizita ?

— O s-o facă azi la orele patru. S-a sunat clopotul pentru chemarea medicului morților. Dar dumneata n-auzi nici un semnal ?

— Nu aud decît cel care sună pentru mine.

— Așa și trebuie, moș Fauvent.

— Preacucernică maică, o să fie nevoie de o pîrghie de cel puțin șase picioare.

¹ Teologi benedictini din ultima perioadă a evului mediu.

- De unde s-o iei ?
- Unde sînt grații se găsesc și drugi de fier. Știu eu un morman întreg de fiare vechi în fundul grădinii.
- Nu uita : cam la trei sferturi de ceas înainte de miezul nopții.
- Precucernică maică...
- Ce mai e ?
- Dacă o să mai aveți vreodată treburi grele, să știți că am un frate voinic ca un turc !
- Să lucrezi cît mai iute cu putință !
- Eu nu prea pot merge iute. Sînt beteag. De aceea mi-ar fi trebuit un ajutor. Sînt șchiop.
- A fi șchiop, nu-i un neajuns ; poate fi chiar o binecuvîntare. Împăratul Henric al II-lea, care a luptat împotriva falsului papă Grigore și l-a așezat din nou pe scaun pe Benedict al VII-lea, are două nume : cel sfînt și cel șchiop.
- E bine să ai două nume, murmură Fauchelevent, care, în realitate, era cam tare de urechi.
- Cred, moș Fauvent, că n-o să fie nevoie de o oră întrecăgă. Nu e prea mult. Să fii lîngă sfîntul altar cu drugul de fier pe la ceasurile unsprezece. Slujba începe la miezul nopții. Totul trebuie să fie gata cu un sfert de ceas mai înainte.
- Voi face totul ca să dovedesc comunității strîguinta mea. S-a făcut. Am să bat sicriul în cuie. La ora unsprezece fix am să fiu la capelă. Vor fi acolo maicile din cor, va fi și maica Ascension. Doi bărbați ar isprăvi mai repede. Dar n-are a face ! O să aduc pîrghia. Vom deschide cripta, vom coborî sicriul și vom închide cripta la loc. După care n-o să rămîna nici o urmă. Autoritățile nu vor bănuî nimic. Precucernică maică, e bine așa ?

— Nu.

— Dar ce mai e ?

— Mai e sicriul gol.

Urmără cîteva clipe de tăcere. Fauchelevent se gîdea. Stareța se gîdea.

— Ce ne facem cu sicriul, moș Fauvent ?

— Să-l îngropăm.

— Gol ?

Altă clipă de tăcere. Fauchelevent făcu cu mîna sîngă un gest ca pentru a alunga un gînd tulburător.

— Precucernică maică, am să bat eu însumi în cuie sicriul, în odaia de jos a bisericii ; nimeni, afară de mine, nu poate intra acolo ; și-am să acopăr sicriul cu giulgiul.

— Da, dar cînd îl vor așeza în dric și cînd îl vor coborî în groapă, cioclii au să-și dea seama că e gol.

— Ei, al dr... ! exclamă Fauchelevent.

Stareța porni să-și facă semnul crucii și se uită țintă la grădinar : „...acului !” îi rămase acestuia în gît. Se grăbi să ticluiască ceva, ca să i se uite înjurătura.

— Precucernică maică, o să pun pămînt în sicriu. În felul acesta o să se creadă că e un om în el.

— Ai dreptate. Pămînt sau om e-același lucru. Prin urmare, o să ai grijă și de sicriul gol.

— Puteți să vă bizuiți pe mine.

Făța stareței, tulburată și întunecată pînă atunci, se însenină. Îi făcu lui Fauchelevent semnul cu care de obicei superiorul îi îngăduie celui inferior să plece. Fauchelevent porni spre ușă. În clipa cînd era gata să iasă, stareța ridică ușor glasul :

— Sînt mulțumită de dumneata, moș Fauvent. Mîine, după înmormîntare, să mi-l aduci pe fratele dumitale și spune-i să vină și cu fata.

ÎN CARE JEAN VALJEAN PARE SĂ-L FI CITIT
PE AUSTIN CASTILLEJO¹

Pasul schiopului e ca uitătura chiorului : nu ajunge prea repede la țintă. Nu numai atât, dar Fauchelevent se zăpăcise de-a binelea. I-a trebuit aproape un sfert de ceas să se întoarcă la maghernița lui din grădină. Cosette se trezise din somn. Jean Valjean o așezase lângă foc. În clipa când intră Fauchelevent, Jean Valjean îi arăta pe perete atârnat coșul de nuielă al grădinarului, și-i spunea :

— Ia seama la ce-ți spun, micuța mea Cosette. O să trebuiască să plecăm din casa asta, dar o să venim înapoi și o să ducem foarte bine. Moșneagul care locuiește aici o să te poarte în spate în coșul acela. O să mă aștepti la o cucooană. Am să vin să te iau. Și, mai ales dacă nu vrei ca Thénardiera să pună iar mîna pe tine, să fii cuminte și să nu scoti o vorbă !

Cosette dădu din cap cu seriozitate.

La zgomotul pe care-l făcu Fauchelevent împin-gînd ușa, Jean Valjean se întoarce :

— E bine ?

— E-n regulă și nu prea ! zise Fauchelevent. Am voie să vă aduc în mînaștire ; dar înainte de a intra trebuie să vă scot afară. Aici se încurcă treaba. Cu mititica e ușor.

— O iei cu dumneata ?

— Dar o să tacă ?

— De asta răspund eu.

— Dar cu dumneata ce facem, domnule Madeleine ? Și, după o tăcere plină de îngijorare, Fau-

¹ Călugăr spaniol, biograf al lui Carol Cvintul (secolul al XVI-lea).

chelevent exclamă : O să ieși, la urma urmei, pe unde ai intrat !

Jean Valjean se mulțumi să răspundă ca și întîia dată :

— Cu neputință !

Fauchelevant, vorbind mai mult pentru el însuși decît pentru Jean Valjean, îngăimă :

— Măi e ceva care mă frămîntă. Am spus c-o să pun pămînt. Dar mă gîndesc că pămînt în locul unui trup n-o să se prea potrivească, n-o să meargă, o să alunece, o să se miște. Oamenii au să bage de seamă. Înțelegeți, domnule Madeleine, autoritățile au să observe.

Jean Valjean îl privi drept în ochi, crezînd că aiurează.

Fauchelevant continuă :

— Cum dra... cu o să ieșiți de aici ? Trebuie să ne grăbim, pentru că mîine vreau să vă aduc înapoi. Stareța vă așteaptă.

Fauchelevant îl lămuri pe Jean Valjean că îngăduința pe care o obținuse era răsplata unui serviciu pe care-l făcea comunității ; că era una din îndatoririle lui să ia parte la înmormîntări, că el bătea în cuie sicriile și-l ajuta pe gropar la cimitir. Călugărița care murise de dimineată ceruse să fie așezată în sicriul care-i slujise drept culcuș și îngropată în cripta de sub altarul capelei. Ordinele poliției se împotriveau, dar era vorba de o moartă căreia nu i se putea refuza nimic. Stareța și maicile din sfat se socoteau datorare să împlinească dorința răposatei. El, Fauchelevant, o să bată în cuie sicriul, în chilie, o să ridice lespede, și o s-o coboare pe moartă în criptă. Drept răsplată, stareța primea în mînăstire pe fratele lui ca grădinar, și pe nepoata lui ca elevă. Fratele era domnul Madeleine, iar nepoată-sa era Cosette. Stareța îi spusese să vină cu fratele lui a

doua zi, pe-nserate, după înmormîntarea sicriului gol în cimitir. Dar cum era să-l aducă pe domnul Madeleine de-afară, dacă domnul Madeleine se afla în mînăstire? Asta era prima încurcătură. Și pe urmă, mai era și altă încurcătură : sicriul gol.

— Despre ce sicriu gol e vorba? întrebă Jean Valjean.

— Sicriul administrației.

— Care sicriu, care administrație?

— Uite cum e : moare o călugăriță. Vine doctorul municipalității și spune : „A murit o călugăriță !” Cîrmuirea trimite un sicriu. A doua zi trimite un dric și ciocli care să ia sicriul și să-l ducă la cimitir. Vin cioclii, ridică sicriul și nu găsește în el nimic.

— Pune ceva înăuntru.

— Un mort ? Nu-l am.

— Nu ai.

— Atunci ce ?

— Un om viu.

— Pe cine ?

— Pe mine ! zise Jean Valjean.

Fauchelevant, care se așezase, sări în picioare ca și cum o pocnitoare ar fi făcut explozie sub scaunul lui.

— Pe dumneavoastră ?

— De ce nu ?

Jean Valjean avea unul din rarele lui zîmbete, care i se potriveau ca o rază de lumină pe un cer de iarnă.

— Ți-aduci aminte, Fauchelevant, că mi-ai spus : „A murit maica Crucifixion !” iar eu am adăugat : „Și a fost îngropat domnul Madeleine”. Așa o să se întîmple.

— Ei, asta-i bună ! Dumneavoastră glumiți, nu vorbiți serios.

— Ba foarte serios. Nu trebuie să ies de aici ?
— Fără îndoială.
— Nu ți-am spus să găsești și pentru mine un coș și o învelitoare ?

— Ei bine ?

— Coșul o să fie de brad, iar învelitoarea o pânză neagră.

— Mai întâi, că o să fie albă. Călugărițele sînt îngropate în alb.

— Fie și pânză albă.

— Domnule Madeleine, dumneavoastră nu sînteți un om ca toți ceilalți.

Asemenea născociri năstrușnice, născute de închipuirea sălbatică a unui fost ocaș, desprinzînd pe fauchelevent din atmosfera pașnică în care trăia și răvășindu-i ceea ce numea el „mărunta roboteală a mînăstirii”, îi pricinuiau o zăpăceală asemănătoare cu a trecătorului care ar vedea o pasăre de mare pescuind în apa de ploaie strînsă la marginea trotuarului străzii Saint-Denis.

Jean Valjean continuă :

— Totul e să ies de aici fără să fiu văzut. Sicriul gol ar fi un mijloc. Dar mai întâi, lămurește-mă cum au să se petreacă lucrurile. Unde-i sicriul ?

— Cel gol ?

— Da.

— E jos, în sala care se cheamă a moartelor. E așezat pe două capre de lemn și e învelit cu un giulgiu.

— Ce lungime are sicriul ?

— Șase picioare.

— Cum e sala moartelor ?

— O încăpere de la parter, cu o fereastră zăbreliată dînd înspre grădină, și care se închide pe din afară cu un oblon. Sînt două uși : una care dă spre mînăstire, cealaltă spre biserică.

- Care biserică ?
- Biserica din stradă ; biserica pentru lumea din afară.
- Ai cheile celor două uși ?
- Nu. Am numai cheia ușii dinspre mînăstire ; cheia ușii care dă spre biserică o ține portarul.
- Cînd va deschide portarul ușa aceasta ?
- Numai cînd vin cioclii să ia sicriul. După ce au scos sicriul, încuie ușa din nou.
- Cine bate în cuie sicriul ?
- Eu.
- Cine-l înfășoară în giulgiu ?
- Eu.
- Le faci pe toate singur ?
- Nici un alt bărbat, afară de medicul poliției, nu poate pătrunde în sala moartelor. Stă scris pe perete.
- La noapte, cînd toată mînăstirea va dormi, ai putea să mă ascunzi în camera aceea ?
- Nu. Dar v-aș putea ascunde într-o odăiță întunecoasă care dă în sala moartelor, unde-mi păstrez uneltele de săpat ; odăița e în grija mea și cheia o țin eu.
- La ce oră va veni mîine dricul să ia sicriul ?
- Cam pe la trei după-amiază. Însmormîntarea se face în cimitirul Vaugirard, puțin înainte de căderea nopții. Nu mai curînd.
- O să stau ascuns în odăița dumentale cu uneltele toată noaptea și dimineața următoare. Dar ce fac cu mîncarea ? O să mi se facă foame.
- O să v-aduc eu cele trebuincioase.
- Ai putea să vii pe la ora două să mă închizi în sicriu ?
- Fauchelevent se dăte înapoi, trosnindu-și degetele.
- Dar e cu neputință !

— Ei, asta-i ! Să iei un ciocan și să bați niște cuie într-o scîndură ?

Repetăm că ceea ce i se părea lui Fauchelevent de necrezut, pentru Jear Valjean era ceva foarte simplu. Jean Valjean trecuse prin situații și mai grele. Cine a fost închis cunoaște meșteșugul de a se face atît de mic, cît îngăduie spațiul evadării. Prizonierul simte nevoia de a fugi, așa cum bolnavul e supus crizei care-l tîmăduiește sau îl răpune. Evadarea însemnează vindecare. Ce nu face omul ca să se vindece ? Să se lase închis și dus într-o ladă, ca un colet, să trăiască mai multă vreme într-o cutie, să respire într-un loc lipsit de aer, făcînd economie de respirație ceasuri întregi, să știe să se înăbușe fără să moară — toate acestea făceau parte din tristele îndemînări ale lui Jean Valjean.

De altfel, violența aceasta de ocaz, a unui sicriu cu un om viu într-însul, a fost folosită și de-un împărat. Dacă trebuie să-i dăm crezare călugărului Austin Castillejo, acesta a fost mijlocul de care s-a folosit Carol Cvintul¹ ca s-o aducă pe doamna Plombes în mînășirea Saint-Just și pe urmă s-o scoată, atunci cînd, după renunțarea lui la tron, a vrut s-o mai vadă pentru cea din urmă oară.

Fauchelevent, care-și mai venise în fire, zise :

-- Dar cum ai să faci ca să răsufli ?

-- Am să răsufliu.

-- În cutia aia ? Numai cînd mă gîndesc, mă înăbuș.

-- Cred că ai un burghiu. O să faci din loc în loc câteva găurele în dreptul gurii, iar cuiele o să le bați fără să apeși prea mult capacul.

-- Bine dar dacă vă vine să tușiți sau să strănuți ?

¹ Rege al Spaniei și împărat al Germaniei (1500--1558).

— Cine evadează nu tușește și nu strănută. Și Jean Valjean adăugă : N-am încotro, moș Fauchelevent, ori mă las prins aici, ori primesc să fiu scos cu dricul.

Toată lumea cunoaște obiceiul pisicilor de a se opri și de a se plimba dintr-o parte în alta, între căaturile unei uși întredeschise. Cine nu i-a spus în gând, văzînd-o că nu se poate hotărî : „Hai, intră o dată !“ Sînt unji oameni care, puși deodată în fața unei întîmplări neașteptate, se arată șovăitori și nehotărîți, gata să fie striviți de soarta care le pecetluiește brusc sfîrșitul. Cei ce împing prea departe prevederea, chiar dac-ar fi pisici, și tocmai pentru că sînt pisici, trec uneori prin mai multe primejdii decît cei cutezători. Fauchelevent avea firea aceasta șovăitoare. Dar sîngele rece al lui Jean Valjean îl cucerea fără voia lui. Îngăimă :

— La urma urmei, nici nu e chip să facem altfel. Jean Valjean continuă :

— O singură întrebare mă neliniștește : ce-o să se petreacă la cimitir ?

, — Pe mine tocmai asta nu mă îngrijorează, zise Fauchelevent. Dacă dumneavoastră sînteți sigur c-o să puteți ieși din sicriu, eu sînt tot atît de sigur c-o să vă scot din groapă. Groparul e un bețiv, prieten cu mine, moș Mestienne. Un bătrîn din alte vremi. Groparul îi vîră pe morți în groapă, iar eu îl vîr pe gropar în cofă. Să vă spun cum au să se petreacă lucrurile. Vom ajunge acolo pe înserate, cu trei sferturi de ceas înainte de a se închide poarta cimitirului. Dricul o să meargă pînă la groapă. Eu am să fiu în urma lui ; e datoria mea. O să iau în buzunar un ciocan, o dală și un clește. Dricul se oprește, cioclii înnoadă funia în jurul sicriului dumneavoastră și vă coboară în groapă. Preotul își spune rugăciunile, se închină, stropește cu agheasmă și o ia din loc. Am

să rămîn singur cu moș Mestienne. V-am spus că mi-e prieten. Una din două ; ori o să fie beat, ori n-o să fie beat. Dacă nu e beat, îi spun : „Hai, să-i tragem o dușcă, cît mai e deschis la *Gutuia veselă*“¹. Îl iau cu mine, îl ameteșc ; lui moș Mestienne nu-i trebuie prea mult să se îmbete ; e totdeauna cu chef ; ți-l culc sub masă, îi șterpelesc legitimația cu care să pot pătrunde din nou în cimitir și mă întorc, singur. Nu mai aveți de-a face decît cu mine. Dacă e beat, îi spun : „Hai, cară-te, lasă că fac eu treaba în locul tău !“ Mestienne pleacă și eu vă scot din groapă.

Jean Valjean întinse mîna, pe care Fauchelevent se grăbi s-o strîngă cu o mișcătoare prietenie țărăneasă.

— Ne-am înțeles, moș Fauchelevent ! Totul o să meargă strună !

„Numai să nu scîrțîie struna, gîndi Fauchelevent. Ar fi ceva teribil !“

V

NU-I DE AJUNS SĂ FII BEȚIV CA SĂ FII NEMURITOR

A doua zi, pe la apusul soarelui, trecătorii răzleți de pe bulevardul Maine se descopereau la trecerea unui dric de pe alte vremuri, împodobit cu capete de mort, cu oase încrucișate și cu frunze închipuind lacrimi. În dric se afla un sicriu acoperit cu o pînză albă, peste care se afla o cruce neagră, lungă, ce părea ea însăși o moartă mai înaltă cu brațele atîrnînd. În urma dricului venea o trăsură cernită, în care se vedea un preot în odăjdii și un copil din cor cu o tichie roșie pe cap. Doi ciocli în uniformă cenușie,

¹ *Au bon coing* : joc de cuvinte între *coin* (colt, colțișor) și *coing* (gutuiie).

cu găietane negre, mergeau la dreapta și la stînga dricului. În urmă păsea șchiopătînd un bătrîn în haine de lucrător. Cortegiul se îndrepta spre cimitirul Vaugirard.

Din buzunarul omului șchiop se zărea ieșind coada unui ciocan, vîrfurile unei dălți și cele două brațe ale unei perechi de clește.

Cimitirul Vaugirard nu semăna cu celelalte cimitire ale Parisului. Își ținea rînduicelile lui deosebite, după cum avea două porți: una mare și una mijlocie, cărora bătrînii mahalalei, care țineau la numirile de altădată, le spuneau poarta „călăreților” și „poarta pedestrilor”. Călugărițele bernardine-benedictine dobîndiseră, cum am mai spus, dreptul de a fi îngropate într-un colț al lor, la un ceas al asfințitului, întrucît odinioară acest teren fusese al comunității. Astfel, groparii făceau în cimitir un serviciu de seară, în timpul verii, și unul de noapte, în timpul iernii, fiind supuși unui orar cu totul deosebit. Pe vremea aceea porțile cimitirelor din Paris se închideau la apusul soarelui, și, măsura fiind impusă de autoritățile municipale, cimitirul Vaugirard trebuia să i se supună ca și celelalte. Poarta călăreților și poarta pedestrilor, amîndouă zăbrelete, se aflau una lîngă alta, în vecinătatea unui pavilion construit de arhitectul Perronnet și locuit de portarul cimitirului. Porțile zăbrelete se încuiau fără excepție de îndată ce soarele se lăsa în spatele Domului Invalizilor. Dacă vreun gropar întîrziat se găsea în clipa aceea în cimitir, trebuia să arate, pentru a ieși, legitimația eliberată de serviciul pompelor funebre. În oblonul ferestrei portarului se afla un fel de cutie de scrisori. Groparul își arunca legitimația în cutie, portarul o auzea căzînd, trăgea de funie, și poarta pedestrilor se deschidea. Dacă groparul n-avea legitimația la el, își spunea numele, iar portarul — cîteodată culcat și

adormit — se scula, se ducea să-l recunoască și deschidea poarta cu cheia; groparul ieșea, dar trebuia să plătească o amendă de cincisprezece franci.

Cimitirul Vaugirard, cu ciudățeniile lui, care călcau regulamentele, stînjenea bunul mers al administrației. După 1830 a fost desființat. I-a luat locul cimitirul Montparnasse, zis și cimitirul de răsărit, moștenind și faimoasa cîrciumă care era zid în zid cu cimitirul și deasupra căreia atîrna o gutuie zugrăvită pe-o scîndură cu firma *La gutuia veselă*; zidul făcea un unghi avînd o latură spre mesele băutorilor, iar alta spre morminte.

Cimitirul Vaugirard era un adevărat cimitir în paragină. Nu mai era la modă. Îl năpădiseră mușgaiul, florile i se ofileau. Burghezii nu țineau să fie îngropați la Vaugirard; mirosea a sărăcie. Père-Lachaise, da! Să fii îngropat la Père-Lachaise era ca și cum ai fi avut mobilă de mahon. Așa se cunoștea lumea elegantă. Cimitirul Vaugirard era un loc îngrădit, vrednic de respect, plantat ca o veche grădină franțuzească. Alei drepte, merisori, arbori funebri, morminte vechi sub tise bătrîne, iarbă foarte înaltă. Serile erau nespuse de triste. Cimitirul se înfășura în umbre funebre.

Soarele nu apusese încă în clipa cînd dricul cu pînză albă și cruce neagră porni pe drumul către cimitirul Vaugirard. Omul care-l urma șchiopătînd nu era altul decît Fauchelevent.

Îngroparea maicii Crucifixion în cripta de sub altar, ieșirea Cosettei, aducerea lui Jean Valjean în sala moartelor, toate astea se făcuseră fără greutate și fără să se fi ivit vreo piedică.

În treacăt fie zis, pentru noi îngroparea maicii Crucifixion sub altarul mînăstirii era un lucru cu prisosință vrednic de iertare. Sînt asemenea încălcări ale legii care seamănă mai mult cu împlinirea unei datorii. Călugărițele o săvîrșiseră nu numai fără nici o

tulburare, dar și cu toată încuviințarea conștiinței lor. În mînăstire, ceea ce se înțelege prin „cîrmuire” nu-i altceva decît un amestec din afară în autoritatea monahală, amestec totdeauna discutabil. Mai presus de toate e canonul bisericesc ; cît despre legile lumești, rămîne de văzut. Oameni buni, faceți oricîte legi poțiți, dar păstrați-le pentru voi ! Vama cuvenită stăpînirii nu e decît un rest din vama datorată lui Dumnezeu. Principiile sînt mai puternice decît principii.

Fauchelevant șchiopăta foarte mulțumit în urma dricului. Cele două uneltiri ale lui, ca două violenții îngemănate, una cu călugărițele, cealaltă cu domnul Madeleine, una în folosul mînăstirii, cea de-a doua împotriiva ei, îi izbutiseră pe de-a întregul. Liniștea hotărîtă a lui Jean Valjean era una dintre acele stăpîniri de sine care cuceresc pe alții. Fauchelevant nu se mai îndoia de izbîndă. Ceea ce mai rămînea de făcut era nimica toată. În doi ani îl îmbătase de zece ori pe gropar, pe bunul moș Mestienne. Făcea cu el ce voia. Îi impunea voința și bunul său plac. Capul lui moș Mestienne se potrivea după căciula lui Fauchelevant. Fauchelevant nu-și mai făcea nici o grijă...

În clipa cînd convoiul o apucă pe drumul care ducea spre cimitir, Fauchelevant, încîntat, se uită la dric și-și frecă mîinile butucănoase, zicîndu-și în șoaptă :

— Ce mai păcăleală !

Deodată, dricul se opri ; ajunsese la poarta cu zăbrele. Trebuia să arate acum autorizația de înmormîntare. Omul de la pompele funebre intrase în vorbă cu portarul cimitirului. În timpul acestei tîrguieli, cu care se pierde totdeauna un minut, două, cineva, un necunoscut, veni în urma dricului, lîngă Fauchelevant. Era un fel de lucrător îmbrăcat într-o jiletcă cu buzunare mari și cu o cazma la subsuoară.

Fauchelevant se uită la necunoscut.

— Cine ești dumneata ? întrebă el.

Omul răspunse :

— Groparul.

Dacă ar putea supraviețui cineva unei lovituri de ghiulea primită drept în piept, desigur că ar face mutra pe care a făcut-o Fauchelevant.

— Groparul ?

— Da.

— Dumneata ?

— Eu.

— Groparul e moș Mestienne.

— A fost.

— Cum, a fost ?

— A murit.

La orice s-ar fi așteptat Fauchelevant numai la asta nu : că un gropar ar putea să moară. Și totuși e-adevărat : mor și groparii. Tot săpînd groapa altuia, o pregătești și pe-a ta.

Fauchelevant rămase năuc. Abia dacă putu să bîgă :

— Dar asta nu-i cu puțință.

— Ba da.

— Bine, zise el încetișor, dar gropar e moș Mestienne.

— Lui Napoleon i-a urmat Ludovic al XVIII-lea. Lui Mestienne îi urmează Gribier. Țăranule, pe mine mă cheamă Gribier.

Galben ca ceára, Fauchelevant îl măsură cu privirea pe acest Gribier.

Era un om înalt, slab, pămîntiu, cu o înfățișare funebră. Semăna cu un medic care și-a greșit cariera și s-a făcut gropar.

Pe Fauchelevant îl pufni rîsul.

— A, ce de pozne se mai pot întîmpla ! A murit moș Mestienne ! Trăiască taica Lenoir ! Știi dumneata

cine e taica Lenoir ? E ulcica cu rubiniu de șase gologani la botul calului ! E ulcica cu vin de Suresne, al naibii vin ! Suresne din cel adevărat, de lângă Paris. Și dumneata ești un băiat de viață, nu-i așa, prietene ? O să mergem să bem un pahar împreună.

Omul răspunse :

— Eu am învățat carte. Am patru clase. Nu beau niciodată.

Dricul pornise din nou și intrase pe alea principală a cimitirului.

Fauchelevant își încetinise pasul. Șchiopăta acum mai mult din pricina îngrijorării decât din beteșug.

Groparul mergea înaintea lui.

Fauchelevant mai cercetă o dată pe acest Gribier nepoftit.

Era dintre oamenii aceia care, deși tineri, par bătrâni și, cu toate că par slabi, sînt foarte voinici.

— Prietene ! strigă Fauchelevant.

Omul se întoarce.

— Sînt groparul mînăstirii.

— Sîntem colegi, zise omul.

Fauchelevant, care nu știa carte, dar era foarte isteț, pricepu că avea de-a face cu un individ primejdios, bun de gură. Mormăi :

— Va să zică moș Mestienne a murit...

Omul răspunse :

— De-a binelea ! Dumnezeu și-a cercetat catastiful lui cu soroace. Venise rîndul lui moș Mestienne. Și moș Mestienne a murit.

Fauchelevant spuse după el, fără voie :

— Dumnezeu...

— Dumnezeu, da ! zise omul, autoritar. Părintele cel veșnic pentru filozofi ; iar pentru iacobini, ființa supremă.

— Nu vrei să facem cunoștință ? bolborosi Fauchelevant.

— Ne cunoaștem foarte bine : dumneata ești țăran, iar eu sînt parizian.

— Nu ne putem cunoaște pînă n-am băut împreună o jumătățică. Cine golește paharul, își ușurează inima. Hai, vino să bei cu mine ! O asemenea invitație nu se refuză.

— Întîi să ne facem datoria.

Fauchelevant își spuse : „Sînt pierdut !“

Mai avea cîțiva pași pînă la poteca ce ducea spre colțul călugărițelor.

Groparul mai spuse :

— Țărane, am acasă șapte plozi cărora trebuie să le dau de mîncare. Eu n-am voie să beau, ca să aibă ei ce mîncea. Și adăugă cu mulțumirea omului serios care ticluiește o cugetare : Foamea lor alungă setea mea.

Dricul ocolise un grup de chiparoși, părăsise alea principală, o luase pe una mai mică, intrase pe o potecă nepietruită și se înfundase într-un tufiș. Ceea ce însemna că ajunseseră foarte aproape de groapă. Fauchelevant își încetinea pasul, dar nu putea să încetinească și mersul dricului. Din fericire, pămîntul moale, udat de ploile de iarnă, împotmolea roțile și îngreua mersul.

Fauchelevant se apropie din nou de gropar :

— Știu eu un vinișor de Argenteuil, minunat... murmură el.

— Țărane, zise omul, eu n-ar fi trebuit s-ajung gropar. Tata a fost portar la Prytanée.¹ Mă destinașe literaturii. Dar i-a mers rău. A jucat la bursă și a pierdut. Am fost silit să renunț la meseria de autor.

¹ *Prytanée de la Flèche*, școală militară pentru fiii de nobili, instalată într-un vechi castel al lui Henric al IV-lea.

— A, va să zică nu ești gropar ? se grăbi să spună Fauchevelent, agățându-se de craca aceasta atît de subredă.

— O ocupație n-o împiedică pe cealaltă. Cumulez. Fauchevelent nu pricepu cuvîntul din urmă.

— Hai să bem ! zise el.

E nevoie să facem o observație. Fauchevelent, oricît era de îngrijorat, oferea de băut, dar nu prea era lămurit asupra unui amănunt : cine avea să plătească ? De obicei, Fauchevelent propunea, iar moș Mestienne plătea. Situația schimbată, creată de groparul cel nou, impunea, fără îndoială, o invitație la băutură, și invitația trebuia s-o facă, dar bătrînul grădinar trecea dinadins sub tăcere — ca altădată Rabelais — chestiunea plății. Cît despre el, oricît de neliniștit era, Fauchevelent nici gînd n-avea să plătească.

Groparul urmă, cu un zîmbet încrezut :

— Burta cere mîncare. Am primit să iau locul lui moș Mestienne. Cînd ți-ai terminat aproape toată învătătura, ajungi filozof. Lucrului cu mintea i-am adăugat munca brațelor. Am dugheana mea de jălbar în piața din strada Sèvres. Știi ? Piața Umbrelor. Toate bucătăresele hanului *La Crucea Roșie* vin la mine. Le ticluiesc bilețele pentru ibovnicii lor de la oaste. Dimineata scriu răvașe de dragoste, iar seara sap gropi. Așa e viața, mîi țîțane !

Dricul înainta. În culmea neliniștii, Fauchevelent se uita în toate părțile. Picături mari de sudoare îi alunecau pe frunte.

— Totuși, urmă groparul, nu poți sluji la doi stăpîni ; va trebui să aleg între cazma și condei. Cazmauă îmi strică mîinile.

Dricul se opri.

Din trăsura cernită coborî copilul din cor, apoi preotul.

Una din roțile dinainte ale dricului urcase puțin pe o movilă de pământ, în dreptul căreia se vedea o groapă deschisă.

„Ce mai păcăleală !“ repetă Fauchelevent buimăcit.

VI

ÎN TRE PATRU SCÎNDURI

Cine era în sicriu se știe : Jean Valjean.

Jean Valjean își luase toate măsurile ca să nu se înăbușe în sicriu, și cât de cât, putea să respire. E ciudat cum liniștea conștiinței îți dă și siguranța izbînzii. Întreg planul pus la cale de Jean Valjean se înfăptuise pas cu pas, încă din ajun. Ca și Fauchelevent, el se bizuia pe moș Mestienne. N-avea nici o îndoială în privința sfîrșitului. Nu se putea închipui în situație mai grea, nu se putea închipui o liniște mai desăvîrșită.

Cele patru scînduri ale sicriului cuprind în ele o pace înspăimîntătoare. Părea că ceva din somnul morților se strecura în liniștea lui Jean Valjean.

Din fundul acestui sicriu putuse urmări, și urmărea încă, toată desfășurarea dramei înfricoșătoare pe care o juca cu moartea.

Îndată ce Fauchelevent isprăvisese de bătut cuiele în scîndura care acoperea sicriul, Jean Valjean simți că e ridicat și purtat pe roate. Cînd zguduirile au devenit mai rare, înțelese că dricul trece de pe un drum pietruit pe unul neted, adică de pe străzi pe bulevarde. Auzind un zgomot surd, ghici că trec podul Austerlitz. La cea dintîi oprire își dădu seama că intră în cimitir ; la a doua oprire își spuse : „Aici e groapa“.

Deodată, simți că niște brațe poartă sicriul, apoi o frecătură aspră pe scînduri; înțelese că era funia înnodată în jurul sicriului pentru a-l coborî în groapă.

Pe urmă îl cuprinse amețeala.

De bună seamă cioclii și groparul înclinaseră prea mult sicriul și-l coborîseră cu capul în jos. Își veni în fire, cînd se simți din nou orizontal și nemîșcat. Ajunsese în fundul gropii.

Simți cum îl pătrunde un val de frig.

Deasupra lui se auzea un glas rece și solemn. Deosebi niște cuvinte latinești, pe care nu le înțelegea, dar se înșirau atît de încet, încît le putea prinde unul cîte unul :

— *Qui dormiunt in terrae pulvere, evigilabunt; alii in vitam aeternam, et alii in opprobrium, ut videt semper* ¹.

Un glas de copil rosti :

— *De profundis.*

Glasul cel grav începu iar :

— *Requiem aeternam dona ei, domine* ².

Vocca de copil răspunse :

— *Et lux perpetua luceat ei.* ³

Auzi ceva ca zgomotul ușor al unor picături de ploaie pe scîndura care-l acoperea. Era de bună seamă agheasma.

Își spuse : „Se sfîrșește îndată. Încă puțină răbdare. Preotul o să plece. Fachelevent o să-l ducă pe Mes-tienne să-i dea de băut. Au să mă lase aici. Pe urmă, Fachelevent o să se întoarcă singur și o să mă scoată de-aici. Toată treaba asta o să dureze o oră”.

Glasul grav continuă :

¹ Cei ce dorm în țărîna pămîntului se vor deștepta : unii pentru viața veșnică, iar ceilalți pentru osînda veșnică : să se tină minte totdeauna (lat.).

² Pace veșnică dăruiește-i, Doamne (lat.).

³ Și lumina veșnică să strălucească în ea (lat.).

— *Requiescat in pace* ¹.

Vocea de copil zise :

— *Amen.*

Jean Valjean, cu auzul ațintit, desluși ceva ca niște pași care se depărtau.

„Se duc, își spuse el. Am rămas singur“.

Deodată auzi deasupra capului un zgomot asemenea unei lovituri de trăsnet.

Era o lopată de pământ care cădea pe sicriu.

Căzu apoi a doua lopată de pământ.

Una dintre găurile prin care răsufla se astupase.

Căzu a treia lopată de pământ.

Apoi a patra.

Sînt lucruri mai tari decît omul cel mai tare. Jean Valjean își pierdu cunoștința.

VII

UNDE SE VA AFLA ORIGINEA ZICALEI :

„CINE ARE CARTE, ARE PARTE“

Iată ce se petrecuse deasupra sicriului în care se afla Jean Valjean.

După ce dricul se depărtase și după ce preotul și copilul din cor, urcîndu-se din nou în trăsură, plecaseră, Fauchelevent, care nu-l scăpa din ochi pe gropar, îl văzu aplecîndu-se și apucîndu-și lopata, care era înfiptă drept în movila de pământ.

Fauchelevent luă atunci o hotărîre plină de curaj.

Se așază între groapă și gropar, își încrucisă brațele și zise :

— Fac cinste !

Groparul îl privi mirat și răspunse :

— Ce spui, țărane ?

¹ Să se odihnească în pace (lat.).

Fauchelevant zise :

— Plătesc eu !

— Ce ?

— Vinul.

— Care vin ?

— De Argenteuil.

— Unde găsești Argenteuil ?

— La *Gutuia veselă*.

— Du-te dracului ! zise groparul.

Și zvîrli o lopată de pămînt peste sicriu.

Coșciugul răspunse cu un sunet înfundat. Fauchelevant simți că-i vine amețală și că e gata să cadă el însuși în groapă. Cu glasul aproape sugrumat, ca un horcăit, strigă :

— Prietene, să mergem pînă nu închide la *Gutuia veselă*.

Groparul mai luă o lopată de pămînt. Fauchelevant continuă :

— Plătesc eu ! Și-l apucă pe gropar de braț : Ascultă aici, prietene. Sînt groparul mînăstirii și-am venit să te ajut. Treaba asta poate fi făcută și mai la noapte. Hai, întîi să bem un păhărel.

Și tot vorbind, tot agățîndu-se de stăruința asta deznădăjduită, se gîdea cu spaimă : „Și dacă o să bea, o să se-mbete ?“

— Tîrgovețule, zise groparul, dacă ții morțiș, primesc. O să bem. După ce isprăvim de lucru însă ; în nici un caz înainte.

Și dădu să azvîrle pămîntul din lopată. Fauchelevant îl opri.

— E un Argenteuil pe cinste.

— Ei, se vede că ești clopotar ! zise groparul. Bing, bang, bing, bang ! Atîta știi. Slăbește-mă !

Și azvîrli a doua lopată.

Fauchelevant ajunsese să nu mai știe ce spune.

— Dar hai, omule, să bem ! strigă el. Eu plătesc !

— Să culcăm mai întâi copilul, zise groparul.

Aruncă a treia lopată.

Apoi înfipse lopata în pământ și adăugă :

— Vezi dumneata, la noapte o să fie frig și moarta o să înceapă să se vaiete, dacă o lăsăm neacoperită.

În clipa aceea, umplîndu-și lopata, groparul se încovoie, iar buzunarul hainei sale se deschise puțin.

Privirea rătăcită a lui Fauchelevent se opri fără voie asupra buzunarului.

Soarele nu asfințise încă de tot, mai era destulă lumină ca să se poată vedea ceva alb în fundul aceluia buzunar căscat.

În privirea lui Fauchelevent trecu acea scăpărare pe care-o are lumina ochilor unui țaran din Picardia. Îi venise dintr-o dată un gând.

Fără ca groparul, care-și vedea numai de lopata lui cu pământ, să simtă ceva, îi vîrî pe la spate mîna în buzunar și scoase de acolo, din fund, obiectul acela alb.

Groparul zvîrli în groapă a patra lopată de pământ.

În clipa cînd se întorcea s-o încarce pe-a cincea, Fauchelevent se uită la el cu o liniște desăvîrșită și-i spuse :

— Ia stai nițel, puîșorule ! Ai cărțulia la dumneata ?

Groparul se opri din lucru.

— Care cărțutie ?

— Se duce soarele la culcare.

— Foarte bine ; să-și pună scufia de noapte.

— O să se încuie poarta cimitirului.

— Ei și ce-i cu asta ?

— Ai cărțulia cu dumneata ?

— A, cărțulia mea ? zise groparul.

Și se scotoci în buzunar.

După ce isprăvi de scotocit într-un buzunar, se scotocește în celălalt. Trecu apoi la jiletcă, se caută într-un buzunăraș, îl întoarce pe dos pe celălalt.

— Nu, n-am legitimația la mine. Să știi că am uitat-o acasă.

— Cînsprezece franci amendă, zise Fauchelevent.

Groparul se făcu vînat la față. Cei care din fire au față pămîntie în loc să se îngălbenească, învineteșc.

— Doamne, Isuse Hristoase ! Am făcut-o fiartă ! strigă el. Cînsprezece franci amendă !

— Trei piese de cîte cinci franci ! zise Fauchelevent.

Groparul scapă lopata din mîna.

Îi venise rîndul lui Fauchelevent.

— Lasă, bobocule, nu-ți pierde firea ! zise Fauchelevent. Nu-i nevoie să te omori și să te arunci în groapă. Cînsprezece franci sînt cînsprezece franci adevărat, dar ai putea să nu-i plătești. Eu sînt vechi pe-aici ; dumneata ești nou. Știu toate vicleșugurile, toate chichițele, toate sforăriile și toate șmecheriile. Am să-ți dau un sfat prietenesc. Un lucru e lămurit : soarele apune, a coborît pînă deasupra turlei și peste cinci minute se încuie cimitirul.

— Așa e, răspunse groparul.

— În cinci minute n-o să ai vreme să astupi groapa, care e adîncă al dracului, și n-o să poți să ieși și din cimitir înainte de a se închide poarta.

— Așa e.

— Prin urmare, cînsprezece franci amendă.

— Cînsprezece franci !

— Ai mai avea însă vreme... Unde stai ?

— La doi pași de barieră. La un sfert de ceas de-aici. Pe strada Vaugirard numărul 98.

— Dacă îți iei picioarele la spinare, mai ai vreme să ieși din cimitir.

— Așa e.

— Ieși pe poartă, dai fuga pînă acasă, îți iei căr-
țulia, te întorci, și portarul cimitirului îți dă drumul.
Dacă ai legitimația la dumneata, nu mai plătești ni-
mic. Și-ți îngropi mortul. Pînă atunci, îl păzesc eu să
nu fugă.

— Mi-ai scăpat viața, țărane !

— Sterge-o ! zise Fauchelevent.

Groparul, plin de recunoștință, îi strînse mîna și
o luă la goană.

După ce groparul dispăru după un tufiș, Fau-
chelevent ascultă pînă ce nu-i mai auzi pasul, pe urmă
se aplecă înspre groapă și zise cu jumătate de glas :

— Domnule Madeleine !

Nici un răspuns.

Pe Fauchelevent îl trecu un fior. Coborî aproape
rostogolindu-se în groapă, se repezi spre capătul si-
criului și strigă :

— Sînteți aici ?

Nici un răspuns din sicriu.

Fauchelevent cu răsufarea tăiată de emoție puse
mîna pe daltă și ciocan și desprînse capacul. Chipul
lui Valjean, palid, cu ochii închiși, se ivi la lumina
slabă a asfințitului.

Fauchelevent simți că i se face părul măciucă ; se
ridică în picioare, apoi căzu cu spatele pe peretele
gropii, gata să se prăbușească peste sicriu. Se uită la
Jean Valjean.

Jean Valjean zăcea acolo, galben și nemișcat.

Fauchelevent îngăimă cu un glas stins, ca o adiere :

— E mort !

Apoi, ridicîndu-se și încrucișîndu-și brațele atît de
tare încît își izbi umerii cu pumnii strînși, strigă :

— Na, uite cum l-am salvat !

Bietul bătrînel se porni să plîngă cu hohote, vor-
bind singur ; e o greșeală să ne închipuim că mo-

nologul e un lucru nefiresc. Frământările adînci se rostesc adesea cu glas tare.

— Numai Mestienne e de vină. Cine l-a pus pe dobitocul ăla să moară? De ce a trebuit să crape așa, fără măcar să ne dea de veste? Numai el e vinovat de moartea domnului Madeleine. Moș Madeleine zace în sicriu! Ba e și îngropat! S-a sfîrșit. Ce rost au toate astea? Of, Doamne, a murit! Și cu fetița lui ce-o să mă fac? Ce-are să spună fructăreasa? Cum Dumnezeu e cu putință să moară așa, un om ca ăsta? Cînd mă gîndesc cum s-a vîrît sub căruța mea! Moș Madeleine! Moș Madeleine! La naiba! Am spus eu c-o să se înăbușe. N-a vrut să mă creadă! Uite-te acum ce scofală am făcut! A murit un om atît de cumsecade; cel mai bun om dintre cei mai buni ai bunului Dumnezeu! Dar micuța lui? Nici nu mai mă întorc acasă, aici rămîn. Am făcut-o fiartă! Ce folos că am albit amîndoi, dacă am înnebunit la bătrînețe? Dar cum o fi făcut să pătrundă în minăstire? De-acolo se trag toate. Nu se cade să faci asemenea lucruri, moș Madeleine! Moș Madeleine! Madeleine! Domnule Madeleine! Domnule primar! Nu mă aude! Poftim, mai ieși acum din încureătură dacă poți!

Și începuse să-și smulgă părul.

Un scîrțîit ascuțit se auzi din depărtare, printre copaci. Se închidea poarta cimitirului.

Fauchelevant se aplecă spre Jean Valjean și, deodată, făcu o săritură și se dete înapoi, atît cît era cu putință într-o groapă. Jean Valjean deschisese ochii și se uita la el.

Să vezi cum moare un om e înfricoșător; să-l vezi cum învie e aproape același lucru. Tulburat de atîtea emoții, Fauchelevant rămase împietrit, galben la față, năuc, uitîndu-se la Jean Valjean care-l privea, și ne-

știind dacă avea de a face cu un om viu sau cu un mort.

— Adormisem, zise Jean Valjean.

Și se ridică în capul oaselor.

Fauchelevant căzu în genunchi.

— Doamne, maica Domnului ! Mi-ai tras o spaimă ! Pe urmă se ridică în picioare și zise : Mulțumesc, moș Madeleine !

Jean Valjean leșinase. Aerul proaspăt l-a trezit.

Cînd spaima se risipește, îi ia locul bucuria. Lui Fauchelevant îi trebui tot atît de mult ca să-și vină în fire ca și lui Jean Valjean.

— Prin urmare, n-ai murit ! O, ce minte grozavă aveți ! V-am strigat atît pînă v-ați trezit ! Cînd v-am văzut cu ochii închiși mi-am spus : „Na ! S-a înăbușit !“ Puteam să mă smintesc de-a binelea, s-ajung nebun de legat. M-ar fi închis la Bicêtre. Ce mă faceam dacă mureați ? Dar micuța dumneavoastră ? Fructăreasa n-ar fi înțeles nimic din toate astea. Îi pui copilul în brațe, iar bunicul dă ortul popii ! Ce împlinire, Dumnezeule sfinte, ce împlinire ! Bine că sînteți viu ; ăsta e lucrul de căpetenie.

— Mi-e frig, zise Jean Valjean.

Cuvintele acestea îl readuseră pe Fauchelevant la realitate. Nu mai era timp de pierdut. Cu toate că-și reveniseră în fire, cei doi oameni, fără să-și dea seama, aveau sufletul tulburat și simțeau ceva straniu sub apăsarea atmosferei sinistre a locului.

— S-o ștergem repede de-aici ! zise Faulchelevant.

Băgă mîna în buzunar și scoase o ploscă mică, de care se îngrijise la plecare.

— Mai întîi să tragem o dușcă ! zise el.

Plosca desăvîrși ceea ce începuse aerul curat. Jean Valjean trase o înghițitură de rachiu și-și reveni cu totul în simțire.

Ieși din sicriu și-i ajută lui Fauchelevant să bată capacul la loc.

Trei minute după aceea, erau amândoi afară din groapă.

Fauchelevant era acum liniștit. Nu se mai grăbea. Cimitirul se închisese. Întoarcerea groparului Gribier nu mai era de temut. „Bobocul“ era la el acasă, ocupat cu căutarea legitimației, pe care n-o putea găsi acolo pentru simplul motiv că se afla în buzunarul lui Fauchelevant. Fără legitimație nu mai putea intra în cimitir.

Fauchelevant apucă lopata, iar Jean Valjean cazmaua și porniră amândoi să îngroape sicriul gol.

După ce astupară groapa, Fauchelevant îi spuse lui Jean Valjean :

— Acum, s-o luăm din loc ! Eu duc lopata, dumneavoastră luați cazmaua.

Se-ntuneca.

Jean Valjean izbuti cu oarecare greutate să se miște și să umble. Înțepenise în sicriul unde era cît pe-aci să ajungă un cadavru. Îl cuprinsese răceala morții între cele patru scînduri. Trebuia acum să scoată din oase frigul mormîntului.

— Vi-s picioarele amorțite, zise Fauchelevant. Păcat că ale mele sînt ologite. Am lua-o la goană.

— Las' pe mine ! zise Jean Valjean. Patru pași îmi sînt de ajuns ca să-mi dezmoțesc picioarele.

O luară pe potecile pe care venise dricul. Ajungînd în fața porții încuiate și a căsuței portarului, Fauchelevant, care ținea în mînă legitimația groparului o aruncă în cutie ; portarul trase de funie, poarta se deschise și ieșiră.

— Ce minunat merg toate ! zise Fauchelevant. Ce idee năstrușnică ați avut, moș Madeleine !

Trecură bariera Vaugirard cu aerul cel mai firesc din lume. În preajma unui cimitir, o lopată și-o cazma sînt ca două pașapoarte.

Strada Vaugirard era pustie.

— Moș Madeleine, zise Fauchelevent, care se tot uita din mers la numărul caselor, dumneavoastră aveți ochi mai buni decît mine. Să-mi spuneți, vă rog, unde e numărul 87.

— E chiar aici, zise Jean Valjean.

— Nu-i nimeni pe stradă, mai spuse Fauchelevent. Dați-mi cazmaua și așteptați-mă două minute !

Fauchelevent intră la numărul 87, se urcă pînă sub acoperiș, călăuzit de instinctul care mîna totdeauna pe sărac în pod, și bătu pe întuneric la ușa unei mansarde.

— Intră !

Era glasul lui Gribier.

Fauchelevent împinse ușa. Casa groparului era ca toate locuințele sărmance, o chițimie fără mobile, și totuși foarte încărcată. O ladă — poate un coșciug — ținea loc de scrin ; o cană ținea loc de cișmea ; o saltea de paie ținea loc de pat ; podeaua ținea locul scaunelor și-al mesei. Într-un colț, pe-o zdreanță, care fusese altădată o bucată de covor, stăteau îngrămădiți o puzderie de copii și o femeie slabă. Tot interiorul săracăcios purta semnele unei grozave răsturnări. Parcă ar fi fost zguduit de un cutremur de pămînt „local“. Cratițele erau azvîrlite care încotro, boarfele risipite peste tot, ulciorul spart, mama plînsă, copiii pesemne bătuți ; erau urmele unei percheziții înverșunate și mînioase. Se vedea bine că groparul își căutase cu disperare legitimația și-si vărsase focul pentru pierderea ei pe tot ce se găsea în odaia răvășită, de la ulcior pînă la nevastă. Părea deznădăjduit.

Dar Fauchelevent era prea grăbit să vadă deznodămîntul întîmplării, ca să mai bage de seamă partea tristă a izbînzii sale. Intră și spuse :

— Ți-am adus cazmaua și lopata.

Gribier se uită la el buimăcit.

— Dumneata ești, țărane ?

— Mîine dimineață să treci să-ți iei legitimația de la portarul cimitirului.

Și puse lopata și cazmaua pe podea.

— Ce înseamnă asta ? întrebă Gribier.

— Asta înseamnă că legitimația îți căzuse din buzunar și am găsit-o eu pe jos după plecarea dumitale. Am îngropat mortul, am astupat groapa, am făcut treaba pe care trebuia s-o faci dumneata, portarul o să-ți dea înapoi cărțulia și n-ai să plătești cei cincisprezeci franci. Așa, nenișorule !

— Îți mulțumesc, țărane ! spuse Gribier amețit. Data viitoare fac eu cinste.

VIII

UN INTEROGATORIU TRECUT CU BINE

Peste un ceas, doi bărbați și un copil se opreau, în plină noapte, la casa cu numărul 62 din ulița Picpus. Cel mai în vîrstă dintre bărbați ridică ciocanul și bătu în poartă.

Erau Fauchelevent, Jean Valjean și Cosette.

Cei doi bătrîni se duseră s-o ia pe Cosette de la fructăreasa din strada Chemin-Vert, unde o lăsase Fauchelevent în ajun. Cosette petrecuse aceste douăzeci și patru de ore fără să priceapă nimic și tremurînd fără să scoată o vorbă. Tremura atît de tare, încît nu mai putea nici să plîngă. Nu mîncase nimic și nici nu dormise. Fructăreasa, o femeie cumsecade,

îi puse sute de întrebări, fără să primească alt răspuns decît o privire îndurerată, mereu aceeași. Cosette nu lăsase să-i scape nimic din ceea ce auzise și văzuse de două zile încoace. Își dădea seama că se întîmplă ceva deosebit. Știa bine că trebuie „să fie cuminte“. Cunoaște fiecare din noi puterea copleșitoare a acestor cuvinte șoptite cu tainic înțeles la urechea unui copil speriat : „Să nu scoți o vorbă !“ Frica te face mut. Și nimeni nu știe să păstreze mai bine un secret decît copilul.

Dar, după trecerea acelor triste douăzeci și patru de ore, în clipa cînd dădu iarăși cu ochii de Jean Valjean, fetița scoase un țipăt atît de puternic de bucurie, încît orice minte înțelegătoare ar fi ghicit că e țipătul unei ființe salvate din adîncul unei prăpăstii.

Fauchelevant făcea parte din mînăstire și cunoștea parola. Toate porțile se deschiseră.

Astfel fu dezlegată îndoita și înfricoșătoarea problemă : a ieși din mînăstire și a intra în ea.

Portarul, care primise convenitele instrucțiuni, deschise porțile de serviciu ce dădea din curte în grădină, și care, acum douăzeci de ani, mai putea fi văzută din stradă în zidul din fundul curții, drept în fața porții celei mari. Toți trei au fost lăsați să intre și au pătruns în vorbitorul din interiorul mînăstirii, unde Fauchelevant primise în ajun ordinele stareței.

Stareța, cu mătăniile în mînă, îi aștepta O maică din sfat, cu vâlul pe față, stătea în picioare lîngă ea.

O lumînare sfioasă lumina sau, mai bine zis, încerca să lumineze vorbitorul.

Stareța îl cercetă cu privirea pe Jean Valjean. Ochii plecați sînt cei care văd mai bine.

Apoi începură întrebările :

— Dumneata ești fratele ?

— Da, preacucernică maică, răspunse Fauchelevant.

— Cum te cheamă ?

Fauchelevant răspunse :

— Ultime Fauchelevant.

Avusese într-adevăr un frate pe care-l chemase Ultime și care murise.

— De unde ești ?

Fauchelevant răspunse :

— Din Picquigny, de lângă Amiens.

— Câți ani ai ?

Fauchelevant răspunse :

— Cincizeci.

— Ce meserie ai ?

— Grădinar, răspunse Fauchelevant.

— Ești bun creștin ?

Fauchelevant răspunse :

— În familia noastră toți sîntem credincioși.

— Fetița e a dumitale ?

Fauchelevant răspunse :

— Da, preacucernică maică.

— Ești tatăl ei ?

Fauchelevant răspunse :

— Bunic.

Maica din sfat îi șopti stareței :

— Răspunde bine.

Jean Valjean nu scosese nici un cuvînt.

Stareța se uită cu băgare de seamă la Cosette și-i șopti mamei din sfat :

— O să se facă urîță.

Cele două mame stătură cîteva minute de vorbă încet, într-un colț al vorbitorului, pe urmă stareța se întoarse și zise :

— Moș Fauvent, ai să mai primești un genuncher cu clopoțel. Acum o să trebuiască două.

A doua zi s-au auzit într-adevăr în grădină doi clopoței, iar călugărițele nu se puteau opri să nu privească pe sub vâl. Se vedeau în fund, pe sub copaci, doi oameni săpînd unul alături de altul. Fauvent și încă unul. Era un adevărat eveniment. Călugărițele rupseră tăcerea, spunîndu-și una alteia : „E-un ajutor de grădinar“.

Maicile din sfat adăugau : „E un frate al lui moș Fauvent.“

Jean Valjean își luase în adevăr slujba în primire ; avea genuncher de piele și clopoțel ; de-aici înaintea era de-al casei. Se numea Ultime Fauchelevent.

Ceea ce hotărîse, mai presus de toate, primirea lui fusese observația stareței cu privire la Cosette : „O să se facă urîță“.

Stareța, după ce făcu prevestirea aceasta, îi arătă Cosettei o caldă simpatie și o primi în internat ca elevă săracă.

Lucrul era cît se poate de firesc. Deși în mînăstire nu există oglinzi, femeile își cunosc chipul lor ; și nu-i de loc ușor să faci călugărițe din fete care se știu drăguțe ; puterea credinței fiind adesea în raport invers cu frumusețea, biserica pune speranțe mai mari în cele urîte decît în cele frumoase. De-aci simpatia deosebită arătată celor slute.

Întîmplarea aceasta sporise autoritatea bătrînului Fauchelevent ; avusese o întreită izbîndă : pe Jean Valjean îl salvase și-i găsisse un adăpost ; groparul Gribier spunea : „M-a scăpat de amendă“ ! ; mînăstirea, mulțumită lui, păstrînd sicriul maicii Crucifixion sub altar, înfruntase stăpînirea, dar mulțumea pe Dumnezeu. Rămăsese un sicriu cu un cadavru în el la Petit-Picpus, iar un sicriu gol la cimitirul Vaugirard ; ordinea publică fusese fără îndoială nesocotită, dar nimeni n-a băgat de seamă. Cît despre mînăstire, recunoștința față de Fauchelevent era fără

marginii. Fauchelevent ajunsese cel mai vrednic dintre slujitori și cel mai prețuit dintre grădinari. La cea dintâi vizită a arhiepiscopului, stăreța istorisi înălțimii-sale cele întâmplate oarecum spovedindu-se, dar și laudându-se. Întorcându-se de la mănăstire, arhiepiscopul îi pomeni cu satisfacție și în taină întâmplarea aceasta domnului de Latil, duhovnicul fratelui regelui, iar mai târziu arhiepiscop de Reims și cardinal. Admirația pentru Fauchelevent sporind mereu, ajunsese până la Roma. Ne-a căzut în mână o scrisoare a lui Leon al XII-lea, papă pe vremea aceea, către o rudă de-a sa, monsenior la nunciatura din Paris, care se numea ca și el : Della Genga. Se puteau citi acolo următoarele rînduri : „*Se pare că într-o mănăstire din Paris există un grădinar foarte priceput, pe nume Fauvent, care e un om al lui Dumnezeu*“.

Nimic din toată faima asta nu ajunsese însă până la bordeiul lui Fauchelevent ; el altoia, plivea și-și îngrijea pepenii ca mai înainte, fără să aibă cunoștința de renumele și sfîntenia sa. Nu-și dădea seama de celebritatea lui, așa cum habar n-are un bou de Durham sau de Surrey¹ de apariția chipului său în *Illustrated London News*² cu mențiunea : „*Bou premiat la expoziția vitelor cornute*“.

IX

ÎN MÎNĂSTIRE

La mănăstire Cosette tăcea ca și mai-nainte.

Cum era și firească, Cosette se credea fiica lui Jean Valjean. De altminteri, neștiind nimic, nu putea spune

¹ Regiuni din Anglia, renumite pentru vitele lor.

² Știri ilustrate din Londra, revistă engleză de reportaje și ilustrații.

nimic și, orice s-ar fi întâmplat, tot n-ar fi spus nimic. Am arătat mai înainte că nici un dascăl nu-i învață mai bine pe copii să tacă decît nenorocirea. Cosette suferise atît de mult, încît se temea să vorbească și chiar să respire. De cîte ori nu căzuse asupra ei năpasta numai din pricina unui cuvînt ! Abia de cînd era cu Jean Valjean începuse să se mai liniștească. Se obișnuia destul de ușor cu viața de mînistire. Îi părea rău numai de Catherine, dar n-avea curaj s-o spună. Odată, totuși, i-a mărturisit lui Jean Valjean : „Tată, dacă aș fi știut, aș fi luat-o cu mine !“

Ca elevă a mînistirii, Cosette a trebuit să îmbrace uniforma internatului. I se dădu voie lui Jean Valjean să păstreze hainele pe care fata nu le mai purta. Erau veșmintele de doliu pe care el însuși i le adusese cînd a părăsit cîrciuma soților Thénardier. Nu erau prea mult purtate. Jean Valjean puse bine rochițele acestea — laolaltă cu ciorapii de lînă și cu pantofii — presărînd peste ele camfor și alte mirodenii din cele care se găsesc din belșug prin mînistiri — într-un geamantănaș de care izbutise să-și facă rost. Puse geamantanul pe un scaun, lîngă patul lui, și ținea totdeauna cheia la el.

— Tată, îl întrebă într-o zi Cosette, ce ții tu în cutia asta care miroase atît de frumos ?

Moș Fauchelevent, în afară de faima despre care am vorbit și de care el habar n-avea, a fost îndeajuns de răsplătit pentru fapta lui bună ; mai întîi se simțea fericit că o săvîrșise ; în al doilea rînd, avea mult mai puțin de lucru, treaba fiind acum împărțită la doi. În sfîrșit, pentru că-i plăcea foarte mult să tragă tabac pe nas, și, folosindu-se de prezența

domnului Madeleine, trăgea de trei ori mai mult decît înainte și cu mult mai multă plăcere, fiindcă tutunul i-l plătea domnul Madeleine.

Călugărițele nu-și însușiră numele de Ultime și-i spuneau lui Jean Valjean „celălalt Fauvent“.

Dacă fetele acestea cucernice ar fi avut ceva din privirea lui Javert, ar fi băgat de seamă, în cele din urmă, că ori de cîte ori era de făcut vreun drum în oraș pentru întreținerea grădinii, pleca numai Fauchelevent, cel mai în vîrstă, beteagul cu picioarele strîmbe, și niciodată „celălalt“ dar, fie că ochii îndreptați mereu spre Dumnezeu nu se pricep să spioneze, fie că erau mai degrabă preocupate să se pîndească bine între ele, călugărițele nu dădură nici o atenție acestui amănunt.

De altfel, Jean Valjean a făcut foarte bine sînd liniștit și rămînînd pe loc. Javert a supravegheat cartierul timp de mai bine de-o lună.

Pentru Jean Valjean mînăstirea era o insulă înconjurată de prăpăstii. Lumea lui întregă se mărginea între patru ziduri. Vedea destul cer ca să-și păstreze seninătatea, iar Cosette îi era de ajuns ca să fie fericit.

Începu din nou o viață cît se poate de plăcută.

Locuia împreună cu bătrînul Fauchelevent în bordeiul din fundul grădinii. Cocioaba asta, clădită din moloz, și care mai exista pe la 1845, avea, cum se știe, trei încăperi, toate goale, numai pereți. Pe cea mai mare, moș Fauchelevent i-o dăduse cu de-a sila domnului Madeleine, căci Jean Valjean încercase zadarnic să se împotrivească. Peretele acestei încăperi, în afară de cele două cuie în care atîrnau genuncherul și coșul de nuiete, era împodobit cu o

hîrtie-monetă regalistă din '93, prinsă pe zid deasupra
vetrei, și pe care o reproducem aici întocmai.

ARMATA CATOLICĂ

În numele Regelui
BON NEGOCIABIL DE ZECE LIVRE

pentru obiecte procurate armatei, rambursabil
la încheierea păcii

Seria 3

Nr. 10390

ss/Stofflet

și REGALĂ

Acest asiglat din Vandeea fusese prins în ținte pe
perete de grădinarul de mai-nainte, un fost șuan¹,
care murise în mînăstire și-al cărui loc îl luase
Fauchelevant.

Jean Valjean lucra zilnic în grădină, dovedindu-se
foarte folositor. Fusese odinioară ajutor de grădinar
și se întorcea bucuros la vechea lui meserie. Vă adu-
ceți aminte că avea tot felul de rețete și de secrete
cu privire la lucrarea pămîntului. Le puse în aplicare.
Mai toți pomii din livadă erau pădureți ; el îi altoi,
făcîndu-i să dea roade minunate.

Cosette avea voie să vină în fiecare zi să petreacă
o oră cu el. Și cum surorile erau triste, iar el bun,
fetița vedea deosebirea și-l adora. La ora hotărîită,
da fuga spre bordei. Cînd intra în dărăpănătura
aceea, parcă aducea cu ea raiul. Jean Valjean se în-
veselea și simțea că bucuria lui sporește cu bucuria
pe care, la rîndul lui, i-o prilejuia Cosettei. Bucuria
pe care o dăruim altora, departe de a se micșora, ca
tot ceea ce se răsfrînge, se întoarce spre noi și mai

¹ Nume dat răzvrătiților contrarevoluționari din provinciile
Vandeea și Bretania în 1793—1799.

vie. În orele de recreație, Jean Valjean se uita de departe la Cosette cum se joacă și cum zburdă și-i deosebea râsul din râsul celorlalte.

Fiindcă acum Cosette râdea.

Chiar și fața Cosettei se schimbase în oarecare măsură. Nu mai era posomorâtă. Râsul e ca soarele : alungă iarna de pe chipul oamenilor.

De altfel, cu toate că nu se făcuse mai frumoasă, Cosette devenea însă tot mai încântătoare. Spunea o mulțime de cuvinte bine chibzuite cu glasul ei dulce de copil.

La sfârșitul recreației, când Cosette se întorcea la lecție, Jean Valjean se uita spre ferestrele clasei, iar noaptea se scula să se uite la ferestrele dormitorului ei.

De altminteri, Dumnezeu își are căile sale ; mînăstirea, ca și Cosette, ajutaseră să mențină și să desăvîrșească în sufletul lui Jean Valjean ceea ce sădise episcopul. Nu încapе îndoială că una din urmările virtuții e trufia. E între ele o punte făurită de diavol. Jean Valjean se afla, poate fără voia lui, foarte aproape de a se avînta pe această punte, atunci cînd providența îl azvîrlise în mînăstirea Petit-Picpus. Atîta vreme cît nu se comparase decît cu episcopul, se socotise nevrednic și rămăsese umil; dar de cîtva timp începuse să se compare cu oamenii, și trufia își făcea drum. Cine știe? Poate ar fi sfîrșit prin a se întoarce cu încetul la ură.

Mînăstirea îl opri pe acest povîrniș.

Era al doilea loc de captivitate în care ajunsese. În tinerețea lui, care însemnase pentru el începutul vieții, ca și mai în urmă, pînă de curînd, fusese într-altă parte, într-un loc cumplit, un loc înspăi-

mîntător, ale cărui asprimi i se păruseră totdeauna că sînt nedreptăți ale dreptății și fărădelegi ale legii. Acum, după ce scăpase de ocnă, ajunsese în mînăstire ; și gîndindu-se, cum vă spun, că trăise o parte din viața lui în ocnă, și că azi era un spectator al mînăstirii, le asemuia în mintea lui cu neliște.

Uneori se oprea din săpat și aluneca încet pe cărările șerpuite ale visării.

Își aducea aminte de foștii lui tovarăși. Cît erau de nenorociți. Se sculau în zorii zilei și munceau pînă noaptea tîrziu ; abia dacă erau lăsați să doarmă ; se culcau pe paturi de campanie, pe care nu li se dădea voie să aibă saltele mai groase de două degete, în încăperi încălzite numai în lunile cele mai friguroase ale anului ; purtau bluze roșii, îngrozitoare ; în zilele foarte călduroase li se îngăduia, în mod excepțional, să poarte pantaloni de pînză, iar cînd era ger, să îmbrace o vestă de lînă ; nu li se dădea vin și nici carne decît atunci cînd se duceau la „munci grele“. Trăiau fără să li se rostească numele, purtînd niște simple numere și preschimbați oarecum în cifre, cu ochii plecați, cu glasul stins, cu părul tuns, ciomăgiți, rușinea lumii.

Gîndul lui se întorcea apoi spre făpturile pe care le avea în fața ochilor.

Făpturile astea erau și ele cu părul tuns, cu ochii plecați, cu glasul stins — nu rușinea lumii, ci batjocura ei ; nu cu spatele învîinețit de ciomag, ci cu umerii zdrobiți de autoflagelare. Nici ele nu mai purtau un nume ca ceilalți oameni ; aveau nîmăi nume călugărești. Nu mînceau niciodată carne și nu beau niciodată vin ; rămîneau adesea nemîncate

pînă seara ; nu purtau bluze roșii, ci un fel de giulgiu negru, de lînă, prea gros pentru vară, prea subțire pentru iarnă, neîngăduindu-li-se nici să-l scurteze, nici să-l lungească, neavînd nici măcar posibilitatea de-a se îmbrăca după anotimp cu un veșmînt de pînză sau cu o rochie de lînă și purtînd șase luni pe an cămăși de dimie în care se înfierbîntau pînă la delir. Nu locuiau în încăperi încălzite numai pe gerurile cele mai aspre, ci în chilii unde nu se făcea focul niciodată ; nu se culcau pe saltele de două degete, ci pe paie. În sfîrșit, nu erau lăsate nici să doarmă ; în fiecare noapte, după o zi de trudă, atunci cînd se odihneau mai bine, în clipa cînd adormeau și începeau să se încălzească, erau silite să se trezească, să se dea jos din pat și să se ducă-să se roage într-o capelă înghețată și întunecoasă, stînd cu amîndoi genunchii pe piatră.

În anumite zile, cînd îi venea rîndul, fiecare dintre făpturile acestea trebuia să stea, timp de douăsprezece ceasuri în șir, îngenuncheată pe lespede sau prosternată cu fața la pămînt și cu brațele în cruce.

Cei dintîi erau bărbați ; acestea erau femei.

Ce făcuseră bărbații accia ? Furaseră, necinstiseră, jefuiseră, omorîseră. Erau tîlhari, falsificatori, otrăvitori, incendiatori, ucigași, paricizi. Ce făcuseră femeile acestea ? Nu făcuseră nimic.

De o parte tîlhăria, fraudă, înșelăciunea, violența, desfrîul, omuciderea, tot felul de pîngăriri, toate ticăloșiile ; de cealaltă parte, un singur lucru : nevinovăția.

Nevinovăția desăvîrșită, avîntată într-o tainică înălțare, legată încă de pămînt prin virtute, dar făcînd parte din cer prin sfințenie.

De o parte, destăinuiri de crime spuse în șoaptă ; de alta, mărturisirea cu glas tare a păcatelor. Și ce crime ! Și ce păcate !

De o parte miasma ; de alta o mireasmă ce nu se poate descrie. De o parte o ciumă morală, păzită de aproape, ținută sub amenințarea tunului și mistuindu-și încet ciumații ; de alta, o înflăcărare fără prihană a tuturor sufletelor încinse de aceeași văpaie. Acolo, beznă ; aici, umbră ; dar o umbră plină de lumini și lumini pline de străluciri.

Două locașuri de robie, dar în cel dintâi eliberarea e cu putință, pe lângă care mai există și evadarea. În cel de-al doilea, veșnicia ; și drept orice nădejde, la capătul îndepărtat al viitorului, acea singură li-cărire de libertate pe care oamenii o numesc moarte.

În cel dintâi nu ești legat decît în lanțuri ; în celălalt te înlănțuie propria ta credință.

Ce se desprindea din cel dintâi ? Un blestem uriaș, scrișnetul dinților, ura, răutatea deznădăjduită, un strigăt de mînie împotriva societății omenești, o batjocură îndreptată către cer.

Ce se desprindea din al doilea ? Binecuvîntarea și iubirea.

Și-n aceste două locuri atît de asemănătoare și-atît de deosebite, două feluri de fapte atît de diferite se aflau pentru același lucru : ispășirea.

Jean Valjean înțelegea ispășirea celor dintâi : ispășirea propriilor păcate, ispășirea pentru sine însuși. Dar n-o înțelegea pe-a celorlalte, pe-a fapturilor acestora fără vină și fără pată, și se întreba cutremurîndu-se : „Ispășirea pentru ce ? Ce fel de ispășire ?“

Un glas îi răspundea din adîncul cugetului său : „Ispășirea pentru altul, cea mai înălțătoare dintre mărinimiile omului“.

Ne ferim să ne spunem aici o părere personală : nu sîntem decît un povestitor ; privim lucrurile cu ochii lui Jean Vlajean și tălmăcim gîndurile lui.

Avea în fața lui culmea cea mai înaltă a uitării de sine, care e cea mai minunată virtute cu putință ; nevinovăția care iartă oamenilor păcatele, ispășindu-le în locul lor ; robia și cazna îndurate de bună-voie, chinul cerut de sufletele fără prihană, pentru a-i scuti de suferință pe cei ce-au căzut în păcat ; iubirea de oameni topindu-se în iubirea pentru Domnul, dar păstrîndu-se totuși întreagă și fierbinte ; blînde fapteuri plătînde, îndurînd mizeriile celor pedepsiți și avînd pe buze zîmbetul celor ce se simt răsplătiți.

Și-și aducea aminte că el cutezase să se plîngă.

În toiul nopții se scula adesea ca să asculte cîntecele de recunoștință ale acestor fapteuri nevinovate copleșite de asprimi, și-i îngheța sîngele în vine, gîndindu-se că aceia care erau pedepsiți pe drept nu ridicau glasul spre cer decît ca să blesteme, și că el, păcătosul, amenințase cu pumnul pe Domnul.

Era ceva uimitor, care îl îndemna să mediteze adînc ; un fel de prevestire pe care i-o șoptea însăși providența ; se cățăraseră pe ziduri, sărise împrejmuirile, înfruntase jocul cu moartea, urcușul anevoios și aspru, toate efortările pe care le făcuse ca să iasă dintr-un loc de ispășire, le făcuse din nou, ca să ajungă într-un altul. Era, oare, un simbol al destinului său ?

Casa aceasta era și ea tot o închisoare și semăna în chip tragic cu cea din care fugise — și totuși de data aceasta nu-i mai trecuse niciodată prin minte să fugă.

Vedea iarăși gratii, zăvoare, drugi de fier, puse să păzească — pe cine ? Pe niște îngeri.

Zidurile înalte pe care le văzuse împrejurul tigriilor le vedea acum în jurul oițelor.

Era un locaș de ispășire, nu de pedeapsă, și cu toate astea era și mai aspru, și mai întunecat, și mai neînduplecat decât celălalt. Fecicarele acestea erau mai împovărate decât ocașii. Un vînt rece și tăios, vîntul care-i înghețase tinerețea, străbătea groapa zăbreliță și ferecată a vulturilor; un crivăț mai aspru și mai dureros, sufla în colivia porumbițelor. De ce oare?

Gîndindu-se la lucrurile acestea, totul într-însul se prăbușea în fața unei taine pline de măreție.

Cînd se adîncea în gînduri, trufia lui se destrăma. Se frămînta în fel și chip; se simțea slab și adesea îl podidea plînsul. Tot ce pătrunsese în viața lui de șase luni încoace — Cosette, prin dragoste, și mînăstirea, prin umilință — îl întorceau spre îndemnurile sfinte ale episcopului.

Cîteodată, seara în amurg, cînd grădina era pustie, îngenunchea în mijlocul aleii din preajma capelei, în fața ferestrei prin care privea în noaptea sosirii lui, rămînînd cu ochii îndreptați spre locul unde își amintea că se prosternase în rugăciune călugărița care-și săvîrșea ispășirea. Îngenunchind astfel, se ruga în fața călugăriței.

Nu îndrăznea să îngenunche de-a dreptul în fața lui Dumnezeu.

Tot ce-l înconjura: grădina liniștită, mireasma florilor, copiii veseli și gălăgioși, femeile grave și simple, mînăstirea tăcută, îl pătrundeau pe nesimțite, și sufletul lui se întregea încet-încet, din tăcere ca și mînăstirea, din parfum, ca și florile, din pace, ca și grădina, din simplitate, ca și maicile, din bucurie, ca și copiii. Își spunea că două lăcașuri ale Domnului îl adăpostiseră pe rînd în cele două clipe

mai grele ale vieții sale : cel dintîi, atunci cînd i se închideau toate ușile și cînd semenii săi îl alungau — cel de-al doilea, atunci cînd societatea îl urmărea din nou și cînd ocna își deschidea iarăși porțile în fața lui ; fără cel dintîi s-ar fi reîntors la crimă, iar fără cel de-al doilea, la chin.

Își simțea sufletul copleșit de recunoștință și plin de tot mai înaltă iubire.

Trecură astfel cîțiva ani. Cosette creștea.

CUPRINS

PARTEA A DOUA: COSETTE

Cartea întâia

WATERLOO

I Ce se poate vedea venind de la Nivelles	7
II Hougomont	9
III 18 iunie 1815	17
IV A	21
V <i>Quid obscurum</i> al bătăliilor	24
VI Orele patru după-amiază	28
VII Napoleon bine dispus	32
VIII Împăratul pune o întrebare călăuzei Lacoste	39
IX Neprevăzutul	43
X Podișul Mont-Saint-Jean	47
XI Călăuză rea pentru Napoleon, călăuză bună pentru Bülow	53
XII Garda	56
XIII Prăpădul	58
XIV Cel din urmă careu	61
XV Cambronne	62
XVI <i>Quot libras in duce?</i>	65
XVII E oare bine că a existat un Waterloo ?	73
XVIII O nouă răbufnire a dreptului divin	75
XIX Cîmpul de luptă în timpul nopții	80

Cartea a doua

VASUL ORION

I Numărul 24601 devine numărul 9430 . . .	88
II În care se vor citi două versuri care sînt poate de la diavol	92
III Lanțul trebuie să fi suferit mai înainte o anu- mită operație pregătitoare ca să poată fi sfă- rîmat dintr-o lovitură de ciocan	98

Cartea a treia

ÎNDEPLINIREA FAGADUIELII FACUTE MOARTEI

I Problema apei la Montfermeil	109
II Două portrete completate	113
III Oamenilor le trebuie vin, iar cailor apă . . .	120
IV O păpușă intră în scenă	122
V Fetița singură	124
VI În care se dovedește poate inteligența lui Boularuelle	131
VII Cosette și necunoscutul laolaltă, în umbră . .	137
VIII Neajunsul de a găzdui un sărac care poate că e bogat	140
IX Thénardier la lucru	160
X Cine aleargă după mai bine poate să dea de mai rău	170
XI Numărul 9430 apare iar, și Cosette îl cîștigă la loterie	176

Cartea a patra

HARDUGHIA GORBEAU

I Maestrul Gorbeau	178
II Un cuib pentru bufniță și pentru pitulice . .	186
III Două nefericiri la un loc fac fericirea . . .	188

IV Ce-a băgat de seamă chiriaşa principală . . .	195
V O monedă de cinci franci cînd cade face zgomot	195

Cartea a cincea

LA VINATOARE CUMPLITA — HAITA TACUTĂ

I Cotiturile strategiei	200
II Din fericire, pe podul Austerlitz trec căruşe	204
III Cercetaţi planul Parisului din 1727	206
IV Încercări de scăpare	210
V Un lucru care n-ar fi cu putinţă la lumina gazului aerian	213
VI Începutul unei enigme	218
VII Urmarea enigmei	221
VIII Enigma creşte	223
IX Omul cu clopoşelul	225
X Capitol în care se explică cum Javert şi-a pierdut vremea în zadar	230

Cartea a şasea

PETIT-PICPUS

I Uliţa Picpus, numărul 62	242
II Ordinul călugăresc al lui Martin Verga	246
III Asprimi	255
IV Bucurii	257
V Distracţii	261
VI Schitul	268
VII Cîteva siluete din umbră	271
VIII <i>Post corda, lapides</i>	274
IX Un secol sub vâl de călugăriţă	276
X Obîrşia Veşnicei-încinări	279
XI Sfîrşitul mînăstirii Petit-Picpus	281

Cartea a șaptea

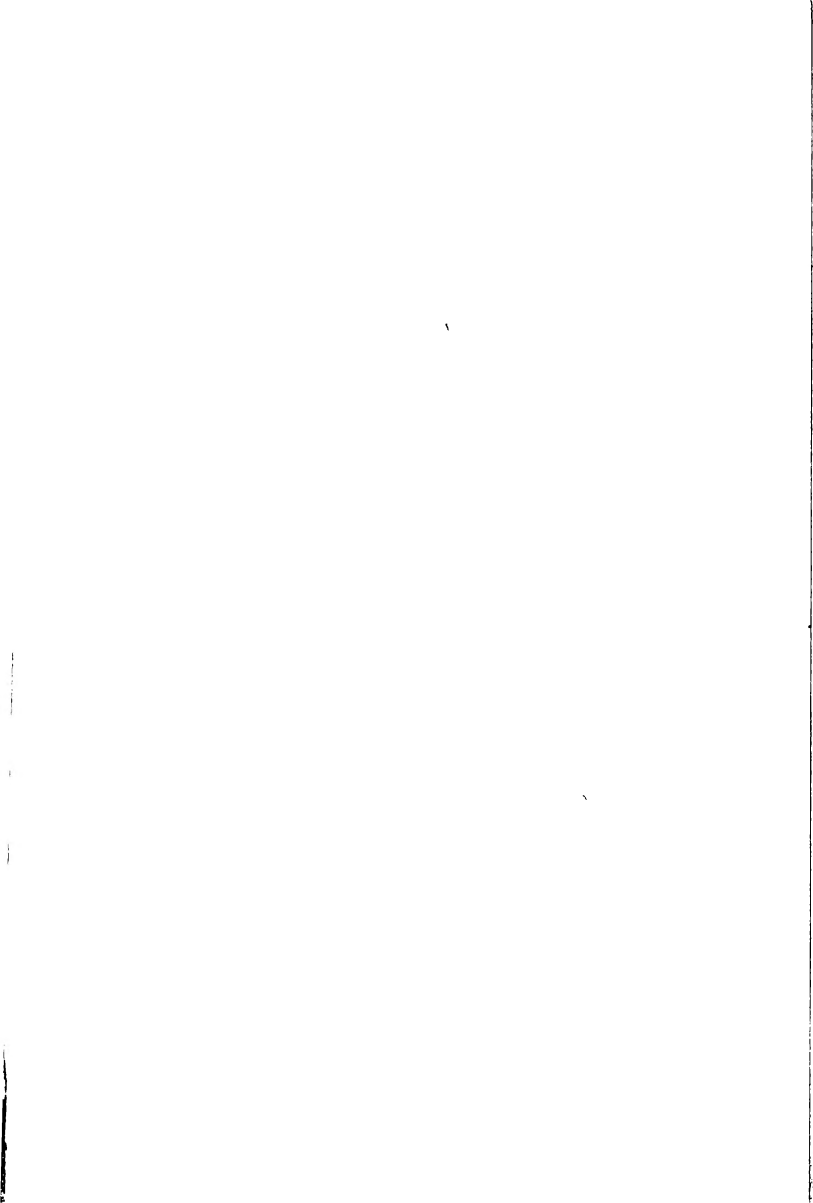
O PARANTEZA

I Minăstirea, idee abstractă	284
II Minăstirea, fapt istoric	285
III În ce condiții putem respecta trecutul	288
IV Minăstirea din punct de vedere al principiilor	291
V Rugăciuni	293
VI Bunătatea desăvârșită a rugăciunii	295
VII Să fim prevăzători în muștrare	298
VIII Credință, lege	299

Cartea a opta

CIMITIRELE PUN STĂPINIRE PE CEEA CE LI SE ADUCE

I Unde e vorba de felul în care se intră în mî- năstire	308
II Fauchelevent în fața greutăților	312
III Maica Innocente	315
IV În care Jean Valjean pare să-l fi citit pe Austin Castillejo	330
V Nu-i de ajuns să fii bețiv ca să fii nemuritor .	337
VI Între patru scînduri	345
VII Unde se va afla originea zicalei: „Cine are carte, are parte“	347
VIII Un interogatoriu trecut cu bine	356
IX În mînăstire	360

Lector : NICOLAE TEICĂ
Tehnoredactor : ELENA CALUGARU

Apărut 1971. Hirtie ziar de 50 g/m². Format
700×920/32. Coli ed. 17,65. Coli tipar 11,75. A.
nr. 19698/1971. C.Z. pentru bibliotecile mari și
mici 84—31=59.

Tiparul executat sub comanda
nr. 10 703 la Centrul Poligrafic
„Casa Științei” Științei nr. 1,
București — Republica Socialistă

